

tartalom

A szerkesztőség elnöke:
TOLNAI OTTÓ

Főszerkesztő:
BOZSIK PÉTER

A számot szerkesztette:
ZEKE GYULA (Tarján Tamás)
LADÁNYI ISTVÁN (Játékok és végjátékok)

Olvasószerkesztő:
BALOGH EMERENCIA

A szerkesztőség tagjai:
JÓZSA MÁRTA, KRUSOVSKY DÉNES,
LADÁNYI ISTVÁN, MESÉS PÉTER, PATÓ ATTILA,
RADICS VIKTÓRIA, RAJSLI EMESE,
SZERBHORVÁTH GYÖRGY, SZILÁGYI ZSÓFIA,
VIRÁG GÁBOR

Lapterv:
FENYVESI OTTÓ

Az EX Symposium Alapítvány alapítói:
BALÁZS ATTILA, KALAPÁTI FERENC, SEBŐK ZOLTÁN

Kiadja az EX Symposium Alapítvány
Szerkesztőség: Ányos u. 1–3., 8200 Veszprém
E-mail: bozsi@exsymposium.hu
www.exsymposium.hu

Felelős kiadó: Bozsi Péter
ISSN 1215-7546

© EX Symposium Alapítvány
Megrendelhető a szerkesztőség címén
Terjesztés: info@exsymposium.hu
Ára: 900 Ft

FOLYÓIRATUNK KAPHATÓ:
Budapesten: Írók Könyvesboltja, Andrásy út 45.
Veszprémben: Utas és Holdvilág, Szabadság tér 13.

Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata
Veszprém Megyei Civil Hálózatért Közhasznú Egyesület

Nyomta:
ANZSU Kft., Sopron

Nyomdai előkészítés:
Pozitív Logika Produkciós Iroda Kft.

Tandori Dezső: Tarján Tamásnak, a kritikusnak	1
Kenyeres Zoltán: A koporsó mellett.....	4
Győrei Zsolt: A schleswig-holsteini kerékpárbajnok	6
Kálmán C. György: Tamásról, újra	8
Sajó László: Kell sok csapat	9
Papp Mária: Számvetés egy adóssággal.....	12
Sándor Iván: Szívós értékkeresés, pontos leírás.....	14
Csáki Judit: Tamás	16
Török András: Három úr szolgája.....	18
Szávai Géza: A világ kötőanyaga	20
Szondi György: Feleltetés.....	22
Írta: Tarján Tamás és Reményi József Tamás – közreadja: rjt	23
Follinus Anna verse	25
„Az irodalom nem ad választ az élet kérdéseire” – interjú Tarján Tamással	27
Tarján Balázs: Egy irodalmár gyermekkora	37
Zeke Gyula: Törlesztő részlet	41
Erős Zoltán: A talányos Tarján Tamás.....	44
Harsányi Mária: Köszönettel – T. T.....	45
EJBE-émlékezések	46
Tarján Tamás könyveinek bibliográfiája	50

Ladányi István: Játékok és végjátékok	52
Losonczi Alpár: Játék: utópia és infantilizmus között	54
András Ferenc: Nyelvjátékon innen és túl.....	60
Szörényi László: „Hancúrozás”?	65
Orcsik Roland: Játék, káosz és autonómia a symposionista lírában	70
Medve Zoltán: Paródia, pszeudonímia, ludizmus	80
Horváth Kornélia: Petri és a „játék”.....	86
Bedecs László: The Játék Must Go On	90

Kurdy Fehér János versei..... 95

A címlapot Orosz István grafikájának felhasználásával
Sárkics György készítette.

Fotók és illusztrációk:
Banga Ferenc (9., 22., 43., 48.);
Bánlaci Szabolcs (5., 6., 10., 13., 51.);
Follinus Anna (30.);
Orosz István (15., 20., 26.);
Tarján Balázs (38., 40.)

A hátsó belső borítón Botond Laokoon című digitális
fotográfiája látható.

Kurdy Fehér János

POIROT KARÁCSONYA

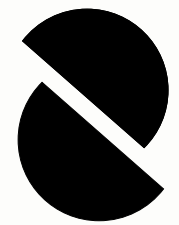
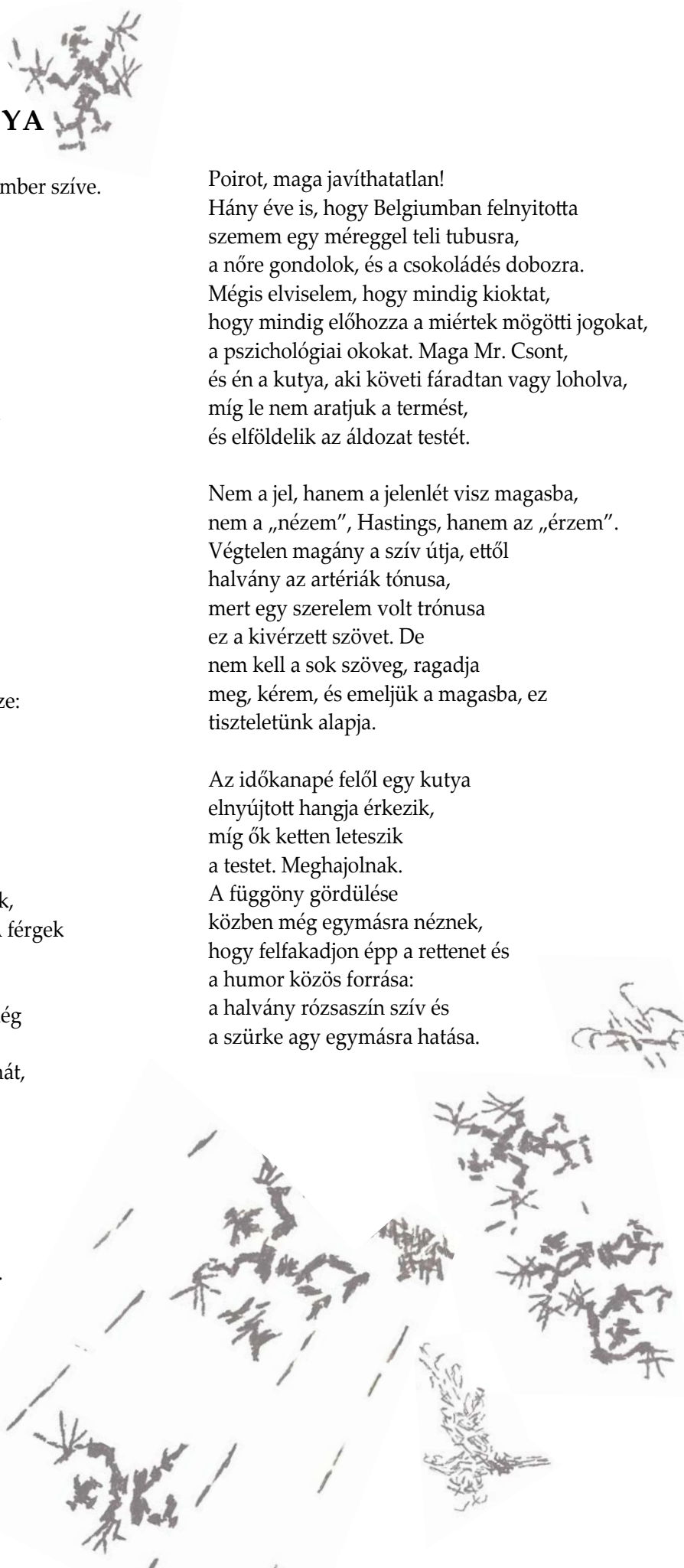
Nézze csak, Hastings, ez egy halott ember szíve.
Kijárt a Dunára, mindennap úszott,
és mégis elérte őt a végzet.
Még láthatja a vért, ami
lüktetve tódult karba és bokába.
Mi tűnik fel Önnek első látásra?

Hogy nem elég vörös, Poirot, hogy
amit Ön mond, talán túl megengedő,
mert ez a szív, mintha előbb halt
volna, mint a test maga.
Hiányzik belőle a pillanat varázsa,
az utolsó dobbanás ájulása.
Inkább egy kifakult szőnyegre
gondolnék, rózsaszín női
budoárra.

Kiváló, Hastings! Maga egyre jobb,
csak a nő dolgokban félreviszi az esze:
miért lenne a rózsaszín egy nő jele,
miért nem inkább egy fáradt halra
gondol a karácsonyi fürdőkádban,
ahogy itt tartják az ünnepi vacsora
alanyát Kelet-Európában?

Tudja, Poirot, ezek nem tengeri népek,
és ettől minden vízi dolguk száraz. A férgek
előtt értünk ide, ha tudni akarja,
mire gondolok éppen.
Ez az utolsó pillanat, hogy egyben még
a szív. Nincs az a megérzése,
ami feltárná a mélyben kanyargó aknát,
ami valamiképp elnyelte a bányászt.
Nincs az a tényekesség és analízis,
amiből kifejténé, hogy miért is.

Az én rajongóimat nem depresszió
viszi a halálba, hanem az élet.
Ezt már megtanulhatta volna, kérem.
Poirot példakép, ez az, ami végképp
megkérdőjelezhetetlen, vélem.

100. szám
2018.

EX

Symposium
irodalom művészet filozófia reflexió

EX Symposium 100. szám

„Az irodalom nem ad választ az élet kérdéseire”

T.T.

Olyan olvasókat próbálok magam elé képzelni, akik nem ismerték őt. Nem voltak a barátai, nem a kollégái, nem a tanítványai, nem hallották beszélni a rádióban, nem látták a tévében vagy a YouTube-on, s nem olvasták egyetlen könyvét, avagy egyetlen írását sem, épp csak tudták, hogy élt egy Tarján Tamás nevű irodalomtörténész, kritikus, esszéista és egyetemi oktató, akit gyakran emlegettek fönti betűnevével, s aki gyakorta maga is így szignálta kisebb írásait. Mit mondhatunk nekik róla ebben az emlékszámomban, alkalmi gyűlekezet, akiket szellemi személyének vonzása és varázsa terelt e borítólapok közé? Hiszen a gyász és a hiány, ha nem is magánügy, mindenestre személyes munka, olvasni pedig – báró Eötvös Józsefnek hála – ma már (majdnem) mindenki tud. Sajnos mindössze azt, hogy pórul jártak. Az újabb idők technikai révén valami keveset pótolhatnak ugyan figyelmetlen, avagy életkoruknál fogva végtelen mulasztásukból, hiszen még most is szinte élénk lép a digitális fogságból, ha előadni látjuk, emberi lényét azonban elnyelte a halál.

Ezt írta annak idején Latinovits Zoltán (1931–1976) öngyilkosságára, s e mondata negyvenkét évén át élt újraolvasatlan is szinte szó szerint bennem: „A halál nem a körülményeitől, nem a módjától, nem a helyszínétől tragikus, hanem az idejétől, mindig az idejétől” (*Kritika*, 1976/7. szám, 8. p.). Nos, ő milyen időben halt meg? – kérdezzük vele most mi, miközben senkinek nem kívánjuk a halála módját. Mármost – hiszen és persze nem a külső időről van szó – élete ívének mely pontján, hatvannyolc évesen? Korán, mondhatjuk több okból, és igazunkat talán odatúl sem vitatnák. Szellemileg mindenképp, hisz semmi okunk kételkedni abban, hogy ha a démona még húsz évén át békén hagyja a testét, ő a tőle megszokott ütemben ontotta volna mindig érdekes és magvas írásait és könyveit, és ugyanígy élénk állt volna mindig csillámló és sűrű anyagból építkező előadásaival. Korán halt meg apaként is, nem is kérdés, egy tizenhat éves fiút hagyott itt hiánya súlyos terhével. De vajon, s ez az élet fényében sütékérező szemünkkel már nemigen látható, hogyan állt a démonával? Tudta- és akarta-e még szelídíteni, avagy már nagyon is fölgyűlt benne a keserűség? A kezelések elutasítása mintha erre vallana, de nem tudhatjuk, nem tudhatjuk.

Gyászfűzet ez elsősorban, még ha a fönt elképzelt olvasók több olyan pályatárs írását is olvashatják benne, akik egy későbbi időben Tamás életművének is avatott elemzői lehetnének. (Ily módon ide tartozók volnának a róla szóló nekrológok is, Bozsik Péter főszerkesztő barátom azonban – helyesen – nem ad helyet a másodközléseknek. Fájón hiányzik így elsősorban a szerzőtárs és barát Reményi József Tamás nekrológon túlmutató írása [*Jelenkor*, 2018. január, 1–3. p.] vagy az egyetemi kolléga Schein Gábor érzékeny és fontos búcsúja – *litera.hu*). Néhány tekintetben azonban több is annál: Tarján Tamás önálló és társszerzős műveinek bibliográfiája már a szellemi utóélet része, a 2003-as rádióinterjú írott változata páratlan verbalitásából ment át némi maradékot, megszólal tanulmányköteteinek egyik legfontosabb kiadója, valamint az Óbudai Társaskör igazgatója is, ahol T. T. a helyi civil közönsége előtt beszélt két évtized különféle alkalmain delejes erővel életünk élményéről, az irodalomról.

Zeke Gyula

ROKOKÓ HINTA ÉS MÁ S FORDULATOK

Ma újra az Istenek győztek. Kétségtelen, jól bírják a forgalmat – tehetetlen evickélésemet a város végtelenített jelei közt – ez a gondolat hajt előre.

A Kőbányai Sörgyár portálja előtt kimerülten megállok: poros fűcsomók. Egy pár elkopott vonatsín, amint a szennyezett föld alá bukik. Segít valaki? Egy debreceni rendszámú, sötétkék VW busz sofőrje ígéri, kivezet az M3-ra, ha követem.

Zuglóban végre felismerem a környéket. Kanyarodom, index-villogtatva elköszönök, még elérem a tárgyalásom végét. Közben a Fragonard vásznáról int a lány a hintán (a rokokó logója) a Louvre képüniverzumában: rózsák, indák, és a történelmi idő útvesztőjében, mosolyába fojtja XVIII. századi depresszióját, depresszióm képi őstét.

Közben én is lebegek, budapesti útvesztőmben, majd a meetingen mondataim hálójában: a Rendeszeti Minisztérium vagy Versenyhivatal lenne jó iránya a beadványoknak? Nagy teljesítmény a leeresztett redőnyök mögött, óránkét kétszáz euróért. Két buborékmentes ásványvíz, hogy rendben legyek, és elérjem a koalíció jövőjéről szóló kerekasztalt a belvárosban.

A találkozón Paul Johnson szimultaneitás-gondolatai ütnek át a jelenbe. Míg Szun Jat-szen, a radikális nyugati neveltetésű értelmiségi kiszabadul a londoni kínai követségről, Lenin kidolgozza az élcspat elméletét, hogy forradalomba vigye a nem létező orosz proletariátust, Mussolini és mentorai pedig a szindikalizmussal kísérleteznek. Mi a Godot-ban ültünk, ahol ha menne az üzlet, poénokat kapna sőre mellé a közönség.

De csak a közélet száraz pogácsái ropognak, unalmas politika unalmasan előadva. Leng a közép-kelet-európai hinta. Hogy számolok el az idővel? Ha túléltem ezt az évet, mit kezdek a következővel?

TARIAN

TAMA'S NAK,

a critikusnak

Drága jó Tamás!

Köszönöm, hogy az
újra FORRA'S-galamban
és éppen ittál rólam
Dubrovnikből, ahol az
FRANCIS BACON
tárlatot látál, a ráim
mint a festőriás
favoritdíjára gondoltál.

Örök barátom vege!
"Najd meg találokunk!"
Kritikus nagyságod
iránti tisztelet itt 2016
"alak"! D

Tamás!
 Apában nehezen az
 ilyen rajzolásos és
 erő-félt. Lényeg
 a [szó] ember
 [lehetőség]!
 Ott van vagy
 jellegzetes,
 utas a belker
 szó:
 (Tamás) Dezső

A KOPORSÓ MELLETT

Nincs igazság. Nem jó világrend, isteni világrendnek sem jó, ha az idősebb búcsúztatja a fiatalabbat. Én már éppen hallgattam a Rajk-per közvetítését a rádióban, amikor született. Az emberek tudatát, lelkivilágát, érzelmeit, érzékenységét, félelmeit és vonzalmait nemcsak azok az élmények és események alakítják ki és befolyásolják életükön át, amelyeknek tanúi voltak, legalább olyan súlyosan meghatározza őket az is, amit nem éltek át és nem láttak. A nem-élmény ugyanúgy bizonytalanabbá teheti a tájékozódást, vagy éppen biztosabb és határozottabb állásfoglalást hív elő, mint a tapasztalat. Az a tíz év, ami közöttünk volt, nyilván megmutatkozott Tamás emlékvilágában, munkásságának terjedelmére és értékére azonban nem volt hatással. A nem-élmények, az a tíz év, amit én átéltem 1939-től 1949-ig, legfeljebb gátlásoktól mentesíthette, óvatosságokon emelte át. Egyszerűen szabadabb lehetett. Az átélt idő anyagsűrűsége pedig különben is viszonylagos. Egykettőre behozta ezt a tíz évet. Intenzív életet élt, egy év alatt kettőt is. Délelőtt egyetemi órák, délután könyvbemutatók nemzedékének és idősebb pályatársainak könyveivel, este pedig színház, hajnalban a színikritika. Rádiós műsorok, televíziós szereplések. És akkor a talány, mikor írta, hol írta rengeteg cikkét, tanulmányát, könyvét.

Könyvtáram a tökéletes entrópia állapotában van, csoda, hogy néhány óras keresgéeléssel legalább tizenkét kötetére ráakadtam. Ezek közül a legutóbbi dedikációját 2017. február 27-én dátumozta, „hálás barátsággal”. Miért hálás? Negyvenhárom évig dolgoztunk együtt, de nem emlékszem, hogy valaha is bármi szívességet tettem volna, amit meg kellett volna köszönnie. Amikor néhány hónappal később talákoztam vele, amikor utoljára találkoztunk, a tekintetében, ahogy rám nézett, már ott volt az a reménytelenség, amikor az ember ezen a parton már nem lát kapaszkodót. A másik barátságáért nem a barátságot megtöltő események miatt, hanem magáért ezért a nehezen megnevezhető fluidumért vagyunk hálásak, mert a barátságnak van valami magában való léte. De sajnos gyógyító ereje és visszatartó ereje nem volt, nem volt képes ide kötni, nem volt képes megtartani őt ezen a parton.

Negyvenhárom évig dolgoztunk együtt, a *Látóhatár* szerkesztőségében ismerkedtünk meg 1974-ben. Remek munka volt elolvasni hónapról hónapra az ország csaknem valamennyi folyóiratát, és kiemelni belőlük a legjobb írásokat, verseket, novellákat, értekezéseket. A lapnak időről időre volt fölénk rendelt főszerkesztője, volt szerkesztőbizott-

sága, de az érdemi munkát ketten végeztük, a szerkesztőség mindene-
sével, avval az R. Takács Olgával, aki ugyancsak nemrég hunyt el. És
persze együtt voltunk az egyetemen, a Király-tanszéken. A dogmati-
kusnak, merevnek ismert Király István nekünk szabad kezét adott
egyetemi munkánkban, nem kötötte meg sem témában, sem ideológiá-
ban. Szabadok voltunk. Egy dologhoz ragaszkodott csak. Minden hó-
nap egyik szerdáján tanszéki értekezletet tartott, s erről nem lehetett hi-
ányozni. Kívülről véres ideológiai-politikai vitáknak látszottak ezek a
szerdák, valójában belebújtunk az előre koreografált commedia dell'arte
jelmezeibe, és eljátszottuk szerepeinket. Pista (mert nem professzor úr,
nem is Király elvtárs volt a számunkra, hanem Pista) volt a szocializ-
mus, Czine Miska a nép, Rónay Laci a párbeszédképes katolikus, én a
népieket megértő urbánus, és Tamás, Tamás pedig, ő volt a vitatkozó fiatal. Így ment ez
éveken át. Aztán, amikor ott álltam Király Ist-
ván halálos ágyánál, ő, az elmenő, vigasztalni
próbált. Azt mondta, a hatvannyolc nem ke-
vés. Háborogtam, dehogynem kevés. És há-
borgok most is, amikor Tamás éppen úgy hat-
vannyolc éves korában hagyott itt minket. Ke-
vés, nagyon kevés.

Rengeteget írt, de nem vágyott többkilós
monográfiákra, kialakított egy műfajt, amit
esszékritikának nevezett el. Erről is sokszor írt.
Az avantgárd irányok ízlésvilágán is túllépő
modern kezdeményezéseket támogatta, Tan-
dori Dezső nem mindig könnyen megfejtethő
verseinek egyik legjobb, legtalálékonyabb

elemzéseit írta. Pontos kritikus volt, ragaszkodott a filológiai akribiá-
hoz, szóvá tett elírásokat, hibás idézeteket, slendriánul elírt dátumokat,
évszámokat. És ezek az írásai mégsem csak recenziók voltak, és nem is
csak szokványosan megfogalmazott okos, éles elméjű kritikák, hanem
hosszabb-rövidebb esszék. Az esszé az egy olyan négylábú állat, amely
két lábával a szépirodalomban áll. Olyan foglalkozás, hogy irodalom-
történész, olyan nincs, ilyen nem létezik, itt mindenki vagy tanár, vagy
író. Tamás mindkettő volt egyszerre. Tanár volt, nemzedékeket vezetett
modern irodalomismeretre egyetemi előadótermekben, és író volt a ja-
vából, mert ezek az írások, amelyeket esszékritikának hívott, belülről
sugározták az irodalom szellemét. Tanár volt, írók támogató kritikusa,
azért filológus is volt, színházi szakember volt. És akkor még nem esett
szó arról, hogy ki mindenki nem volt, amit egyik írásában hosszan so-
rolt, megnevezve, az utókor figyelmét hívva fel arra, hogy nem volt Tan-
dori Dezső, nem volt Bohumil Hrabal, nem volt Ladányi Mihály, és még
sok mindenki nem volt, akiről remek stílusparódiákat írt. Néha olyan
jókat, hogy előfordult, egy folyóirat eredetiként közölte a persziflázst.
Mert én Tamást utolsó találkozásunkig kedves, élénk, jókedvű, vidám
társasági embernek ismertem, akinek nemcsak bámulatos memóriája
volt, hanem nagyszerű humora is. Képzem, milyen jót mulatnak most is
Esterházyval, Hajnóczyval meg Petri Gyurival.

A SCHLESWIG-HOLSTEINI KERÉKPÁRBAJNOK

Mint az előkelő, szalmakalapos idegen, akinek egész hétvégén át sikerült megóvnia féltett inkognitóját az álmos kisvárosban, ahová unokahúga esküvőjére volt kénytelen elutazni, dől hátra végre kényelmesen a kupéban, amikor hirtelen mégis felneszel a csörtetésre és a zshivajra: „Hiszen ez Bausan, a schleswig-holsteini kerékpárbajnok! Es lebe Bausan!”, amire sápadt-bosszúsan csóválja meg a fejét – úgy érezheted most magad, Tamás, hogy egyszerre a nyomodba sereglünk, intim apróságokat fitogtatunk izgatottan kiabálva, neked pedig túrnöd kell, védtelesen, a mihaszna szalmakalapban és a semmirekellő bambuszbottal a kezében. De mint Bausan, aki rájön, hogy csörtetés ide, zshivaj oda, közben mégiscsak meglódult a lokomotív, megkönnyebülve és kajánul elmosolyodik, majd kiáll az ablakba, és az üvegen túlról nyájasan integet a helyi sportbarátoknak, akik mostantól úgyis csak harmadik személyben beszélhetnek róla, mert a második személyt elvitte az első gyors – úgy nézel vissza ránk, biztos távolból, és mosolyogva hagyod itt nekünk az emlékeinket és az örök harmadik személyt.

Annyi köszönnivalóm van neki. Kritikát írt a verseskötetemről, a színdarabjainkról, szerette és tanította őket – sok mindent tanított lát-

nom úgy, hogy rajtam tartotta a szemét. Opponálta a doktori dolgozatot, beajánlott a Szépírók Társaságába, feszesen dicsérve mutatta meg, milyen jól eshet a hűvös rokonszenv, a kimért lelkesülés. Munkatársának kért fel a Radnóti Színház három évtizedét summázó könyvhöz, buzdított, ha dolgoztam, csitított, ha csatáztam volna. Íme, hosszú barátságunkban itt vagyok én: mindenütt. Ő pedig merre van vajon?

Felköszöntött a születésnapomon. Egy ördögfiókát ábrázoló szobor képét küldte el: „A mellékelt fotó lübecki, tehát egy elég jó író szülővárosából való.” Egy olyan írót emlegetett, akinek egyik büszkesége volt, hogy sikerült megőriznie a magányát. Ezt a magányt értette, akarta ő is: Tamás, az ember. *Thomas, der Mann*.

Amikor egyszer önála dolgoztunk a Radnóti-albumon, sorra megmutogatta kedves könyveit, zenéit, képeit, bútorait. Megcsodáltam mindent, de semmire sem csodálkoztam rá – egyedül a rövidnadrág látnom engedte, fedetlen lábszárára. Az öregesen hófehér és szőrtelen bőr takarta, izmos, jelentős vádlikra, erre a megrendítő fizikai közvetlenségre és esendőségre: a kerékpárbajnok mulandó erejére és dicsőségére. Ennyit láthattam belőle, ezt a két csupasz lábat. Ezeken közlekedett-kerekezett mindaz, amit sosem engedett megtudnom magáról.

Hogy utoljára találkoztunk, tavaly nyáron Gyulán, a Humorfesztiválon, megint jól öltözött volt: láthatatlan és sebezhetetlen. A műsor után koccintgattunk. Előbb róla magáról kérdeztem, nem festett valami jól. Egy kézlegyintéssel és fél mondattal hessentett el, és már indult is aludni. Akkor egy megírandó recenziómról kértem ki a tanácsát: miként fogalmazzam bele bizonyíthatatlan balsejtelmemet, hogy a szerző nem a saját gondolatait írja le, hanem másvalakinek a publikálatlan és éppen általa féltve őrzött vázlataiból merít? Erről már hajlandó volt sokáig beszélgetni. Nagy tapintattal és eleganciával bizonygatta tapintatomat és eleganciámat, amellyel megbirkózom majd ezzel a kihívással is. Elköszönt és útra bocsátott. Közben izmos lábaira is odapillantottam, alig állt már rajtuk. Még egyszer megint csupa jót kaptam tőle, akiről most mégis dadogva bírok csak írni – nem én, hanem ő akarta ezt így, ennyit mondhatok el a mentségemre.

Csak az ámulatomról adhatok számot. Az egyik ámulatról a papírra vetett és élőszóban maradt mű iránt, a sokféle induló kíváncsiság és sokféle érkező, el nem tévedő tudás iránt. És a másik ámulatról, amelybe az egyikből estem, hogy a lenyűgöző életmű árnyékában ott rejtezik az a másik, tökéletesre esztergált alkotás: a szemérmes, büszke ember hallgatása. Az egyetlen, tökéletes magány annyi kérdés és figyelem, annyi-annyi szó mögött, a bizonyára viaskodó és zaklatott hangokat magába foglaló, hibátlan, feltörhetetlen némaság. Milyen tökéletes mű is egy ennyire zárt, emberi csönd.

Azóta, valahányszor biciklire ülök, le-lesandítok munkás vádlimra, vizsgálom és faggatom az izmok játékát. Azután fejcsóválva nézek a mellettem elrobogó gyorsvonat után. Mennyi mindent kell még megtanulnunk a kerékpározás technikájáról és művészetéről, árván zsivajgó schleswig-holsteini barátaim!

TAMÁSRÓL, ÚJRA

Történt egyszer régen, 2013-ban, hogy az ELTE bölcsészka úgy határozott: megszabadul azoktól az oktatóktól, akiktől a jog engedi, hogy megváljon – akik már betöltöttek egy bizonyos életkort, azokat nyugdíjba küldi (mert megteheti), és semmiféle közreműködésükre nem tart igényt a jövőben.

Volt is felháborodás. Olyan remek tanárok oktatási tevékenysége került így veszélybe, mint – többek között – Margócsy István, Nádasdy Ádám, Tarján Tamás. Amikor a névsor kiszivárgott, a *Jelenkor* folyóirat az elbocsátandókról rövid méltatásokat közölt; és persze sok nyilvános és nem nyilvános fórumon zúgolódás támadt, értetlenség és zavar övezte a tervet.

Végül is, az egyetemi vezetés kíméletesebbnek bizonyult: néhányan folytathatták – más státuszban – az egyetemi oktatói munkát. De ez az esemény sokunk figyelmét ráirányította arra: mit veszíthetünk. Azok, akik közöttünk élnek, az egyetemi és kulturális élet már megszokott főszereplői, akiktől természetesen vesszük, hogy katedrájuk van, tanítványok hada követi őket, rendszeresen megszólalnak nyilvánosan is – ezek az emberek a jog és a hivatal szabályainak vannak alávetve, s ezért megeshet, hogy (legalábbis részben) megváltozik a szerepük, s így mindannyian szegényebbek leszünk.

Tamásról én írtam a *Jelenkor*ba – a szigorú szerkesztőség legfeljebb egy gépelt oldalt engedélyezett, amelyet az alábbi jegyzetbe bele

is építék (ezt vastaggal szedem). Nagy örömmel vállaltam, holott Tamás sosem tanított engem. **Nem tanított, nem is voltunk soha közeli kapcsolatban – kollégám sem volt, csak régóta ismerjük egymást innen-onnan; ha találkozunk, köszönünk, persze; legföljebb röviden és felületesen beszélgetünk.** Mindez persze múlt időben.

És folyamatosan olvastam az írásait, hallgattam a rádióban, néztem mindenféle könyvbemutatókon, konferenciákon, beszélgetéseken. **Sok tekintetben hasonló lehet az ízlésünk, de nekem ő kicsit mindenevő – olyan műveket, szerzőket is kedvel, amelyek-akik tőlem idegenek. Nem is mindig érdekes, amit ír – és sokat ír.** És most akkor hozzáteszem: az, hogy valaki ekkora teljesítményre képes, önmagában is lenyűgöző volt – de ezenfelül káprázatos, hogy mindig mindenről kialakította a véleményét: ez (a látszattal ellentétben) külön munka, nem része a pusztá olvasásnak, hanem bőven a fölött van. Nemcsak ízlés, hanem nagy tudás, körültekintés, mérlegelés is kell hozzá – és persze hogy nem mindig meglepő, eredeti, megdöbbentő, ahogyan egyetlen kritikus munkásságának sem minden darabja ilyen.

Ha valakiről nem találunk semmi irodalmat (mai vagy közelmúltbeli szerzőről) – meg kell nézni Tarján Tamást. Biztos, hogy foglalkozott vele. Ráadásul nem tudok még egy kritikust (irodalomértelmezőt), akiről el lehetne mondani, hogy az elbeszélő, lírai és drámai műnemet egyformán alaposan és mélyen ismeri: regényben, versben, színházban – és mindenben, ami magyar irodalom – páratlanul, példátlanul, lenyűgözően otthon van. – Vagyis hát... volt. Lehet panaszkodni arról, hogy a szakosodás korát éljük – de mindig is voltak a kritikusoknak kedves műfajaik (sőt szerzőik), korszakaik, irányzataik: olyannyira, hogy a kalandozás, a széles érdeklődés már-már gyanúsnak tetszik. Ez Tamást csöppet sem zavarta: minthogy otthon volt mindenütt, ahová elkalandozott, feltérképezte és belakta az egész magyar irodalom területét, a sivatagokat és a dzsungleket, a dúsan termő és a sivár területeket egyaránt.

És arról is írtam még, de ezt is múlt időbe kell tenni, hogy **mindezek tetejébe pedig: nyomdakészen beszél. Aligha hallottam bárkit úgy megszólalni, bármiről szabadon, improvizálva beszélni, mint őt – egyetlen félresikerült egyeztetésen, rosszul megválasztott szón, túl hosszan kanyargó vagy elharapott mondaton nem lehetne rajtacsípni; úgy, ahogyan mondja, ki lehetne szedni, meg lehetne jelentetni.** Ennek is nagy jelentősége van, nem pusztán gyakorlat, profizmus vagy bámulatosan gyors gondolkodás eredménye – egyúttal rendszerességet jelez,

meg a felkészültséget, hogy a megszólaló előre alaposan átgondol mindent. Soha nem hallottam Tamást készületlennek, tétovának, zavartnak: a tárggyal való foglalkozás neki mindennapos, minden perces munkát jelentett, akkor is készült, amikor nem valami nyilvános beszéd volt kilátásban; tárgyát is, közönségét is megtisztelte azzal, hogy gondosan kialakította, megformálta mondandóját. Mondom, engem soha nem tanított – de hogy milyen tanár lehetett, az nem volt kérdés.

A veszteséget, hogy már nincs közöttünk, azt mostanában, lassan, de egyre fájóbban élem át.

Sajó László

KELL SOK CSAPAT

„...amióta elment tőlünk, nincs csapat, nem tudjuk összeszedni magunkat.

– Na, hát csak szedjétek össze magatokat.”

(Mándy Iván: Tizenegy dressz)

Uraim, az utolsó taktikai értekezlet a meccs előtt. Rendhagyó, annyiban, hogy mindkét csapat itt van az öltözőben, az ELTE BTK Múzeum körüti épületében, a III. emelet 332-ben, a szobámban. Minek is két öltöző? Nincsenek titkaink egymás előtt – én legalábbis mindent tudok magukról. Szűkösen, de eléőrünk. A Klasszikusok csapata tiszta fehérben, a Kortársak tiszta feketében.

Először, a tisztelet jegyében, a Klasszikusokhoz szólok. (Megjegyzem, néhány *világirodalmi nagyság is bekerült e „válogatott keretbe”*.)

A kapuban természetesen Garas. *Minarik, a „megszállott mosodás”* (nem is Steiner, a szemüveges zsidó két ballábás a két félidős pokolból). A kapusok mind megszállottak. *A balsikerek nyomasztják (sőt bősztik). Mint kapus összszeforr a bőrrel. Ránó a labdára. Megbabonázza az ellenfelet. Önmagát és képességeit megsokszorozva akkor nyújtja a legnagyobbat, amikor – mindennek vége.*

„Egyedül nem megy”, tehát „kell egy csapat!”. Négy-négy-kettőt játszunk, hol van már az öt csatár! Budai–Kocsis–Hidegkuti–Puskás–Czibor.

Karába–Varga–Albert–Rákosi–Fenyvesi dr. Vagy legalább négy!

Fazekas–Bene–Dunai II.–Zámbó. Három! Sárközi–Kiss–Becsei. Most sokszor csak egy (Böde).

A jobbháttvéd Nagy II. László. Megkérem, kicsit vegyen vissza, „káromkodásból katedrális” ne ezen a meccsen építsen. De azért a szélsőt kordában tartva, ha kell, kirakja a partvonalra. A centerhalf Bessenyei Ferenc. Ő és Nagy I. Lajos, a beállós, mint két szikla a védelem közepén. Nagy I. Lajosnak már *bámulatos-boltozatos koponyája* elrettenti az ellenfelet. Ha kell, mint kiváló birkózó, lebirkózza a centert – lehetőleg a tizenhatoson kívül. Őt is nyugalomra intem, kevesebb *indulati groteszk!* A balbekk Juhász Ferenc. Csak maradjon mindig a bal oldalon! De nem is kell mondanom, nem kalandozik el. Tegyen meg mindent, *hogy a „Vége!!” ne a vég legyen, hanem (legalább) a Vég győzedelme – győzedelem a végen!*

Nézzük a középpályát. „A középpályára konstruktív palikat kérek!” A jobb oldalon Szép Ernő – és nem csak azért, mert oly szépen írt az FTC-ről, „Slóziról”, Schlosser Imréről. Nem „a pálya szélén”, hanem a közepén Mándy, a csapat kapitánya. Garas kirúgja a labdát, „elcsípi”, és „ellenállhatatlanul kapura húz”. Megértette? „Kapura húzok.” Rendben. A másik középső középpályás Kőrösi. A Franzstadtba húzott kicsinyt a szívem... Elkészerítő, hogy nem feketében játszik. Bal oldali középpályás Örkény. Juhással remek balszárnyat alkotnak. Örkény, több önbizalmat kérek! Maga mondá: „újszülöttként talán elértem a tökéletességet, de aztán csak koptam, csúsztam, bukácsoltam”. Bár nem ez az elsődleges feladata, ha kell, csúszszon, másszon!

A csatársorban a két ék, Esterházy és Weöres. Két labdazsonglőr, driblizó cselgép, mindent tudnak a labdával – de, ha kérhetem, kevesebb öncélúságot, ez csapatjáték! Esterházy *megoldja majd a jónál is jobban, kívánhatnánk ennél többet?* Weöres pedig *játékos, teatrális, rébuszos elemeket sem nélkülözve, bravúrok sokaságán át mint „Bóbita, Bóbita játszik”.*

És most hozzátok fordulok, Kortársak.

A kapuban Markó áll. „Valamikor a paradicsom állt itt.” Nem nagyon lesz ideje fejben szonettet írni, lesz dolga bőven. Néhány haitkut, talán. *Markót ritkán kapjuk rajta azon, hogy saját dolgát „túlnehezíti”, csak semmi trükk, egy kapus ne a közönségnek játsszon!*

A jobbháttvéd Villányi. *Életmúlás, életteremtés széles skáláján játszó sporttársam* arra kérem, most a szélsőjére koncentráljon. A centerhalf Turczi. *A kortárs magyar irodalom hiperaktív all round sportembere (nemhiába volt korábban tisztségviselő szeretett sportágában, a labdarúgásban).* „Spontán, eruptív és bőbeszédűsége hajlamos”, de egy középháttvéd dumálja végig a meccset, irányítsa a védelmet! Ehhez megvan *egyéni szóhasználata, szókészlete.* *Játéka macsósan markáns, az improvizációtól azonban óva inteném.* „Valami megdöbbenőt akarok produkálni”, mondta volt, de egy centerhalfnál első a megbízhatóság! *A rész-*

vétel és az eredmény egyszerre fontos! Mellette közepén Tatar a beállós, aki *kész arra, hogy semmi ne érje készületlenül.* „Végtelenül egyszerű lenne minden”, és az is. Egyszerű eszközökkel semlegesíteni a középcsatárt. Balháttvéd Vörös. „*A Vörös István gép” teszi a dolgát, nem százszázalékos eredménnyel, de őrzi emberét, néha előremerészkedik.*

A középpálya jobb oldalán Visky. *A filológus, ékesszóló, meditáló misztikus a szeretetet most felejtse el.* „*Szeresd ellenfeled, mint tenmagad!*”

igen. Majd a meccs után. Középen a csapatkapitány, Tandori. „Az elmúlt évtizedek legnagyobb magyar irodalmi géniuszáról van szó” (valójában a Klasszikusok csapatában a helye), de ez a pályán mit se számít. Majd meccs után mondjuk, hogy megalkotta „*azt, amit*”. Mellette középen Báthori, *ebben az előkelő középpályás sorban is kivója a közönség elismerő moráját*. Bal oldali középpályás (balfutó) Háty. Ilyen *kvalitá-sos, nagy becsvágygal* küzdő játékosra nagy szüksége van a csapatnak.

A csatársorban itt is, mint a Klasszikusoknál, két labdaművész, KAF (más néven *Tengerész Henrik, Caius Licinius Calvus, Lázár René Sándor, Jack Cole*). Számos *bravúr, csupa játék* mellett az ő figyelmét is felhívom, *nem játék ez, vagy ha igen, csapatjáték*. Éktársa Szilágyi Ákos, *cicázik*, játékát gyakran hangosan kíséri (olykor felkiált: „*öcsibácsi!*)! Hát igen, ahogy ő húzogatótt...

Csere: Sajó. Ne grimaszoljon, fiam! Megszokhatta a kispadot a BEAC Old Boysban. A Klasszikusoknál Sarkadi a csere, úgy becülje meg magát! Tudja, mennyien ülnének a kispadra? Itt van például a *szolidan elegáns, fegyelmezetten takarékos* Bertók, kinek játékát a *sokszólamú egyszerűség* jellemzi. Sok-sok csapatot, egy egész bajnokságot össze tudnék állítani azokból a játékosokból, akik már szerepeltek a *kezem alatt*, akiket *tanítottam* – soroljam? Klasszikusok: Bródy Sándor, Gárdonyi, Móricz, Karinthy Frigyes, Rejtő, Ady, József Attila, Petri, Lázár Ervin, Déry, Illyés, Piliuszky, Németh László, Gérecz, Csajka Gábor Cyprian, Simon Balázs, Nagy Gáspár, Rubin, Bella, Rózsa Endre, Páskándi, Csoóri, Utassy, Sziveri, Tersánszky, Határ Győző, Orbán Ottó. Kortársak: Konrád, Nádasdy, Buda, Térey, Tolnai, Orbán János Dénes, Fodor Ákos, Kántor Péter, Györe Balázs, Darvasi, Kukorelly, Németh Gábor, Cserna-Szabó, Kőríz, Németh Zoltán, Ágh István, Balla D., Sándor Iván, Parti Nagy, Csordás, Krasznahorkai, Király Levente, Spiró, Nádas – és még mennyien! Kiről nem írtunk Reményi József Tamással paródiát? A rendezőket, színészeket, egyéb komédiásokat nem is említettem. Most ezek a csapatok álltak össze. A játék azé, aki játszik! Sem azé, aki futball.

Láthatják, a nők hiányoznak – az egy másik csapat. Egyelőre futsal, egy plusz négy. Beney (játéka *ihlet és eltervezettség*, a csapat orvosa is); az *érzékeny és pontos* Gergely; Rakovszky (játékát *improvizált alkalmiság és a végzetes emelkedettség* jellemzi); a *puritán, fesszes, sosem sietős* Takács Zsuzsa; Tóth Krisztina, aki különösen a „Magas labdá”-kat szereti. Lehet, hogy ő lesz a kapus?

Szeretem, szerettem ezt a játékot. Talán tudják, *a magyar mellett katurkd identitással is rendelkezem, én, Hovhanesian Arakel, a jelenleg tizen-négy főt számláló katurkd nép tagja*. Már csak tizenhárom, de nélkülem is megvan a csapat, cserékkel.

Uraim, ennyi volt. Menjenek, kezdődik a meccs. Vezeti: Jelenits. A címet tudják: Gödöllő, Dózsa György út 35. Aki HÉV-vel megy, balra a főút odavisz. A meccs gyászszünettel kezdődik. „Az a barom bíró kimérte az egy percet. Tudja, barátom, milyen hosszú egy perc? Én tudom már.” Most nem egy, kilencven perc lesz a gyászszünet. Első félidő a ravatalozóban és előtte, a szünetben kis séta (most a szünetben kell mozogni), második félidő a sírnál. Lesznek beszédek, aztán haza lehet menni, a túl- és e világra.

Ám ne felejtsek: holnap edzés. Ezt már társam, barátom a kispadon, Reményi József Tamás vezeti.

Most már nincs szükségem semmire, csak „*egyetlenegy rózsára, uraim*”.

Végletekkel kifejezve: a rózsza ugyanúgy adja szirmát a költeményekhez, mint a labdarúgás a gólörömhöz.

Csak azt sajnálom, nem tudom, mit játszik a Fradi Kisvárdán.

A temetés időpontjában, a 2017. október 24-én, kedden, 13 órakor kezdődő Magyar Kupamérkőzésen Kisvárdá–Ferencváros 1–0, góllövő Horváth Z. (11-esből).

A dőlt betűs szövegek Tarján Tamástól. Idézetek: Sándor Pál, Sztevanovity Dusan, Nagy László, Juhász Ferenc, Esterházy Péter, Mándy Iván, Örkény István, Weöres Sándor, Pilinszky János, Bodor Béla, Turczi István, Tatár Sándor, Bán Zoltán András, Tandori Dezső, Szilágyi Ákos, Tóth Krisztina.

SZÁMVETÉS EGY ADÓSSÁGGAL

A ki megírta a sírfeliratunkat, annak mondhatni, hogy adósai vagyunk. No, jó! Nem a leghízselgőbb, de az örökkévalóságnak nem is a hízselgés a dolga. Némileg azért elismeréssel szól rólunk, és bizonyos szempontból mégiscsak helyettünk elvégzett munka. Az adósság tehát gílt a maga nemében.

„Papp Márióban maradt még bőven
Fedezet:
Hat poétalányt sírjából is föl-
Fedezett.”

A szerző – Tamás – a vélt tettenérésben nem érzem, hogy elmarasztalna. Inkább enyhe, megbocsátó irigységet vélek soraiban tetten érní. Széplányok dolgában végtére nem lehetünk elég körültekintőek. Különben is mindez önfeljelentésnek is számíthatna tőle. Hisz a négy sor a diákírók sárvári találkozóira utal, ahol egy időben évente tettestársak voltunk. Az ország egyetlen tehetségkutató és tehetséggondozó pályázata sokáig többedmagunkkal közös ügyünk volt. Ő a tanulmányokról döntött, míg én a verseket ítéltem meg az évenkénti sárvári táborokban. A széplányok pedig – de ezt inkább hagyjuk. Egy kicsit mindig mintha (mindenen?!) mosolygott volna – és ezt én megérteni véltem.

Barátnak mondtuk egymást, bár nem álltunk igazán kapcsolatban. „Csak” a dolgaink rendre keresztettk egymást. Meglepő rendszerességgel tűntünk fel egymás életében a hatvanas évek vége óta. Dolgoztunk közös rádióműsorban, azonos lapszámokban. Írtam, ahol ő szerkesztett, adott kéziratot, ahol én szerkesztettem. Lektorálta könyvemet, két kötetemet is bemutatta. Többször is ültünk ugyanazon a pódiumon. Több évfolyamnyi lapszámba készített (legszívesebben kereszt) rejtvényeket a felkérésemre. Egy fiatalabb barátnőmet egyetemi vizsgán a jobb jegyért a húzott tételen túl váratlanul rólam kérdezte. Ez a csíny (vagy gondolom: inkább a beálló, kissé pikáns helyzet) neki is a kedvére lehetett, mert a lányommal is megismételte. Ráadásul, ha hilt adhatok a hölgyek beismerésének, ő tudott többet rólam...

Voltunk egymás vendégei, utazott a kocsimban, többször is kaptunk közös szállodai szobát. És játszottunk is. Volt mit, volt mivel. Én papp voltam, ő külön(ös) viszonyban állt a hittel, és örmények voltunk, részben mind a ketten, ami szintén fontos volt a számunkra, többé-kevésbé.

Az ablakomból messze föld egyetlen örmény ortodox templomának kertjére látok a Gellért-hegy lábánál. Ott is üldögélünk együtt olykor, ha a zene, a kultúra volt programon. Új életet kezdett, új életet kezdtem, körülbelül akkor, amikor körülöttünk a világ. Mondtam is neki, úgy az életünk fele táján, hogy mázlista. Éppen most múlik ki a három „T”, a tiltás-tűrés-támogatás szentháromsága, ami addig mindent bevasalt. Most aztán a két T következik, az ő világa! Nem nevetett felszabadultan, nem szerette a (párt)politikát, ha tehette, nem kért abból, aminek politikaíze volt.

Hogy igazi barátjának érzett-e, azt csak remélem – de hogy elfogadott, hogy bizonyos elismeréssel kezelt, azt tudom. S azt is, hogy mikortól. Ráadásul pontosan. Mert nem igazán szolgáltam rá. Mert – ha úgy vesszük – tulajdonképpen csaltam érte. S az ilyesmire nagyon is emlékszik az ember. Leginkább talán azért, mert legszívesebben elfelejtené.

Tamásnak elképesztő, (sok)mindenre kiterjedő memóriája volt. Történt, hogy nagyobb társaságban találtam, ahol éppen a foci került terítékre. Természetesen az ő emlékezőtehetségét vizsgáztatták, s presztízsfogadásba torkollott a vita a hatvanas évek elején az NB I.-gyel kokettáló Ganz-Mávag csatársorát illetően. Ekkor toppantam be én. Sosem ér-

dekelt különösebben a labdarúgás, de még gimis koromban, hogy, hogy nem, egy szívügy mindent nyitó kulcsa volt ez. Hát halálomig nem felejem: Víg-Dinapolusz-Harmat-Gregor-Bédi... Remélem, a dramaturgia megengedte közömbösség határain belül, csak úgy melleleg mondtam ki a neveket. Aztán, hogy nem érkezett válasz, míg valami más után érdeklődtem, hozzátettem még: és persze Eördögh a fedezetsorban.

Tamás meglepetten bólintott – később még azt morogta, nem hitte volna, hogy ilyesmit rajta kívül más hülye is tud. Szerencsére az ellenőrző kérdések elmaradtak... Ettől kezdve minden fenntartása megszűnt velem szemben. Csak egy újabb tétellel gyarapodott az adósságom.

De mivel, de hogyan törlesszek immár...

SZÍVÓS ÉRTÉKKERESÉS, PONTOS LEÍRÁS

Tamást negyvenöt éve ismertem meg. Akkoriban folyamatosan követte a kritika a magyar színház és a világszínház eseményeit. Járt már Budapesten Peter Brook a *Lear királlyal*. Rövidesen érkezett vendégrendezésre Jurij Ljubimov. Játsozták Beckettet, Mrožeket. Százezres példányszámban jelent meg a *Film, Színház, Muzsika*.

A hetvenes évekig kettőnket tartottak leginkább mérvadó színikritikusnak Molnár Gál Péterrel. De már felzárkózott a nálunk fiatalabb Koltai Tamás. MGP értett legjobban a színeszi játékhoz, Koltai kritikáival bekapcsolódott a világszínház áramlásába. Én igyekeztem azt a nézőpontot érvényesíteni, amit a regényeimben-esszéimben.

Tarján Tamás figyelemmel követte mindazt, ami együttesen adta egy színházi előadás élményét. Elemezte a szöveget, a rendezői víziót, aprólékosan a színeszi teljesítményt, a díszletet-jelmezte. Egy idő után megjelentek figyelemre méltó irodalomkritikái. De vezetett rádióműsort, zenés programot, könyvbe-mutatásokat, készített lapok számára kereszt-rejtvényt, egyetemi katedrára lépett, előbb tanársegédként. Jelen volt a kultúra sokszínű porondjain.

Ez a jelenléte egyedülálló volt és marad pályáján mindvégig. Minden műfajában, írásában, megszólalásában biztosította az irodalomról, a színházról, a kultúráról a folyamatos beszélgetést, amivel segített közösséget teremteni egy-egy író, színeszi, könyvkötet és színielőadás témakörében. Nagyon értett ahhoz, hogyan lehet bekapcsolni a tágas párbeszédbe a mindenkori hallgatóit, később egyetemi tanítványait.

Első tíz évének színikritikáit *Százszorszínház* címmel gyűjtötte kötetbe harmincöt éve. Akkor már jól ismertük egymást. „Sándor Ivánnak jóbaráti gondolat-kézfogással, könyv-kézfogással, Tarján Tamás” – írta a dedikációban.

Világos, higgadt, közérthető mondatokkal jelenítette meg a legkomplexebb színházi produkciókat. Nadas Péter drámáiba nem egy kritikusnak beletört a bicskája. Tamás így írt a *Takarításról*: „Szikora János megteremti nézőtér és színpad között azt az »önkéntes összelelegzést«, amit az író a jó színház ismérvének és titkának tart, s a Nadas Péter szerinti »zenei szervezethez« szöveg komor dallamát is kicsikarja remek ütemérzékelével...”

Ars poeticájához mindvégig hű maradt, így foglalta össze már 1981-ben: „A kritikák írásakor főleg két szempont vezetett: a szívós értékkeresésé egyfelől, s a pontos leírásé másfelől.” Hadd legyenek személyes: minden munkáimról írt kritikájában rálátott törekvéseimre. Egy alkalommal így foglalta össze: másság a poétikában; forró emlékezet, hideg szövegformálás a leírásban. Nem hallgatta el bíráló észrevételét sem: nem elég „rajzosak” a mellékfigurák. Erről beszélgettünk. Mondtam, hogy a mellékalakjaim többnyire az epikai struktúra részei. Töprengtünk. Megemlítettem, hogy például Bernhard az „ilyesmiről” azt írta, hogy őt a részletes alakrajz nem érdekli, annyi mindenki írta már meg az összes lehetőséget, őt az emberi helyzet érdekli inkább. Ktartottunk az észrevételeink mellett, de elfogadtuk a másik nézőpontot, kölcsönösen.

Eszméit, kritikusi elveit, tanári törekvéseit összhangba hozta. Rengeteget olvasott. Nemcsak pályázati zsűri tagjaként. Nemcsak felkészülve a könyvvásárok olvasók számára legkedveltebb programjának moderátoraként,

amikor tucatnyi jubiláló író úgy tudott néhány mondattal bemutatni, hogy a szavaiban a jubiláns egész életműve felcsillant. Megszámlálhatatlan könyvbemutatót vezetett. Sokszor alaposabb volt a bevezetője és a kom-

hány szó elnyomott örömei őseiről. Elárult valamit abból, ami a „belső csend” mélyein sűrűsödött. A jó barát Reményi József Tamás elevenítette fel búcsúírásában egyik közös erdei barangolásukat, ami után „sokkal később vallotta be, hogy rettenetesen fáj a térde (a kosárlabdázó múlt). De akkor sem szólt egy szót sem. Halni is így halt meg.”

Néhány hónappal a halála előtt jelezte, hogy meglátogatna. Szokatlan volt. Évtizedek alatt színházban, programokon, előadóesteken sokszor beszélgettünk, de a dolgozószobámban nem járt.

Kora délután volt, azzal az ablakkal szemben ült, ahonnan a nap besütött. Beszélgetés közben mintha megváltozott volna a tekintete. Mintha több ránc futott volna az arcára. Mintha készült volna valamire, amiről még nem döntött...

...váratlanul kiszakadt belőle: Iván, elmondanék valamit... nem is tudom, elmondhatom-e... csak neked...

Megrendítő volt a hallgatása, amíg belekezdett.

Lassan szakadt ki belőle, amiről néhány hónappal később Follinus Anna, az élettársa versben számolt be. Ta-

más szeme könnyes volt, amikor befejezte. Ilyennek nemcsak nem láttam még, el sem képzeltem volna soha a mindig fegyelmezett szempárt.

Meg kell fogadnom, mondta, hogy nem mondom el senkinek... kérlek, őrizd meg...

Megőriztem, mert meg kellett fogadnom. Nehéz teher volt a felbolydulások heteiben.

Follinus Anna megrendítő versvallomása egy hónappal Tamás halála után jelent meg. Ő a „titkot” magával vitte a sírba. A léttitok vele ment, de alakja, írásai, pályaképe itt maradt velünk.

mentársorozata, mint azoknak a szavai, akik a könyvet bemutatták.

A *Forrás* egyik jubileumán tízünket szólaltatott meg. Az összekötő szövegeiben, a kérdéseiben fel tudta idézni a folyóirat egész, sok évtizedes történetét.

Nem tudnám megindokolni, miért éreztem mindeközben mégis azt, hogy személyiségének mélyvilágát lakat őrzi. Nem szemérmesség volt ez. Visszavonhatatlanul későn segített a feltárásban. Egyszer, egyik könyvbemutatómon, amikor negyvennégyes élményeimhez értünk, váratlanul kitört belőle né-

TAMÁS

Belép a szobájába, egyetlen pillantást vet a minden falat beborító könyvespolcra, és így szól: „Levetted Pilinszky *Szálkák* című kötetét? Nem baj, csak tedd majd vissza.” Leül az íróasztalához, és belever a gépbe egy legalább tízflekkes tanulmányt Nagy Lászlóról. Egyetlen géphiba sincs benne. És még nincs dél. Vagy legföljebb annyi.

A tanév elején előadása – Mai magyar irodalom volt a címe – helyszínét át kell tenni a legnagyobb előadóba, annyi a jelentkező.

Ez mind a hetvenes évek második felében történt. Együtt éltünk; nem tudom, nem járna-e manapság dupla kirúgás ezért: tanár és tanítvány. Igaz, az ő tanítványa formálisan sosem voltam. Nem formálisan annál inkább. Megtanultam, hogy mindig mindenhová „tisztá” kéziratot ad le az ember. (Ez még a komputeres korszak előtt volt, de ma is érvényes – lenne.) Megtanultam, hogy mielőtt leülök a géphez, kigondolom-megtalálom azt a két-három gondolatot, amit meg akarok írni. Hogy idézni csak pontosan, szépen. Hogy kettesben hallgatni jó. Hogy dolgozni, írni muszáj. Hogy az idő – kivált a munkaidő – értékes valami, azt nem kótyavetyéli el az ember. (Na, ezt nem sikerült igazán megtanulnom: kótyavetyélek azóta is.)

Pokolian tudott idegesíteni. Ha valami neki nem tetszött csináltam, „bűnöztél?”, kérdezte, vagy „bűnöztél”, állította. Utáltam ezt a piarista diák korából származó egész frazeológiát, és nemcsak azért, mert az én paraszt-proliszidó hátteremmel fényévekre voltam ettől,

hanem mert mindig benne volt a felelősségre vonó, tanáros mentalitás. Amit ennek is köszönhetően én sosem vettem át, tudtommal sosem csináltam.

Intenzíven élt, de az érzelmeit fékezett habzással tudta csak kimutatni. Talán a tanítványai egy meghatározott csoportja iránt tudott lelkesedni, velük szeretett találkozni „iskolán” kívül is, velük szeretett időt tölteni.

Dühítően pontosan fogalmazott, a leghétköznapiabb dolgokkal kapcsolatban is. Azért volt ez dühítő, mert legtöbbször kinyilatkoztatásnak, megfellebbezhetetlen mondásnak tűnt. Pedig milyen sokszor nem volt igaza.

Hanem ha tárgyi ügyletről volt szó, nem lehetett tévedésen kapni. Nemcsak azt tudta, ki nyerte az 1908-as olimpián (volt akkor olimpia?) a százméteres síkfutást, hanem azt is, hogy milyen időt futott. Amit egyszer olvasott, látott vagy hallott, az örökre beleégett a memóriájába; neki aztán a Google nem lett a barátja, mert nem volt szüksége rá. Minden

napról tudta, kinek és miért emlékezetes, szeretett felköszönteni névnapon, születésnapon vagy más jeles napon.

Azt hittem akkor, nem egyenrangú a kapcsolatunk – és csak sok évvel később, mindkettőnk részéről sok kapcsolat és sok szakítás után lett világos, hogy nagyon is az volt; megjegyzem, attól lett világos, hogy megmondta, kimondta. De akkor már kollégák voltunk.

Színikritikus lettem, ennek akkoriban nagyon nem örült; máig emlékszem az előadások utáni néma hazajövedelekre, nehogy már befolyásoljuk egymás véleményét, ha egyszer mindketten írunk az adott előadásról. Ezt épp sosem értettem, mert úgy gondoltam, a beszélgetés sosem árthat, de elfogadtam, mint annyi mindent.

Hogy merev volt, és olyan makacs, hogy elállt az ember szava, vitatkozni sem lehetett. Ki a csuda akarna szembemenni egy úthengerrel?

Nem volt szenvedélyes ember, de voltak szenvedélyei. A sport, a növények. Az előbbit nézte, ha tehette, az utóbbit ápolta, nevelte. Soha nem éltem annyi növény közt, mint akkoriban. Amikor anyám meghalt, akit természetesen nemcsak jól ismert, de nagyon jóban is voltak, sokkal azután is, hogy mi már rég nem voltunk együtt, hozott nekem egy növényt, pontosabban egy hajtást, ami egy, még anyámtól kapott növényből származott – na, erre az egyre vigyázok gondosan azóta is, amúgy élnek és halnak a növények a környezetemben...

Volt neki sok sérelme és frusztrációja, szerettem volna oldani, de hát sem idegen nyelvet nem akart megtanulni, sem autót vezetni. Illetve ez utóbbit megtanulta, vagyis szerzett jogosítványt, de azt hiszem, sosem vezetett.

Kínosan vigyázott arra, hogy semmiféle csoportosulásnak, kivált politikainak vagy ideológiainak ne legyen a tagja. Nemcsak pártnak, irányzatnak sem. Erről vitatkoztunk a legtöbbit, és nemcsak akkoriban, amikor együtt éltünk, hanem később is, sokszor. Hogy a mindentől és mindenkitől való egyenlő távolság tartása szerinte fix pont, szerintem meg egy örökké mozgó hely a világban, előre- és hátralépések sorozata.

Voltak barátai, egy időben egy-két nagyon közeli is, aztán mesterségesen eltávolította őket, most már sosem fogom megtudni, miért. József, aki a legközelebb volt hozzá, és sok közös tevékenység és szenvedély fogta össze őket, például a paródiairás, na, akkor volt sok nevetés, sót, röhögés, szóval József maradt a legtovább, de aztán ő is kitűnt a képből.

Gyakran találkoztunk, ritkán beszélgettünk. Fecsegni nem lehetett vele, a praktikus ügyeket rövidre zárta, zárkózott lett, illetve tán

mindig is az volt. Ha könyve jelent meg – szeretett könyveket kiadni, ezt sem sikerült „eltanulnom” tőle –, mindig valami igazán frappáns dedikációval kaptam.

Aztán meghatározó munkatársa lett a *Revizor* kritikai portálnak, ahol én szerkesztő vagyok; nemcsak a legmegbízhatóbb, hanem az egyik legkiegyensúlyozottabb színvonalú, éles szemű, pontos kritikusa. Írt könyvről, színházról, mindig időben szállította a cikket, óvatosan javasolt, e-mailjei is szűkszavúak voltak. „Barátsággal, TT”. Ennyi.

Énképének alappillére volt, hogy ő nem lehet kiszolgáltatott, elesett, beteg. Ha ilyen volt, eltitkolta, elrejtette a világ elől. Tán azt az egy, legnagyobb fájdalmát kivéve, amikor hirtelen nyugdíjazták az egyetemen, ahol azóta tanított, hogy végzett, vagyis mindig, és ez volt a legfontosabb, az ő időszámításának az alapja. Amikor megtudtam, átkozódtam, mármint azokra, akik ezt művelték; kívántam, hogy érje őket legalább ekkora sérelem, de inkább nagyobb. Csúnya dolog átkozódni, de ezt nem bántam meg. Mert akkor – összezuhant. Dolgozott tovább, mint a gép, de már nem tanított, holott az volt számára a lélegzetvétel, a levegő maga. Írt, írt, írt. A *Revizor* tízéves működése alatt a legtöbb cikket ő írta.

Mindig nagyon akart gyereket. Aztán lett neki egy fia, Lőrinc, aki a legérzékenyebb korban veszítette el őt, az apját, ő meg elveszítette a fiát, sosem fogja megtudni, mi lesz belőle...

A halála előtt néhány nappal egy fölkérésre, megbízásra ezt válaszolta: „Most kicsit gyengélkedem, pihenek. Majd jelentkezem.”

Orvos nemigen látta. Ha netán mégis, kivizsgálni aligha vizsgálták ki. Utoljára valószínűleg a huszonhárom éve halott anyám kezelte. Mert az orvoshoz menés is kiszolgáltatottság, elesettség.

Hát otthon szenvedte el a rákot, a végstádiumig.

Dühös voltam, rettenetesen dühös, amikor megtudtam, hogy meghalt. Velem kapcsolatos utolsó interakciója az volt, hogy visszazoktatott a cigarettára...

Nincsen már, és lett egy Tarján Tamás alakú lyuk a világmindenségen.

Török András

HÁROM ÚR SZOLGÁJA

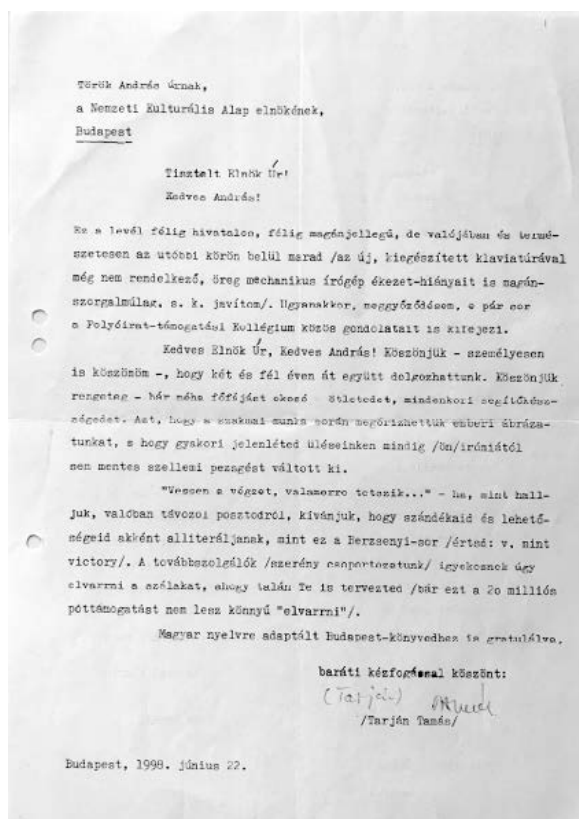
(Megjegyzések Tarján Tamás
egy lappangó, kiadatlan
leveléről és két szükségesnek
vélt kötet kiadásáról)

Tarján Tamás jelentős egyetemi ember, ritka munkabírású irodalmár, kritikus, színházi ember, páratlan ismeretterjesztő képességekkel bíró hírlapi könyvismertető, rejtvénytípusú, közkedvelt paródiák írója volt. Mindent olvasott, mindent megírt, színikritikát gyakran azon frissiben, még éjjel, hogy másnap reggel máris olvashassák az emberek – mint száz évvel ezelőtt. Váratlan halála megdöbbenetette a magyar szellemi életet. Tízezrekre tehető tanítványai, százakra tehető pályatársai gyászolták. Igen sok, magas színvonalú nekrológ búcsúztatta, amelyből természetes módon kiemelkedett szerzőtársa, Reményi József Tamás írása a *Jelenkor* januári számában.

A nekrológok kivétel nélkül kiemelték, hogy halálával mind az irodalom, mind a színház sokat veszített. Kínálkozott a „két úr szolgája” szófordulat. Hát én meg azt érzem, hogy éppenséggel volt egy harmadik, funkcionális ér-

deklődése. Volt benne egy „közszolgálati” hajlam. Ha hívták, hát ment, megnyitott, előadott, bemutatott, az ország legtávolabbi részére is. Politikai szempontból pedig maga volt a megtestesült „nemzeti közép”, a Korniss Péter-, Orosz István-, Ilia Mihály-fajtából.

Így aztán, kézenfekvő volt, hogy 1996-ban ő kerüljön az NKA Folyóirat-támogatási Kollégium elnöki székébe. Hónapok alatt az addig ostromlott várból értelmes munkaterepet varázsolt. Az e-mail elterjedése előtti időkből őrzök néhány levelet. Az ő levele az egyik. Így szól:

„Tisztelt Elnök Úr! Kedves András!

Ez a levél félig hivatalos, félig magánjellegű, de valójában és természetesen az utóbbi körön belül marad (az új, kiegészített klaviatúrával még nem rendelkező, öreg mechanikus írógép ékezet-hiányait is magánszorgalmúlag, s. k. javítom). Ugyanakkor, meggyőződésem, e pár sor a Folyóirat-támogatási Kollégium közös gondolatait is kifejezi.

Kedves Elnök Úr, kedves András! Köszönjük – személyesen is köszönöm – hogy két

és fél éven át együtt dolgozhattunk. Köszönjük rengeteg – bár néha főfájást okozó – ötletet, mindenkori segítőkészségedet. Azt, hogy a szakmai munka során megőrizhettük emberi ábrázatunkat, s hogy gyakori jelenléted üléseinken mindig (ön)íroniától sem mentes szellemi pezsgést váltott ki.

»Vessen a végzet, valamerre tetszik...« ha, mint halljuk, valóban távozol posztodról, kívánjuk, hogy szándékaid és lehetőségeid akként alliteráljanak, mint ez a Berzsenyi-sor (értsd: v mint victory). A továbbszolgálók (szerény csoportozatunk) igyekeznek úgy elvarrni a szálakat, ahogy talán Te is tervezted (bár ezt a 20 milliós póttámogatást nem lesz könnyű „elvarrni”).

Magyar nyelvre adaptált Budapest-könyvedhez is gratulálva baráti kézfogással köszönt

[kézzel írva:] Tamás
(Tarján Tamás)“

Egy ilyen lényegtelen alkalmi darabból is kiviláglik különleges, játékos stílusa, az, hogy a szavak formálásának mekkora mestere volt, illetve hogy az írás minden formájában mekkora örömét lelte. A levél 1998. június 22-én kelt.

Ha Tarján Tamás nekem ilyen színvonalú levelet írt efemer témában, milyenek lehetnek igazi levelei? Hát ezennel javaslatot teszek egy kötetre, amelyben válogatott levelei lennének. Egy internetes kiadványban minden összegyűjtött levele benne lehetne.

És érdekelne egy másik kötet is: az általa adott interjúk szövege. Halálakor elolvastam néhányat. Egy olyan kifejezéssel, amit ő soha ki nem ejtett volna a száján, „dobtam egy hátast”. Micsoda nyomdakész, remekbe szabott mondatok! És igen, hallottam a hangját, egy utcasarki véletlen találkozáskor pont így beszélt.

Mint például ebben az interjúban, amelyet Böszörményi Gyulának adott Tiszakécskén, a Könyvkóstoló című irodalmi esten. Mert oda is elment, és olyan komolyan vette, mintha az Akadémia nagytermében beszélt volna:

– *Milyennek látod a mai magyar irodalmi életet, és hogy érzed magad benne?*

– Nem érzem, hogy én magam a mai magyar irodalmi élet része lennék, sőt, soha nem is éreztem ilyesfélét. Oktatóként talán része vagyok a magyar felsőoktatási életnek, és mint a véleményét sűrűn nyilvánosság elé táró ember, talán része vagyok az olvasáskultúrának, közelebbről a könyvkultúrának is, hisz közismert, hogy az egyetemi munkám mellett a legtöbbet ilyen-olyan utakon a könyvért, a könyvtárért, a könyv hordozta kultúráért próbáltam tenni. Ám azt, hogy az irodalmi életnek része lennék, nem gondolom, többek között azért sem, mert szerintem nem minden író és nem minden kritikus része az irodalmi életnek. Az irodalmi életnek csak az igazán jelentékenyek vagy egy bizonyos időre jelentékeny, fontos pozícióba, szellemi helyre – és nem társadalmi ranglétrára, polcra! – került emberek, alkotók a részei, és akik a részei, azok sem maradnak örökre azok. Tehát igaz, hogy be lehet kerülni az irodalmi életbe, sőt utána még lehet élni harminc évet – s közben továbbra is jelentős teljesítményt nyújtani –, ám igazából nem biztos, hogy az illető tényleg „bent” van. (...)

Lehetne számos olyan nevet mondani, melyek már nagyon fiatalon, abszolút ragyogva robbantak be az irodalmi életbe, és a viselőik ma is köztünk vannak, alkotnak, írnak is, ám az irodalmi életben való „bennlét” nem ezen, nem rajtuk múlik. Az irodalmi élet dinamikus malomkerék, mely önmagát koptatva, s ugyanakkor valamennyiünket önmaga nagy darálójában kergetve, mindig mást visz a felső pontra, s általában nem tartja ott sokáig. Én pedig nem gondolom, hogy ebbe bármi is beforogtam volna, sőt hiúság volna, ha ezt állítanám. Nekem személy szerint bőven elég, hogyha viszonylag sokan, úgy néhány százan, esetleg egy-kétezren, s mellettük a tanítványaim néhány generációja azt gondolja, hogy „ez a pali elég sokat olvasott, ez a pali néha viszonylag frappánsan tud elmondani bizonyos tudnivalókat”, s mellettük az a harminc író, akiről szó volt, még hozzáteszi, hogy „na ezt a kritikát egész jól eltalálta”.

A VILÁG KÖTŐANYAGA

(Emlékezés Tarján Tamásra)

Nem könnyű a VILÁG DOLGAIRÓL beszélni, hiszen meg kellene mondanunk, mi a világ (sőt a „világok”), valamint szót kellene ejteni arról is, hogy mi a „dolog” (a „dolgok”)... Szóval *úgy áll a dolog*, hogy nem könnyű, na. Arról pedig még nehezebb beszélni, hogy mi tölti ki a világok közét, a dolgok közötti teret, helyet, űrt... Engem pedig gyerekkorom óta mindennél jobban érdekelt a kérdés másik vetülete: mi köti össze (gyakran láthatatlanul) a világ dolgait. Mi a világ kötőanyaga? Mely dolgokként tartja egyben dolgainkat, és ad szerkezetet (létezhetőséget!) a világnak. Szép dolog, fontos dolog egy-egy irodalmi mű, nagy regény, kisregény, eposz, epigramma. *Úgy áll a dolog*, hogy mindenki számára evidencia: e művekből áll össze valami, ami az irodalom világa. Maga az irodalom.

*

Aki nem írt regényt vagy verset, az is tudja, mi egy regény, mi egy vers.

Na, de mi az irodalom? Valamiféle kötőanyag egybegyűjti, egyben tartja az irodalmat kitevő műveket – vagy éppenséggel ki-

lők ez a titokzatos kötőanyag egyes műveket az irodalomból. (Egyes irodalmakból? Egyesek irodalmából? Mások irodalmából? AZ IRODALOMBÓL?) A magyar irodalom egyik kötőanyaga az irodalomtörténet. Azt írják, összeállítják, terjesztik, tudatosítják VALAKIK. A kortárs irodalomnak is kellene kötőanyag, mely összefogná; a kortársak és – majd – az irodalomtörténet felé közvetítené egy-egy korszak műveit. Miután-miközben értelmezte, értékelte őket. A KRITIKA, egy élő irodalom folyamatos kritikája: szintén fontos

kötőanyag – volna. Lehetne. Ha pedig most körülnéznünk a világ dolgai között, nem mondom újat vele, azt érzékeljük, hogy léteznek művek, van irodalom, de alig van kötőanyag. Nincsen folyamatos, következetes kortárs irodalomkritika. Amit a művekről írnak, azok: kiadói hirdetések, baráti jószolgálati szövegek, sajátos irodalmi műértékre pályázó irodalomelméleti esszék, meg más efféle dolgok. Nincsen folyamatos, kitartó,

okos és a MŰVEKET szolgáló, értelmező-értékelő MUNKA. A hasonlat nem pontos dolog, de néha jó dolog.

Úgy áll a dolog, hogy ha egy nagy mű olyan(szerű), mint egy kötömb, mint egy faragott kő az épületben – akkor a folyamatos, kitartó, okos és a MŰVEKET szolgáló, értelmező-értékelő kritika: a köveket (épületként) összetartó KÖTŐANYAG. Például maltert mondanék, mert ebben a szóban nincs semmi fenségeskedő, műértékre pályázó, önbecsapó becsvágy.

Mert a *dolog úgy áll*, hogy malter nélkül nem állnak össze épületté a kövek. Kötőanyag nélkül *nem áll az építmény*. Folyamatos, mondjuk így: napi kritika nélkül nincs kötőanyaga a kortárs magyar irodalomnak, mely egyúttal építő eleme a magyar irodalomtörténetnek (amelyhez szintén szükséges a kötőanyag...). Ma nincsen kritika, nincsen malter. „Malterből nem lehet megélni” – hallani gyakran. Megeshet, hogy manapság nem jutnak szóhoz, döntési helyzetekbe olyanok, akik tudják, hogy mi egy épület, és mit jelent benne a malter?! Reménytelen helyzet, omlásveszély, valahogy *így áll a dolog* (hogy nem áll!).

*

Pontosan tudom, hogy baráti társaságok, érdekszövetségek mellett (helyett?) lehetne irodalmunk, erős és hajlékony, rugalmas, időtálló kötőanyaggal.

*

Bő negyedszázaddal ezelőtt, amikor összeomlott egy rendszer, mert elillant a kötőanyaga, szóval, amikor a rendszerváltozás után megszűntek az irodalom némely intézményei (kiadók, lapok, megszűnt a gyermek-kultúra teljes intézményhálózata, lévén, hogy „a gyerek nem piaci szereplő!”), szóval ebben a nagy (irodalomtörténeti?) megszűnésben néhányadmagammal megalapítottam a „szerzőelvűnek” deklarált PONT kiadót. (Plagizáltam Balzacot, a nyomdát vásárló robusztus regényíró, aki még tudta, mi

az EPIKA. Pár évtizede már ezt a szót sem használjuk, bár még – talán – értjük.) De nemcsak szerző-elvűnek képzeltem a kiadót, hanem malter-elvűnek is. A legkitartóbban olvasó, a mindent olvasó, művelt és érzékeny egyetemi oktatónak, Tarján Tamásnak felajánlottuk, hogy szünet nélkül, folyamatosan művelje a KRITIKÁT, és mi évente, két-évente garantáljuk egy-egy kritikakötete megjelentetését – éveken-évtizedeken át a kortárs irodalom alakulásaival párhuzamosan követheti az „alakulásokat”, kockázatot vállalva: alakíthat. Az irodalom malterszerű kötőanyagával: a kritikával.

Tarján Tamásnak volt érzéke, volt tudása, munkakedve és ereje, véleményét nem szabta baráti gyülekezetre, ő a malter-elv elkötelezettje volt: valami elvi erőnek tartania kell (össze? szét?) a kötömböket.

Mi pedig kiadóként pontosan tudtuk, hogy a majdnem napi rendszerességgel és tiszteséggel művelt „napi kritika” szövegeiből két-három évtized alatt megjelentetett 15–25 könyvből összeállhat az élő irodalommal párhuzamos élő irodalomtörténet. Malterből kötömb. (Nem az állagát, hanem az értékét tekintve!) Kiadóként fontosnak tartottuk, hogy ne csak műveket hagyjunk magunk után az időben, hanem a művekre folyamatosan reagáló, a kötőanyagból és a kötőanyaggal összeálló – olyannyira hiányzó – bizonyosságot, de legalább: megőrzött, továbbvitt illúziót, hogy tartozunk valahová. Tarján Tamás két évtized alatt a PONT kiadónál megjelent köteteket már úgy lapozgattuk, hogy rövidesen összeállíthat ezek anyagából vonulatokra, műfajra, jelenségre, teljesítményre vonatkoztatott köteteket. Tudatosítva és bizonyoságként is felmutatva a kötőanyag-elvű kritika lehetőségét, művelhetőségét, a SZÉPIRODALOM ép-irodalmi közérzetéhez való visszatérés esélyét.

*

Tarján Tamás korán távozott az élők eléggé rendezetlen sorából, fájdalmas a hiány, de az emlékezés is esély. Az emlékezés is kötőanyag!

FELELTETÉS

Elindultak a meghívók az 1948-ban született magyar jelesek találkozójára. A huszonnyolcasokkal kezdve huszonegyedik alkalommal állítja össze a Napút szerkesztősége a soros évkönyvet – az ideiben nyolcvanegy kiválóság életvallomásai sorakoznak. (Eddig közel 1700-an.) Szeretteik, barátaik társaságában személyes találkozóra érkeznek a művészeti és a tudományos élet kiválasztottjai. A mostani meghívón az estvezető neve ki van pontozva. Húsz éven át Tarján Tamás remekelte végig a bő két órákat. A jelenlévők a helyszínen szembesültek a valósággal: a zenei közreműködők mellett ők voltak az est „fellépői”. Tamás felkészült improvizációját követően, felszólítására ki-ki maga emlékezett, énekelt, vallott, anekdotázott: két-három percben voltaképp. Tamás összekötött és – „feleltetett”.

E felejthetetlen hangulatok immár kinek a vezénylésével lehetnek legalább közelítően színesek, tartalmasak?

Megesett, hogy Tamás volt a csoporttársam. Akkor kezdődött. S tartott aztán 2017 nyaráig. Esztendőnként megannyi – olykor sajátos – szerkesztői felkérés részemről: pazar teljesítések.

Komoly titkokat sejtető bölcs arcvonásai – a tudás háttérhiteles, humora zeng. Nem faggattam.

Lányok hajdani hullámverése közöttünk. Körülötte.

Palánkon a labda. Négyzethálók.

Fáj, hogy rendre elmaradt szófiai útja. Amikor tehettem volna, hogy hivatalosan meghívjam, hol közbejött valami, hol torlódott az idő, halasztódott, került későbbre. Valósulatlanul végül. Zabolázott, heves sztoikusként a szememre se hányta.

Tekintélye, előadói egyedisége.

Feleltetés? Maga kivételesen felelt, meg.

Zászlóbontás árva helyén riadó csend. Fallá nem hálósulhat.

ÍRTA: TARJÁN TAMÁS ÉS REMÉNYI JÓZSEF TAMÁS

Egy régi szilveszter

2010 utolsó napján sugározta a Bartók Rádió (Such György elnök elmebeteg újításaként: mr3) az *Irodalmi Újság* műsorának szilveszteri különkiadását – azaz paródiáját. A Rádió rendszer- (de korántsem politika-) független tönkretételének végnapjait éltük meg Tarjánnal, egyfajta búcsú volt ez az adás, utolsó közös rádiós munkánk. Most, hogy szedegetem össze közös dolgainkat, rátaláltam rövidített, kéziratos változatára.

Korábban mindketten külsősként-belsősként hosszú éveken át dolgoztunk (akkor még) a Bródy Sándor utcai stúdiók bensőségeiben, s találkoztunk felvétel előtt a munkatársakkal az (akkor még) szellemi találkahelyként működő Pagodában. 2010 szilveszterén kikkel is? A rövid stáblista:

Közreműködik Fesztbaum Béla és Fullajtár Andrea, valamint Antall István, Balázs Attila, Győri László és Liptay Katalin. Zenei szerkesztő Miklósi András. Szerkesztette és rendezte Lehoczky Orsolya.

Kedves színészeink társaságában tehát műsorvezető kollégáink-barátaink vállalták, hogy előadják parodizált önmagukat. Náluk rosszabbul csak a kifigurázott költő Szilágyi Ákos járt, akiről a kifigurázott „marxista-bizáncista esztéta” Szilágyi Ákos írt ledorongoló műbírálatot.

Istenem, mintha száz éve lett volna.

rijt

Háy János: *A poronty*
(részlet a *Rádiószínház bemutatójából*)

ANYUKA Na ki van itt?! Na ki látogatja meg az ő kisfiát?

PORONTY Anyuka! (*Pokolba kívánja Anyukát.*) Hát hogy fel tetszett jönni hozzám Pestre? Hát hogy?

ANYUKA Nem eljöttem hozzád kilencvenkettőben is?! Jövök én sűrűn! Tudom én azt, mi kell neked, fiam! Nem úgy, mint a Piták Sanyiné! Támogatás, lelki vigasz kell neked. Ötvenhárom éves vagy, és mire vitted! Én a te korodban már özvegy voltam!

PORONTY Nem lehet mindenkinek olyan szerencséje, mint apukának... Csinálok valami harapnivalót, anyuka!

ANYUKA Még csak az kéne! Biohurka, mi? Bioistennyila! Elszakadtál te már a faludtól! Bezzeg a Homoki Anti, az igen! Az nem! Elszakadtál a talajodtól réges-régen!

PORONTY (*keserűen dúdolva*) Srégen, srégen, egy mejjpor srégen...

ANYUKA Már porozol is?! Nem bírsz tanulni a rossz példákából? Bementa az átévébe az ekó! Szegény Varjú Berci is, ő meg a májveséjével... Ha túlادagolás lesz, szóljál előre, mert a kalasnyikovos Szabó Sanyinak maradtak vissza ládái, az prima koporsónak! Nem is ám abból a kis nyugdíjamból!

PORONTY A hugit is... A hugit is meglátogatja Anyuka?

ANYUKA A húgodat ne vedd a szádra! Neki már kétévesen festettük a körmét gyöngyházassal lakkal! Szébb lány volt, mint a Vendel Jucika, tudod, a Ravasz Feriné, akiből aztán, hogy a kisboltot kirabolták, egyszer csak Eladó Juci meg Mester Pistáné lett. A húgod mindig mondta, már amikor már tudott beszélni, hogy elő akar fizetni nekem rejtvényűságra! Két hónapos folyamatos munkaviszonya van a békavénál, csak öthetes megszakítással, ellenőrileg! A húgod tudja, hol bankoljon!

PORONTY Anyuka, én az atomfizika-tibetisztika szakos diplomámmal nem mehetek a békavéhoz. Nem tudnának a kollégák belém illeszkedni. A bankba meg mit tennek? Elvitte az asszony. Előbb az első, az

tán a harmadik, közben meg a második. Ennyi volt: kábé három. Meg a Saci.

ANYUKA Nézzenek oda! Hát nem súly alatt nő a pálma? Azért, mert az a kis leépítés volt az egyetemen, hogy becsukták az egész hóbelevancot, még nem dől halomra a világ. Ne legyél olyan kétbalkezes! A Barna Miska is, hát nem nyitott egy kis uzsoratakarékot? Legyen eszed!

PORONTY Legyen eszem... Honnan? Anyukának én mindig csak a... poronty voltam. Mintha direkte lúzernak tetszett volna nevelni.

ANYUKA Szedd össze magad, te, hallod? Ma összeszedős idők járnak ám. Együtt kell működnöd magaddal. Egységben! Arra még nem gondoltál, hogy falvédőt hímezz? Például lámásat. Vagy atommagosat. Hát nem ezért gürcöltél? Nyolc öltés, és készen is van. Szólok a Kolompos Pityunének, az vásározik, amióta azzal a kis kínaival... érted. Ping-pang! Eladja háromezerért darabját. Kétezer-egyszázhuszonkettőre saját albérleted lehet belőle. A Nobelt meg a Kossuthot úgylis csak elherdáltad volna.

PORONTY Nem herdáltam én soha, anyuka. De nem mondom, a fizetésem tényleg elficánkolt néha. Jöttek a kollégák, hogy adjak bele az ötkerekű dízelmercibe, meg hogy fűtőszálás nadrágot szeretnének, mert reumas a térdük. Itt Budapesten folyik el ám a pénz. Különben ha bejön a Kossuth, küldtem volna haza új tejeskannára.

ANYUKA Most már fátylat rá, kislányom. Azal a koporsódologgal is csak vicceltem, hogy jobb kedved legyen. Tudod jól, apád mellett van hely az urnafülkében. Mindig gondoskodom én rólad, kislányom!

Új könyvekről I.

Győri László: Állandó rovatunkban ezúttal két könyvüjdonságról szólnunk. A napokban jelent meg egy fiatal, mindössze 34 éves szegedi szerző, Mikszáth Kálmán novelláskönyve, a *Tót atyafiak*. Szeged városa már nem először hallat magáról műsorunkban, talán emlékszik rá a kedves hallgató, legutóbb annak a szegedi kávéháznak a tulajdonosával volt szerencsénk interjút készíteni, ahol Mozart

és Sosztakovics találkozott egy hűvös nyári estén, kiskabátban. De hogy még rövidebbre fogjam a szót: Mikszáth Kálmán novelláiról, amelyeket a Holtigvam Kiadó adott közre, Károlyi Csaba olvassa föl jegyzetét.

Károlyi Csaba kritikája

A *Tót atyafiak* első kötet, amely persze nem az, kivételesen én olvastam két korábbi is, noha recenziós példányt a kiadók száz éve nem küldenek. A mű fikció, amely a tévesztés előtti idők dokumentumaival terhelődik.

Mikszáthnak biztosan van világképe. Sőt biztos világképe van, és ez jó, más kérdés, még tud-e írni újabb könyveket, vagy ezzel kiírta magából, amit az életről megtapasztalt. Ebben bizonytalan vagyok, annál is inkább, mert ahhoz képest, milyen hosszúra nyúlt a próbaidő, amely az úgynevezett áttörést megelőzte, nincs túl nagy meritése a *Tót atyafiak*-nak. Ha jól számolom, négy, azaz négy írás mindössze, ebből is kettőnek a címe azonos betűvel kezdődik, és a végére bizony kifogy a szufla: az első csaknem negyven oldal, a második darab már csak alig harminc, az utolsó húszoldali sincs. Kis helyi színek, politikailag nem biztos, hogy korrekt tozozással, a mesélésmódnak pedig Jókaihoz visszamenekülő változatával. De azért drukkoljunk az egyébként rokonszenves szerzőnek, csak élményeiből rétestésztaszerűen megnyújtandó regényt, azt ne írjon, ha lehet.

Új könyvekről II.

Győri László: Az erotikus ezotériára és egészséges életmódra szakosodott Tejelőút Kiadó ezúttal szépirodalmi babérokra tört, amikor megjelentette a New Orleans-i bestsellerlista hónapok óta nyolcadik helyen álló sikerét, az amerikai Ruth Vesta *Vámpírok a csillagkapanuban* című regényét.

Bónus Tibor kritikája

Egy nagy hagyományú világirodalmi korpusz reaktiválódása, diszkurzív esemény-szerűség jellemzi és egyúttal jegyzi magas hofokon Ruth Vesta könyvét. Már a prologus, amelyben *A Szép és a Szörnyeteg* preformáinak mentén pozitív hősként beállított

Vámpírfiú erotikó-liturgikusan maga elé térddepelteti Vámpírlányt, a nyelv várható performatív aktusával megelőlegezi az olvasói befogadás virtuális eksztázisát, a maga működésbe hozandó roppant eszközével. Az orális elsajátítás ígéretének ilyen kogníciós mozgása párját ritkítja intertextuális terünkben. Persze azzal a belátással, amelynek révén kivonhatnánk olvasatunkat (persze ki az a „nánk” és „unk”, ez is apercipiálandó kérdés) az erotikus mezőből, azaz mintegy önnön kívülén kerülnénk tárgyunknak, további lételméleti, antropológiai felismerésekre is juthatnánk, azonban a számunkra biztosított uszkve másfél óra kevés volna a megfelelő szemiológiai vizsgálódásokra. Ragadjunk ki tehát ebből a remekműből egyetlen vonatkozást: a szöveg természetes közérthetőségének ritka kockázatvállalását. Ez a modalitáskényszer, amely a perui olvasásszociológus, Buenos Nochas szerint napjaink prózájának kulcsfogalma, tökéletes mintázattal jelentkezik Ruth Vesta művében. Csupán a zárómondat, a kérdőjellel nyitva hagyott befejezés fantasztikus nyelvi megoldására hivatkoznék, idézem: „És Te, kedves Olvasó, meg-e mered lépni legszebb álmaidat?” A kérdőszócška finom átrendezése a mondat elején, valamint a ravasz grammatikai nonszensz a végén a megszólítást a hétköznapi boldogság-komplex dimenziójából a metafizikai határtalan szférájába emeli.

Kulturális hírek

A fővárosi kerékpárútnak újabb, csaknem 30 méteres szakaszát adják át csütörtökön a Jászai Mari téren. Az ünnepségen Závada Pál adja elő Ady Endre eddig ismeretlen versét: *Bicikliút az éjszakába*.

A Bikszádi úti óvoda honismereti szakkörének graffitipályázatára rengeteg munka érkezett. Ünnepélyes lemosásukra szombaton kerül sor a zsűri közreműködésével. Zsűrielnökként mos Závada Pál.

A litera.hu a csillaghegyi strand szaunájában tartja következő felolvasóestjét. Ezúttal Závada Pál regényét olvassa föl Parti Nagy Lajos. (A várható időtartamra tekintettel az

Follinus Anna

FÉNYTÖRÉS

A körénk feszülő hiány
kiszorítja lélegzetünket.
Minden magányos szavam
pocsolyák felszínén lüktet.

A tárgyakból elfogy a megnyugvás –
bármirez érek is, visszaszúr.
Összeszárad az ég peremén
régóta otthagyt az azúr.

Aki örökké rejtekezett,
egyedül marad a legvégén is.
Csak miután megindul a fénybe,
ereszti a mégha, fogja át a mégis.

érdeklődőket kérjük, egészségügyi igazolást feltétlenül hozzanak magukkal.)

A Csík és a Quimby együttes vízkeresztkor Johann Sebastian Bach kantátaátiratait adja elő, amelyeket a mester Zerkovitz Béla dalaira írt. Szólót énekel Miklósa Erika és Závada Pál.

Körkapcsolás! Január 21-én 18 órakor a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban, az Országos Széchényi Könyvtárban, a Vasúti Étkezőkocsik Országos Szövetségében, a hosszúperesztegi, a nyírbátori és az ábrahámhegyi művelődési házakban egyidejűleg beszélget a házigazdákkal Závada Pál.

Műsorváltás. A Magyar Televízió szokásos szilveszteri szózatát légszóhurut miatt ezúttal nem az államfő, hanem Závada Pál olvassa fel.

Az ún. VI. kategóriás színházak – alternatív társulatok, stúdió- és mozgásszínházak –, átlátva, milyen nehézségeket okoz a kulturális irányításnak az ellehetetlenítésüket célzó döntések végrehajtása, jótékony előadásokat

szerveznek megszüntetésük érdekében. Az előadások mindenütt december 32-én kerülnek sorra. Ingyenes tiszteletjegyet csak parlamenti képviselőknek tudnak biztosítani!

A londoni Harrod's Áruház új tulajdonosa, Ibn-el-Matyi tegnap megnyitotta az Alexandra új bevásárlóközpontját. Az ünnepi alkalomból, hatalmas tömeg érdeklődésétől kísérvé, a Való Világ sztárjai dedikálták antológiájukat. A rendőrség vízagyakat is bevetett.

Első közlés (az Irodalmi Újság versrovata)

Szilágyi Ákos

Muzulmán jókli

jalala allah í
jalala allah ó
jalala í allah
jalala ó allah
allah ó jalala
allah ó jelele
allah ó jele le?
le ó allah halenyve
áll allah ó allah agg bár!
ó ha megy allah alló
hova megy allah halló!
hova megy ó mohamegy
ó mohamegy allahovics
halla moha meggy ó í
halló ó szkárosi
hall ó a halló hal ló
allah
lóhalá
ban
jalala

Szilágyi Ákos műelemzése

Hát mit ötlött a költő, de mondjuk inkább: mit költött az ötlő? Vers, eredj, légy kába, parancsolta, légy botrány, botránykő, a kábakő, Közép-Európa multikulturális kába-köve! Szabad-e betörni az Alpokba új időknek dalával, a török vendégmunkás nótájával. Arcal keletnek, felénk, félénk populisták felé. Egy bravúrária, egy gyászének, egy Tamkó-sírató, amely persze úgy mindenkié, minden nációé, hogy valamennyi azonnal kardélre,

mit kard-: jatagánélre és stüszivadász-kés-élre hányná a szerzót. Mert mi dolog az, hogy „allah agg” volna, s „jele le”-felé hanyatlik már. Lesz jaj a nyegle rigmusszekcionárnak, ritmusfunkcionárnak, majd nem funkcionál csacska nyelve, ha kitépi, ha elérnek Salzburgig, Klagenfurtig és tovább az EU-ba özönlő félholdas hadak!

De háboroghatnak a tiroli lejtők könyvesboltjaiban olvasgató orosz multik is, szerzőnk nem állta meg, hogy elemi érdeklődésnek álcázott ruszofób ismereteit ne fitogtassa versben is. Bizony, „mohamegy allahovics” lénye ott lebeg az echte szlávokat maga alá temető muzulmán születésszaporulat magzatvizében, magzat-Aranyszarv-öblében.

És persze nemzedéki vallomás is a mű, a hatvanas évek zsibbasztó, de egyben pátyolgató óvodai világából előjön minden gyermek kedvenc mesebácsi, némileg közhe-lyes poétikai megoldással perspektivikus rövidülésben egy törpe kor jelensége. Jön, s már távozik is, távolodik, egyre messzebb tőlünk. „Moha megy”.

„AZ IRODALOM NEM AD VÁLASZT AZ ÉLET KÉRDÉSEIRE”

Interjú Tarján Tamással*

Inforádió – Aréna – 2003. május 5. – Ripor-
ter Exterde Tibor

E.: Jó napot kívánok az Aréna hallgatóinak, Tar-
ján Tamás irodalomtörténész a vendégünk. A sta-
tisztika szerint három és fél nap alatt 58 ezren
mentek el a könyvfesztiválra, 508 hazai és kül-
földi kiadó több mint negyvenezer kötete közül vá-
logathattak, négyszáz magyar újdonság is volt, a
Népszabadság által megkérdezett kiadók is elé-
gedettek voltak, mondják, de nem volt olyan mű,
mint amilyen két évvel ezelőtt a Harmonia cæ-
lestis volt [A Harmonia cælestis három évvel
az interjú előtt jelent meg – Z. Gy.], a, tehát ki-
ugró érdeklődést keltő magyar mű nem volt. Ön
hogyan értékeli a könyvfesztivált?

T.: Köszöntöm azokat a hallgatókat, akik
könyvbarátok, és esetleg velem együtt, so-
kunkkal együtt ott voltak a könyvfesztivá-
lon, mindenki, aki szerzett személyes tapasztal-
atot, láthatta, hogy nagy a nyüzsgés, jó a
hangulat, a könyvek körül van olyan moz-
gás, amilyennek lennie kell. A könyvfeszti-
vál nem elsősorban olyan alkalom, amikor a
kiadók igazán jelentékeny művekkel kiruk-
kolnak, bár ezt megteszik, és semmi okunk
lekicsinyelni azt, amit az Európára, a nagyvi-
lágra, illetve a magyar irodalomra tekintő ki-
adók műveltek. A Harmonia cælestis egyéb-
ként, ha valamilyen februári péntek délután
jelent volna meg, és minden eseménytől füg-
getlenül, akkor is nagy sikert aratott volna,
és vannak művek, amelyeknek kell érési idő

ahhoz, hogy a fesztivál után megmutassák
igazi arcukat. Én azt mondom, igenis pél-
dával Kukorelly Endrének a *TündérVölgy*
című, a Harmonia méreteit megközelítő ön-
életrajzi regénye, amelyet a Kalligram adott
ki, el fogja érni majd azt a pozíciót, amelyet el
kell érnie. Nem jósolom meg, hogy milyen.
Mindent egybevetve tehát a könyvfesztivál-
ban azt kell becsülnünk, hogy Közép-Európa
egyik könyves vására, könyves kapcsolatte-
remtő fészke tudott lenni, és a könyvújdon-
ságok időzítése, de kiváltképp a megvásár-
lása nem ebben a három napban történik.
Gondoljuk meg, hogy a könyvhét is majd-
nem kétszer ilyen hosszú, és az egész or-
szágra kiterjed. Gazdasági mérleget készí-
teni talmi dolog lenne, itt inkább a szakmai
mérleget kell megvonni, és azt a kiadók lát-
ják jól. A tizedik könyvfesztivál jól sikerült.

E.: Mi az, hogy egy műnek érési ideje kell hogy
legyen, milyen az?

T.: Hubay Miklósnak van egy bölcs szava,
hogy minden új alkotást a művészetben belül
kreálni, fölroptetni kell. A mű nem jelenik
meg önmagától, hanem szüksége van arra a
pályára, ívre, amelyet egy lendítő erőből tud-
hat befutni. Tehát például a kiadó nem saj-
nálja, lásd a Magvetőt, reklámra, arra a költ-
séget, hogy a metróban heteken-hónapokon
keresztül azzal a látvánnyal haladok szembe
a mozgólépcsőn, hogy Rakovszky Zsuzsa:
A kígyó árnyéka. Ugye a magyar irodalmi dí-
jas, idei díjas könyvről van szó. Nem egy pil-
lanat alatt hódította meg a közönséget. Zá-
vada Pál néhány évvel ezelőtt a *Jadвига párná-
jával* az ismeretlenségből jelent meg, a *Milota*
című könyvének, a következőnek, nyilván-
valóan egy bizonyos szellemi felszívódási időre
van szüksége. Kukorelly említett könyve, a
TündérVölgy elég nehéz olvasmány, már eleve
a címében az összetett szó V betűje nagybe-
tűvel van írva, ez megállítja az embert, és egy
kicsit töprengeni kell, miért így, és mi köze
ennek az egésznek Vörösmartyhoz. Tehát azt
gondolom, hogy ez a kreálás nemcsak a ki-
adón és eleve a szerzőn, magán a könyvszak-
mán, hanem azon az olvasóközönségen, po-
tenciális könyvbarátokon is múlik, akik mint-
egy, csúnya a szó, de nem tudok mást hasz-

nálni, az angolból talán ered: megcsinálják a könyvet. A könyvet az olvasással, az elsajátítással, jó hírének költésével, elemzéssel s aztán az oktatásba való beillesztésével lehet kreálni. Vagy pedig azzal, hogy bizonyos utóélete van. A *Harmonia caelestis* sikeréhez hozzátartozik a *Javított kiadás* című folytatás, idézőjelben mondom, és hozzátartozik, hogy az egész jelenséget, az Esterházy-jelenség részeként, Esterházy személyét pedig úgynevezett kvázi Nobel-díjas íróként kezeli a magyar irodalom. De nagyon sok minden egyébbel is érvelni lehetne, tehát például a Múlt és Jövő kiadónak a Kertész Imrével kapcsolatos kétkötetes dokumentumgyűjteménye és vitairata Kőbányai János tollából nagy horderejű esemény. Ezekre az eseményekre, ugye az imént hangozott el, hogy négyszáz újdonság, ezekre az eseményekre három nap leforgása alatt és az azóta eltelt mintegy egy hétben nem lehet reflektálni. Nincs az a szakma, nincs az a könyvsajtó, nincs az az irodalmi intézményrendszer, amely ezt pillanatok alatt föl tudja venni magába. Tehát a könyvek, nagyon csekély kivételtől eltekintve, nem úgy lesznek, hogy születnek és máris folyékonyan beszélnek, hanem ahogy az előbb igyekeztem mondani, be kell érniük a különböző fórumokon való elsajátítás és reflexiók révén.

E.: Hol történnek, hol vannak ezek a különböző fórumok? Azért kérdezem, mert kereskedelmi televízióban, kereskedelmi rádióban, még a közszolgálatban is, csak nagyon-nagyon éjszaka, amikor a lakosság többsége már mély álmát alussza, akkor látok irodalmi műsort. Vers az meg egyáltalán nincs. Egy-két okos ember beszélget erről, a szakfolyóiratokat annyian olvassák, ahányan olvassák, hol csinálódik meg egy mű?

T.: Nem egészen pontos a kép, amit rajzol, hogy a vers egyáltalán nincs, nem felel meg a valóságnak egy olyan országban, ahol több televíziós és rádiós csatorna reggel és este a napot verssel kezd, verssel zárja, van a nap verse intézménye, van első közlés és egyéb ilyen jelek. Ezek a kis stigmák, ezek a kis bélyegek, ezek az irodalom jelei a mindennapi életben. Egyébként pedig állandóan azt mondom, talán kissé meghökkentő és szentségte-

len módon, nem szabad a mindennapi élet valóságát az irodalom teremtett valóságával összecserélni. Nem az a cél, hogy az irodalom átjárja az életet, akkor megbolondulnánk. Az irodalom értékrendje, beszédmódja, az esztétikai szféra fölborítja az életszférát. Az irodalom nem ad választ az élet kérdéseire, tehát nem is szerencsés, ha reggel, délután, este, tehát mindenütt jelen van. Viszont nyilvánvaló – és így az állítás mégiscsak megállja a helyét –, nyilvánvaló, hogy szükség lenne egy olyan kulturális csatornára, vagy a különböző csatornákon, médiajelenségeken belül olyan kiegyensúlyozott irodalom-, szépirodalom-, most mindig szépirodalomra értem ezt, szépirodalom-közvetítésre, ami, amely az utóbbi időben megcsappant, illetve keresni kell valóban a fórumait. Hát gondoljuk meg, hogy Magyarországon a hetilapok kultúra igencsak alászállt. Nem a közelmúlthoz, hanem mondjuk a század első feléhez viszonyítva. Gondoljuk meg, hogy a napilapok a kritikai felületüknek csak egy nagyon csekély részét engedik át könyvkritika céljaira, illetve célzottan, általában havi egy alkalommal jelennek meg ilyen lehetőségekkel. Én azt gondolom, hogy sűrűsödött és növekedett az oktatás feladata és felelőssége az irodalom mibenlétének a magyarázatában és értékelésében, illetve az irodalmi értékeknek a terjesztésében, és természetesen megvan az a felelősség, amelynek hol így, hol úgy, hol amúgy a különböző nyomtatott és vizuális orgánusok vagy eleget tesznek, vagy nem.

E.: Tarján Tamás irodalomtörténész az Aréna vendége. Négyszáznyolc... Elfelejtettem a saját telefonszámunkat, de a szignálban mindjárt hallani fogják, itt Tarján Tamás otthoni telefonszámát akartam beolvasni, de azt mégse teszem...

T.: Ne tegyünk, ne tegyünk, nincs aki válaszoljon...

E.: [...] Ami engem legjobban érdekelne, hogy kik írnak, mit, és szándékuk szerint kinek ma Magyarországon. Feltérképezhető-e ez most?

T.: Kertész Imre a stockholmi beszédét azzal kezdte, hogy Jean-Paul Sartre-ral vitatkozva elmondta, az író mindenkor magának ír. A vita tárgyát képező Sartre-írás szerint az író mindenkor az Úristennek vagy az ol-

vasóinak, a felebarátainak ír, és még lehetne folytatni tovább. Én legvalószínűbbnek azt tartom, hogy az írók nem a közönséget, hanem elsősorban a saját maguk küldetését, a saját irodalomban való feladatukat tartják mércének, azt célozzák meg. Tehát arra a kérdésre, hogy kik írnak, azt mondhatom, hogy írói elhivatottsággal rendelkező jobb vagy rosszabb tehetségek, akik Magyarországon mintegy kétezren vannak, írnak, de elsősorban nem a közönségnek, vagy nem feltétlenül jó, ha a közönségnek, hanem elsőrendűen annak az igénynek, amely bennük munkál. Most a kérdés valószínűleg arra is irányul, hogy van-e ma Magyarországon – én változatlanul szépirodalomról beszélek, de nagyon szívesen kitérek az irodalom tágabb jelentéseire is –, van-e a szépirodalomnak felvevőpiaca. Van-e olyan olvasóközönség, amely maga is igényes? Erre azt válaszolhatom, hogy a kép eléggé vegyes. Vegyes azért, mert folyamatosan romlik, mint ez köztudott, a diákok szépirodalmat olvasó képessége. Most nem arról van szó, hogy szöveget értelmezni, hanem hogy szépirodalmi szöveget miként tudnak, és miként nőnek bele a felnőtt olvasótársadalomba, másrészt pedig tagadhatatlan, hogy – mint ez már többször előfordult a történelem különböző időszakaiban – az olvasásra fordítható idő ismét csökkent. Nem először, de ismét csökkent. Ennek ellenére gondoljuk meg, hogy a ma már emlegetett prózai munkák vagy olyan költői teljesítmények, mint Varró Dánielnek a kötete és néhány más irodalmi szenzáció, Szabó Magda könyveinek sorát említhetném, vagy a Kertész-jelenséget, a Kertész Imre-jelenséget a Nobel-díj után a több száz ezres eladott példányszámmal, azt mutatja, hogy az olvasás megmaradt azoknak az időzőjeles kiváltsága, szabadidő-eltöltési technikája, akik az olvasó nemzetet képezik. Nem kívánok régi szlogenekre visszautalni, mert a magyar soha nem volt olvasó vagy olvasóbb nép, mint más nép, annyi azonban tény, hogy százezrekben mérhető az igényes irodalomra kíváncsi embereknek a népessége, és ez nem kevés. Tehát én nem gondolom, hogy idea lehetne az, hogy mindenki olvas-

son, és mindenki tudjon fejből verseket. Ez olyasmi lenne, mint hogyha valamilyen válás érdekében, annak akarnánk mindenkit, vagy valamilyen világnézet érdekében akarnánk mindenkit megnyerni. Miért ne lehetne képzőművészet-barát valaki, aki fütyül az olvasásra? Miért ne lehetne természetbarát valaki, aki a természetben találja meg azt a világrendet, amelyben otthonos, és nem a nyelvi jelek, a nyelv segítségével létrehívott világban? Tehát, hogy mondjam, misztifikálni az olvasást, és krokodilkönnyeket hullatni azért, hogy esetleg valaki szinte soha nem olvas szépirodalmat, nem érdemes. A szépirodalom nem olyan közkinccs ma már, mint amilyenek esetleg a 19. század első harmadában egy nemzetteremtő funkciót betöltő akkor literatúrát elgondoltunk. Akkor lenne baj, hogyha egy nagyon nehezen mérhető mértéknél, foknál, aránynál, mit tudom én, minden ötödik magyar embernél kevesebb lenne az, aki relatíve rendszeresen és relatíve hozzáértően képes egy szépirodalmi kötetet fölnyitni.

E.: A Kertész-jelenséget említette, mint a Nobel-díj után eladott több száz ezres példányszámmal. Biztos lehet abban bárki is, hogy nemcsak a polcnak vásárolnak emberek, mondván, hogy ciki dolog a polcon nem ott tartani a magyar Nobel-díjas könyvét?

T.: De miért kellene ebben biztosnak lennünk? Ha a polcnak vásárolta, a polcon jó helyen van, és hogyha tizenkét év múlva támad valaki, aki majd elolvassa, vagy aki megvásárolta, tizenkét év múlva olvassa el, a könyv nem olyan dolog, mint a szitakötő, hogy egy napig él [Szóbotlás, T. T. nyilván a tiszavirágra gondolt – Z. Gy.], hát ki az a könyvtár-építő ember, aki csak azért vesz könyveket, hogy rögtön elolvassa? Ezt senki nem tudja megcsinálni. A könyv arra való, hogy egyfőlől mint állomány, mint többé-kevésbé főlhalmozott tudás, illetve megalkotott világ, körülvegyen engem, másrészt pedig egy nagyon érdekes pszichológiai biztonságot tud adni, ugyanúgy, mint egy szépen nyírott kert, vagy mint a lakberendezési tárgyakkal a becses serege. A könyv arra is való, hogy állandóan kéznél legyen, ugye ezt úgy szokták

nevezni Ady nyomán, hogy a méhes-eszmény, hogy otthon lehessen ebben a közegben, amelyben nekem éppen nem kaptárim, hanem könyvkaptárim vannak. Tehát a divatjelenés nem von le túl sokat abból az értékből, amit önmagában egy tényleg nemes könyv jelent. Meg vagyok győződve róla, hogy igaz, a több százezer példánynak egy nem csekély része az véletlenségből és nem azonnali használatra kelt el.

E.: Azt mondja, hogy nem lehet megmondani, csak találgatni, hogy az írók kinek írnak, illetve hát Sartre szerint az olvasónak meg az Istennek, de kik olvasnak, be lehet-e lőni nagyjából Magyarországon a piacot, kik várják a könyveket?

T.: Úgy gondolom, hogy van egy nagyon tágra értett és nem elsősorban a foglalkozása, a szakmája szerint meghatározható értelmiség, tehát ebbe nyugodtan beletartozhat a géplakatostól a tehenészig és a falusi nótafától kezdve egy tizenegy éves könyvmoly diáktól nagyon sok ember, akiben megvan az igény arra, hogy nyelvi jelek – elnézést, hogy a szakmám erre kényszerít, hogy a nyelv helyett nyelvi jeleket mondjak, de mondjam azt, hogy a nyelv segítségével megkomponált és a valóságos világra csak hasonlító, de azt nem utánzó régiókba, melyeket az epika, a líra, a dráma, az esszé nyit meg számára, egy kicsit, nem biztos, hogy nagyon mélyen, de bekalandozzon, elinduljon, olvasni kezdjen. Ezt soha sehol a világon egész pontosan lemérni nem lehet, hogy mennyien olvasnak, milyen rendszerességgel olvasnak. Ennek trendjei, hullámai, alkalmi vannak, köztudott, hogy évszakonként is változik, és így tovább. Másrészt pedig mindig megszínezi az is, hogy az adott irodalom milyen tekintélynek örvend. Ugye köztudott az is, hogy a magyar epika legalább másfél évtizede igen jelentékeny ázsióval bír, ezért például azt tapasztalati úton, könyvtárosok, egyetemi oktatók, gimnáziumi tanárok, szakkönyveket író és árusító személyek, illetve kiadók tapasztalatai alapján meg lehet mondani, hogy a magyar epikának az olvasottsága nagy. Hát nem kell mást tenni, tessék megállni egyszer valahol, ahol Szabó Magda dedikál. Az, hogy Szabó

Magda dedikál, annak lehet valami protokolláris értéke, ugye nekem, mutogatom majd a szomszédoknak, hogy nekem van egy Szabó Magda-dedikációm. De az nem megy, hogy Szabó Magda, aki évente legalább száz-százhusz alkalommal felbukkan országsszerte, és mindenütt az utcáig áll a sor,

elfogynak egy idő után ezek az aláíratok, tehát nem pusztán külsőség. És ugyanezt elmondhatjuk még legalább harminc-negyven, részint más korosztálybeli magyar íróval kapcsolatban is. Hogy aztán a költészet és az epika közt miként történt váltás, hogy miért volt a hatvanas években a magyar líra talán népszerűbb az akkori nagyok, Juhász Ferenc, Pilinszky János, Nagy László és mások révén, aztán hogyan történt az epikának egy hirtelen előrukkolása Örkény István egy-

percesei jóvoltából. Mikor jelennek meg olyan képződmények, szöveggépződmények, irodalmi jelenségek, amelyekben mindenki otthon érzi magát? Szerintem utoljára Magyarországon ilyen Örkény és az egyperces novella volt, ami teljesen mindegy, hogy egy kalauz, aki sose látott még könyvet – bocsánat, nem a kalauzokat bántom –, és egy a szöveget, a betűket, az ábécét éppen elsajátító gyerek és egy nyolcvankilenc éves nagypapa, mindegy, hogy ki olvasta, vagy egy magasan kvalifikált professzor, mindenki talált benne valamit, és kétségtelenül literátus érték volt. Na most általában az irodalom nem így íródik, nem olyan dolog, mint a kenyér, hogy mindenkinek kell belőle egy kilót osztani egy hétre, fejadagot. Nincs ilyen. Mert van, aki azt mondja, hogy tésztát, kenyeret nem eszik, és csak zöldségen él. Nyugodtan megteheti valaki, hogy az irodalmat nem kívánja fogyasztani.

E.: Na de lehet-e azt tudni, hogy hányan nem kívánják fogyasztani? Azért kérdezem, mert oktatáspolitikusok időnként a rémület hangján szólnak arról, hogy nem tudnak a gyerekek olvasni, szemmel láthatóan nem is kívánják elsajátítani az olvasást, és nyilván ezen belül a szépirodalom olvasását sem, ha már egyszerű újságszöveggel is problémáik vannak. Nem fog elfogyni az írók közönsége mondjuk húsz éven belül?

T.: Meg kell kérdezni, hogy mi köze van az olvasásnak az irodalomhoz. Az égvilágon semmi. Hát mi köze van a malternek és a vályognak az építészethez? Semmi. Mi köze van annak a ténynek, hogy egy zenekarunk rossz, a beethoveni zenéhez? Semmi. Azok éppen rosszul adják elő, de a zene az a kottában van. És a szöveg nem az olvasásban van, bár akkor teremődik meg és születik igazán, amikor valaki elsajátítja, és természetesen én is azért dolgozom, tanítok, és azt remélem, hogy minél többen olvasnak, de önmagában az a tény, hogy... föltesszük, de nem tudjuk biztosan, csak föltesszük, hogy valamivel vagy jóval kevesebben olvassák, az nem jelent semmit. És az a tény, hogy a diákok rosszul olvasnak, de akkor hozzáteszem, hogy a használati utasítást a kávéfőzőhöz, azt is rosszul olvassák. De ez az olvasni tudás

és az irodalom érzéke, az, hogy az irodalmat el tudom sajátítani, hogy otthonosan mozgok verslábban, bekezdésben, bármi másban, tehát tudom azt a jelrendszert, azt a nyelvet, amit az irodalom használ, ez a kettő nem feltétlenül függ össze. Illetve azt mondom, hogy akkor az olvasástanítás, ami egy külön szakma, vagy az iskola alapképzése, ami egy pedagógiai és metodikai kérdés, meg anyagi meg nemzedéki kérdés, azt kell jól elvégezni, és csak utána lehet föltenni a kérdést, hogy vajon hányan olvasnak szépirodalmat. Tehát én attól félek, hogy az irodalom szó annyira kitágult, hogy folyton irodalmon értjük, mondjuk a detektívregényt, vagy hogy még lejjebb menjek, irodalmon értjük az újság tárcarovatát, vagy még lejjebb menjek, az irodalmon értünk olyan dolgokat, amelyeknek semmi közük hozzá. Tehát nem minden, amit írnak, az nem mind irodalom.

E.: Világos, de én csak arról beszélek, hogy ha valaki nem tud használati utasítást olvasni, mert nem igazodik el a mondatok szerkezetében, a betűk között, nem érti az összefüggést, nem látja annak a szövegnek az értelmét, akkor én azt gondolom, lehet, hogy ez tévedés, hogy még nehezebben vagy egyáltalán nem fog tudni irodalmi szöveget élvezni. Megfosztatódik valamitől, amit pedig nyilván jó lenne, ha – nekem ő felebarátom –, ha ő is élvezne.

T.: Igaz, igaz. Valójában egyébként az illúziókat rombolandó, mondjuk, a reformkori szépasszony, aki Fáy Andrást olvasott, vagy ismerkedett Petőfivel, nem tudott igazán irodalmat olvasni, volt benne egy általános, és az irodalomra, az akkori új irodalomra lassan specializálódó, rokonszenvező szépérezék. De gondoljuk meg, hogy az irodalmat nem csak olvasni lehet. Ha valaki azt mondja a rádióban, hogy „fojtva teremről rejti teremre halk zokogását asszonyi bú”, tehát egy Arany János-balladából idézett két sort, erre bárki, aki soha az életbe’ semmit nem olvasott, fölkaphatja a fejét, és azt mondja, hogy jaj, de gyönyörű, és nem tudja, hogy miért. De egyébként én magam is nemegyszer tapasztaltam, hogy éppen csak évfordulós szándékkal, megemlékezésjelleggel hatnyolc sort valamilyen rádióműsorban föllo-

vasok x költőtől, és elkezdenek dőlni a telefonok, hogy azonnal, meg jönnek a levelek, mondjam meg a lelőhelyét, mert érdekel. Tehát azt gondolom, hogy ez a szépirodalom-elsajátítás, olvasás, benne lét egy kicsit olyan dolog, mint hogyha azt szeretnénk elérni, és ebben egy nemes nagyigényűség van, magában, bennem, sokunkban, lényegében az egész virtuális gondolkodó nemzetben, valami olyasmi, hogy mindennap egy kicsit, és magas fokon kellene csinálni. Én pedig azt mondom, hogy erre ugyanúgy specializálódni kell, meg kell az egészet tanulni – hosszú munkával, érzékkel, adottsággal, ami vagy megvan, vagy nincs, el kell sajátítani. Na most én például itt szégyenkezve ülök, mert valószínűleg olvasni tudok, de egyetlen árva sort egy népdalból el nem tudnék, egyetlen dallamívet nem tudnék elénekelni, mert semmiféle képességem ehhez nincs. Ennek ellenére én nagyon szeretem, sőt szakmaként, néprajzusként tanultam a népdalt mint tantárgyat, de nem tudom reprodukálni, és nem is tudok belemenni a világába azon az alkotó módon, ahogy tulajdonképpen mi most az irodalom olvasását, élvezetét és esetleg továbbadását szeretnénk.

E.: [...] Egy hallgatónk van a vonalban, jó napot kívánok.

H.: Jó napot kívánok, doktor Polgár Gyula vagyok, író, publicista. Örömmel hallgattam ezt a műsort, és elnézést kérek, de én olyan témával jelenek meg, hogy tudományos élet, én csak tudományos könyveket írtam, tehát nem szépirodalmat. Írtam a Bibliáról, az egyetlen talmudi munkát, *A Talmud világát*. Írtam magyar bélyeg-, bankjegy- és éremkatalógusokat, irodalmi díjasokat. Most a könyvhéten jövök ki a kapitalista közgazdaságtannal...

E.: Biztosan tudja, hogy ez egy kereskedelmi rádió, és mostantól kezdve...

H.: Tudom, de ez nem reklám...

E.: Dehogyanem, ez egy reklám, hallhatom a kérdést?

H.: Igen, a kérdés pedig az lesz, hogy hát gyakorlatilag itt van a *Rendszerváltók kiskatéja*, az is most jött ki, hogy mi a... hogy látja ön a tudományos írók jövőjét, tehát mi lesz

velünk, mert én például ezeket a könyveimet majdnemhogy nonprofit csináltam?

E.: Köszönöm a kérdést.

T.: Nem, nem, jó napot kívánok. Nem profitkérdésről van szó, hiszen a szépírók többsége is haszon nélkül dolgozik, arról van szó, hogy ezek a nagy változatosságú könyvek, amelyeket Polgár úr ír, milyen vevőkörre számíthatnak. És azt gondolom, hogy azért is dolgozik ilyen örvendetesen, lendületesen, mert van rá igény. Hogy aztán ebből mennyire lehet megélni, az egy tökéletesen más kérdés, és beletartozik az egész gazdaság-szerkezetbe, abba a gazdasági világba, amelyikben a könyvkiadás egésze elhelyezkedik. Gondolom egyébként, hogy a tudományos könyvírás fog leginkább visszaszorulni az internethez képest, tehát oda az információknak a tárháza sokkal inkább költözik föl, és sokkal inkább lehet világhálóról használni tudományos műveket, mint amennyire a szépirodalom talán meghittebb pozíciókat kívánó elsajátítása képernyős olvasással megtörténhet. Kívánok magának további jó munkát.

E.: Ha már az internetet említette, létezik egy olyan tapasztalat, hogy az internet azért többé-kevésbé megbízhatatlan, hiszen olyan mennyiségű adat van fönt, amiből nagyon nehéz kiválogatni a hiteles adatokat. Ez sem fogja megőrizni a hiteles, jól szerkesztett, jó szerzőktől származó tudományos ismeretterjesztő vagy bármilyen művek előbbségét?

T.: Nagy valószínűséggel a párhuzamosság fog fennállni, egyébként gondoljuk meg, hogy a könyvek hemzsegnak a sajtóhibáktól. Tehát hogyha egy könyvben helytelen születési évszámot olvasunk, akkor az egész teóriám, amit erre az évszámra építünk, pontatlan lesz. Valóban, a világháló még kezdetleges, akármennyire is jelentékeny, de kezdetleges, ugyanakkor viszont az egész magyar irodalom szempontjából több olyan kezdeményezés van, amely irdatlan mennyiségű használható szöveget fölhelyezett már, tehát olyan életművek tekintélyes része, sok tízezer oldala sajátítható el, amelyekhez könyv formában hozzá sem tudunk férni. Ugyanis ne felejtjük el, hogy nagyon sok jót mondhattunk a könyvfesztivál kapcsán is a ma-

gyar könyvkiadásról, de például olyan alapvető funkcióit, amelyeket Európa minden országában, uniós és nem uniós országaiban szinte mindegyik kiadói ipar teljesíteni tud, a magyar nem feltétlenül látja el. Nagy nemzeti klasszikus szerzőknek a szövegei, alapszövegei sokszor hozzáférhetetlenek. Ezen az internet tud segíteni, bár azt gondolom, legalább egy nemzedéknyi idő, amíg az internetes, vagyis képernyős olvasás élményben tud annyit nyújtani, mint amennyit a könyv, és valószínű, hogy a távlat a könyv és a képernyő, illetve esetleges későbbi szöveg-hordozóknak – hiszen miért ne találhatnának föl még valami mást is? – az együttélése lesz.

E.: Én személy szerint rendkívül utálok képernyőn olvasni, egyrészt fárasztó, másodsorban is fárasztó, és harmadsorban még pénzbe is kerül, hogyha internetre elő kell fizetni, talán nem annyiba, mint egy könyv, de azért egy hónapban annyiba... Miben bízok, hát milyen emberarcúbb elektronikus olvasási formák jöhetnek elő?

T.: Nem az én dolgom, hogy megtippeljem, de azt hiszem, hogy nagyon sok olyan távlat van még, amelyik ezt az asztalhoz kötött, kényelmetlen pozícióval, szemrontó képernyőről leolvasó tudást és valami egész mást, mondjuk a walkmanre hasonlító és tízszer-százszor ekkora tudás-, illetve információ-mennyiséget tároló lemezzel vagy bármilyen hordozóról leolvasható szöveget fog megjeleníteni. Tehát nem állt meg a világ, nincs vége a fejlődésnek azzal, hogy az internet erről a képernyős-olvasós változatról minket meggyőzött, hogy a 21. század elején egy... Én se szeretek, én olyannyira nem szeretek, hogy nekem nincs is képernyőm, tehát én nem is olvasok, csak akkor, hogyha nem tudok más forráshoz, mint a közelmúltban rákényszerültem. Egyébként csakis a jó öreg könyvhöz fordulok, tehát konzervatív vagyok, sajnós.

E.: Az elmúlt félórában nekem volt olyan benyomásom, lehet, hogy tévedek, hogy ön úgy tartja, hogy nem olyan nagy baj az, hogyha nem olvasnak nagyon sokan, és nem olvas majdnem mindenki könyveket, mert ez az irodalomnak mint olyannak nem árt. Jól értettem?

T.: Körülbelül ezt mondtam. Én is vallom azt, hogy minden műalkotás, irodalmi műalkotás akkor válik teljessé, és ezért nagyon sok változata van, amikor valaki elolvassa, valaki a saját tudásában és egyéniségében megalkotja. Tehát ilyen értelemben drukkolok a műveknek, hogy minél több gazdára, minél több olvasóra találjanak. Egészeben azonban nem érzek valamilyen statisztikai készletet arra, hogy minél többen szaladjanak be, mint egy futóversenyen, hogy minél többen az egészséges életmód érdekében ragadjanak edzőcipőt vagy tornacipőt. Nemcsak az irodalom szomszédságában vagy társaságában lehet egészségesen élni, másrészt az irodalmat most mindig, még itt a szépirodalomról van szó, céljaiban sokan félreértik. A legtöbbször azt tapasztalom, hogy az irodalmi olvasás azt a célt szolgálja, hogy úgymond elfeledtesse a mindennapi gondokat, illetve éppenséggel úgy előhozza őket, hogy milyen válaszokat adhatunk rájuk. Mind a két közelítés tulajdonképpen szerencsétlen. Itt arról van szó, hogy egy a való világtól majdnem teljes egészeben eltérő, bár bizonyos történeti képzetekkel, az olvasás vagy a keletkezés pillanatát magán hordó képzetekkel rendelkező más világba belépünk. Ha van kedvünk, megteesszük, ha nincs kedvünk, nem tesszük meg. Szabadok vagyunk.

E.: Tehát akkor az irodalom célja valami olyasmi, hogy a pompás szöveg által okozott belső vigyorgás?

T.: Nem, nem vigyorgás, semmi esetre sem vigyorgás, ez a szöveg egy olyan katalizáló anyag, amely a szépirodalom, az esztétikum eszközeivel bír, és mindenkire más hatást tesz. Tehát semmiféle olyan illúzióm például nincsen, hogyha ténylegesen nívós oktatást folytatunk bármilyen tanulóközösségben, akkor egy adott műalkotásról ugyanazokat a konzekvenciákat és ugyanazokat az érzéki élményeket lehetne átadni egy egész közösgének. Azt el lehet mondani, hogy egy műalkotás leginkább mi felé tendál, nagyon valószínű, hogy mondjuk a *Nemzeti dal* nem elsősorban az uborkatermesztésről szól. De ezek felszíni dolgok. Hogy miként szólal meg, hogy milyen hatásmechanizmusok által, kiváltképp egy bonyolultabb struktúra miként

szólal meg valakiben, ez mindenkinek egyéni ügye. Tehát összességében az előbb jogosan föltételezett vélekedésem az irodalomról annyi, a szépirodalomról annyi: mindenkinek a maga dolga, hogy mennyi időt szán erre. Az más kérdés, hogyha arról faggatna engem, hogy milyen fokon áll, mennyire felel meg ennek a kihívásnak, mennyire ad értékes materiát a kortárs vagy nem kortárs magyar, illetve világirodalom, ez egy más kérdés. Mi eddig olvasói oldalról közelítettünk inkább, és inkább, úgy vettem ki, hogy peszsimisztikusan, mert statisztikák, egyebek alapján abban a hitben, hogy viszonylag kevesen vagy egyre kevesebben olvasnak. Ez lehet, hogy így van, és azt mondom, hogy ez az egyéni szabadságnak a kérdése, természetesen egy tanár vagy irodalmár minél többet tegyen azért, hogy minél többen olvassanak. A másik kérdés, hogy van-e mit olvasni, érdemes-e olvasni, mire visz az olvasás a mai világban. Ez a mire visz nem célszerűséget, hanem örömet, emberi kiteljesedést jelent az én fogalmazásomban, tehát azt a kérdést, hogy attól nem lesz több pénzem, vagy attól nem lesz több tudom micsodám, tehát a haszonelvőséget abszolúte nem is tudom az irodalommal társítani.

E.: [...] Mennyire alkalmas a magyar irodalom, a mai magyar irodalom, hogy kiváltsa azt a mindenkiben más és más hatást, amit én csak saját magamból kiindulva egy belső vigyornak neveztem, amin ön meg is hökkent egy kicsit? Szóval mire jó a magyar irodalom?

T.: Tehát nemcsak a matéria, a művek összessége, hanem az az íróársadalom, amely megbecsülésre méltó összességében. Úgy gondolom, hogy az irodalom elsősorban, az irodalmi alkotások összessége elsősorban arra való, hogy elgondolkoztasson azon, mi az irodalom. Ha erre a kérdésre választ keresnénk, akkor egy hétig itt ülve sem tudnánk felelni, hiszen nagyon primitíven válaszolhatnánk csupán azt, hogy a nyelv segítségével megkomponált, művészi értékű, rögzített, reprodukálható és sokak által sok értelmezés segítségével befogadható műalkotások halmaza. Ezt a választ akármelyik ponton ki tudnám kezdeni. Aki gondolkodik

azon, hogy mi az irodalom, tehát a művészet egy szférája, bekerül a művészet teremtett valóságába, és akarva-akaratlanul, közvetve vagy közvetetten gondolkodik arról, hogy mi az építészet, mi a festészet, és ezek mire valók, elkezd az élet bizonyos mélyebb rétegein, nem a primitív énfenntartás vagy gazdaság szféráin dolgozni. Másfelől: a magyar irodalom feltétlen alkalmas a magyar nyelvvvel kapcsolatos képzeinknek, problémáinknak, elég nagyszabású problémaköröknek az ébren tartására, vizsgálatára, revideálására, újragondolására, és a legfontosabb az, hogy képes az esztétikai éniünket, a szépre érzékeny, kulturáltabb és magasabb rendű éniünket, vagy ha nem is magasabb rendű, akkor más típusú éniünket, a nem praktikus éniünket mozgósítani és fejleszteni. Hogyha a magyar irodalom egészében vizsgálódunk, akkor úgy tűnik, hogy ezt elsősorban a kortárs epika teszi meg, de a magyar költészet jelenéről szólva is én vallom Alföldy Jenő kritikustársamnak huszonöt éve megfogalmazott szavát, hogy a magyar költészet ugyan nem ormokon jár, mint korábban, hanem völgyvidéken, de magaslati levegőt áraszt. Benne van a nagyságnak a képze. És a magyar dramaturgiának is van egy olyan, a hatvanas évek végéig visszamenő nagy hagyománya, és ugyanakkor egy középnemzedéket, több réteget felvonultató megújulása, amely egészében – visszatérek a mondókám kiindulásához – alkalmas arra, hogyha egy könyvet felütök, akkor azt ne automatikusan tegyem. A legnagyobb baj ugyanis ebben áll, hogy a szövegelsajátítás olyan, mint hogyha hétköznapi beszédet akarnék elsajátítani, de én nem kommunikálok, vagy másképp kommunikálok, az író nem úgy beszélget velem, mint mi most ketten egymással, hanem van egy kódja, amit tanulni kell. Elemi fokon elsajátítani, az érzék szintjén fejleszteni, és így tovább. És hogyha ez az önépítés, ez a személyiségépítés a szépségnek a világában, a gondolattartamoknak a világában, az újdonságoknak a világában, tehát például az irodalom világában megindul, akkor azzal az a személyiség, akinek szerencséje van az olvasás örömét magáénak tudni, megindul abba

az irányba, hogy valamivel több, egy parányival több legyen, mint addig volt. S ezt a magyar irodalom, általában az irodalom megadja. De bizonyos értelemben hatásosabb és más értelmezést kívánó műalkotásokra az emberek jobban rá tudnak ámulni. Mondjuk a *Mona Lisa* anélkül lett egy ikon, hogy tudnánk, hogy mi az. Nagyon sokan nem látták, csak hallottak róla, és mégis tudják, hogy jelent valamit. Egy monumentális katedrális, még ha esetleg befejezetlen vagy rúd, akkor is a szépséget képes hirdetni. Ugyanígy az irodalmi alkotások többségében az esetleges gyarlóságok vagy a kortársi művek úgynevezett érthetlenségei és szabályszerűtlenségei, vagy amit oly sokszor emlegetnek, a durva, a csúnya beszéd beszüremkedése ellenére hatalmas ilyen ikonikus, tehát az élet legfontosabb jellegzetességeit megragadó, kifejező, kisugárzó elemek lehetnek.

E.: Az élet legfontosabb jellegzetességeit megragadó és kisugárzó elemek – egy nagyon fontos jellegzetesség volt az elmúlt tizenhárom évben, megelőtte is, hogy rendszerváltásra készültünk. Ilyen mű az én csekély ismeretem szerint, úgynevezett nagy, átfogó mű, a rendszerváltást vagy az előtte a negyvenéves szocialista uralmat elemzően leíró mű nem született.

T.: Ez a történettudomány feladata. A rendszerváltás nem szépirodalmi esemény volt. Természetesen elvárható, egy idő után igényelhető, hogy a mostaninál, amit eddig tudunk, intenzívebben legyen jelen szövegekben. Azt kell mondanom, hogy olyan nagyszabású megörökítése van, mint Térey János *Paulus* című verses regénye. Sokan tudnak róla, elismerésben is részesült, több kiadást megért jelentékeny mű. Elhiszem, hogy verses regényt nem olyan nagyon sokan olvasnak, ennek azért legalább volt harminc-negyvenezer olvasója. Azt kell mondanom, hogy a kortárs magyar epikában az éppen általunk felemlegetett *Harmonia caelestis*ben, és főleg a *Javított kiadásban*, tehát Esterházy Péter két művében nagyon pontosan ott van mindaz, ami a rendszerváltást megelőzte és követte. Nem is akarok példák garmadájával szolgálni, ennek semmi értelme. Azt szeretném

csupán jelezni, hogy amikor az előbb az élet szót használtam, nem a politikai és nem a történelmi életre, hanem a transzcendenciában, illetve a nem hétköznapi mivoltában megragadható, sorsszerű életre gondoltam inkább. Tehát amelyről a történeti jellegzetességek, és legyen az rendszerváltás vagy forradalom vagy szabadságharc vagy honfoglalás vagy őstörténet vagy jégkorszak, ezek tulajdonképpen leperegnek, lepattognak, de valami örökkön közös, tudható, végiggondolható és a szép formájában megjelenő mégiscsak ott van bennük. Hát gondoljuk meg, hogy fogalmunk nincsen egy 19. század eleji francia könyvben, amelyben a napóleoni korról van szó, egy regényben, hogy egy sou-ért, vagy én nem tudom, milyen aprópénzért, és két aranyért mit lehetett kapni. De ezekkel a dolgokkal nem törődünk, egyszerűen azzal törődünk, hogy az adott történetben vagy az adott versben van-e olyan emberi hitel, ahogy szakmailag szoktuk mondani, olyan antropológiai távlat, olyan személyes arc, amelyben én magam föl ismerem magamat. És ezért ezt a – tudom, hogy a kérdés erre irányul – hol vannak az asztalfiókból előjövő művek, miért nem sorjáznak itt tizesével a rendszerváltó művek. Egyrészt sorjáznak, jobbak, rosszabbak, de meglehetősen sok, sokkal több van, mint hinnénk, másrészt pedig, ismétlem, ez a történettudományra, a gazdaságtudományra, a szociológiára, a publicisztikára tartozó kérdés, és nem elsőrendűen és ilyen közletről a szépirodalomra.

E.: Öt percünk maradt a nem szépirodalomra. Van-e út a népszerű, ponyva – lehet ponyvának nevezni? –, az úgynevezett ponyvától a szépirodalomig? Mindenhol garmadával lehet, nem mondok címekeket, mert reklám lenne, de ön is tudja, hogy miről beszélek. Milyen minőségűek, vezet-e ezektől út a szépirodalomig?

T.: Sajátságos módon a közelmúltban lezárt nagy korszak, amely harminc évet fog át, és általában a posztmodernitás időszakának szokták nevezni, egy olyan kultúra, olyan irodalmi kultúra is volt, amelyben a talmibb, a giccsebb és az alantasabb értékek, tehát például a kriminalisztikai irodalom és má-

sok beemelődhetnek, új minőséget nyerve részeivé válhattak a magas irodalomnak. Legyen elég *A rózsá nevét* mondanom, ez talán nem reklám, az tulajdonképpen egy primitív séma szerint megírt, de nagyon jelentékeny mű. A kérdés lényege valószínűleg abban rejlik, hogyha egy ember elolvas száz detektívregényt, akkor százegyedikre Jókait fog-e levenni a falról, a polcról, vagy ha elolvas száz Jókait, amit nagyra becsülünk, természetesen, akkor százegyedikre egy bonyolult modern regényt fog-e levenni. Nincs ilyen egyenes vonalú fejlődés. Én azt gondolom, hogy ez sokkal inkább egy cikcakkos, egy lóugrásszerű és egy szétszórt jelenség. Általában is, hogyha bárki emberfiának az olvasáskultúráját megvizsgálánk, akkor azt tapasztalnánk, nagyon jóféle zagyvaság van benne. Olyan az olvasás, mint a meteorológia. Megférhet benne a jégeső, és megfér benne a szárazság, az aszály. Megfér benne a napsütéses délelőtt, és arra nyugodtan következhet egy zivataros délután. Tehát nem homogén, egyenemű olvasáskultúrát, egyenemű személyiséget, hanem sokféleképpen olvasó, sok mindent olvasó, magát, önmagát a művek által sokféleképp olvasó embert kell föltételezni. Szerintem nem arra kell törekedni, hogy szépirodalmat lehetőleg mindenki olvasson, hanem nagyon sokféle jobb-rosszabb irodalomnak az olvasására alkalmassá, de minél nagyobb gyakorisággal éppen ennek a mozaikos és kaleidoszkopikus olvasásnak is, esztétikai élményszerzésnek a jegyében minél többen tudjanak időt és szándékot fordítani. Tehát én szeretem az irodalom zibvásárát, szeretem azt a fajta sajátos, majdnem-hogy keleties kavargást, amelyben sokféle olvasmány fér meg. A baj akkor van, hogyha valaki a maga gyenge minőségű olvasmányát remekműnek kiáltja ki, vagy akkor van baj, idézőjeles baj, ha valaki a maga kitűnő olvasmányát ráerőszakolja valaki másra, hogy csak ezt olvasd. Itt akkora felségterület van, hogy ezen minden író és minden olvasó sokszorosan elfér. Tehát olyan négyzetkilométereket, idézőjelesek tudunk belakni, hogy az beláthatatlan számunkra, mint az olvasás vizsgálói, mint mi most ketten az olva-

sást megpróbáltuk befogni. Ezt a spektrumot nem tudjuk, mert hatalmasan sokféle betüretületen, szépirodalom- és irodalomterületen áll egy-egy olvasó.

E.: Tehát ha jól értem, ön szerint nem kell attól tartani, hogy a rossz szöveg az elrontja az ember gondolkodását?

T.: Ettől lehet tartani, vannak áldozatok, természetesen elronthat. De nagy egészében nem így van, a szöveg sokkal ártatlanabb, mint amilyenek gondoljuk. Tehát mulékonyabb. Ahogy ugye egy betegség is sokáig befolyásolhat, de el is felejtődik, vagy a kisgyerek számára teljesen elfelejtődik. Az olvasmányaink nagyobbik részére egyáltalán nem is emlékszünk, a címüket tudjuk, még aki foglalkozik vele, annak is újra kell olvasni. Én nem gondolom azt, hogy a rossz olvasmányok tömege feltétlenül elront, ugyanakkor a rossz olvasmányok tömegét jó olvasmányok tömegével kell ellensúlyozni. Ahol a piac nagyon tele van a mindig szükségképpen nagyobb számú, alantas, hitvány, teljességgel értéktelen irodalommal, ott természetesen rafinériát, tehát szövegtechnikákat, eladástechnikákat, mindenféle megoldásokat is nemes módon alkalmazva, de kiváltképp jó művekkel kirukkolva, föl kell vennie a kesztyűt a szépirodalomnak. Nem sajnálkozni kell, hogy valaki x-nek a detektívregényét olvassa, soha nem, hanem én tudok írni olyat, ami ezzel fölveszi a versenyt, és nemcsak hogy érdekesebb, de szebb is.

E.: Tarján Tamás, köszönöm a beszélgetést.

T.: Én is köszönöm.

* Ezúton köszönöm meg Módos Mártonnak, az Inforádió főszerkesztőjének, hogy az interjú publikálásához hozzájárult. A szöveget magam írtam gépbe, a központosítás során ugyan igyekeztem visszaadni a T. T. hangsúlyaiból kivehető mondatszerkezeteket, ám a leírt szöveg így is az előbeszéd egyfajta értelmezése. Egy-egy apró önjavítás vagy szótagisméltés kisimításától eltekintve a szöveghez nem nyúltam hozzá, az olvasó tehát Tarján Tamás szavait és mondatait láthatja leírva, szinte pontosan úgy, ahogyan másfél évtizeddel ezelőtt elhangzottak.

(Z. Gy.)

EGY IRODALMÁR GYERMEKKORA

*„Aki másnak vermet ás,
Maga esik bele:
Reményi s Tarján Tamás
Sírt e könyvben lele.”*

Jean-Paul Sartre biztosan megbocsátja nekem ezt a – valljuk be – kicsit gyengécske plágiumot, amelyet egyik könyve címének kiforgatásával elkövettem. De óhatatlanul eszembe jutott, amikor felkérést kaptam, hogy a számomra felfoghatatlanul korán elhunyt bátyám emlékének szánt kiadványban felidézzek néhány olyan részletet közös gyermekkorunkból, amelyet későbbi élete és tevékenysége „előzményeként” látok. Nem vállalkoztam volna a feladatra, ha ez erőltetett, utólag magyarázatokat igénylő kis színesek felvillantása lenne.

Meggyőződésemmel, hogy Tamás esetében tudatos elkötelezettségről volt szó, amikor pályát, és ami fontosabb, hivatást választott. Talán bennem sem alakult ki ennyire egyértelműen eddig – hiszen miért is törtem volna a fejem ezen –, hogy a „vak is láthatta” azokat a jeleket, amelyek mind előrevetítették: e fiúból irodalmár, tanár lesz (jaj, most Arany forog a sírjában...).

És hogy miért merem ilyen határozottan kijelenteni ezt? Nos, mert Tamásban mindig is volt valamiféle ragaszkodás (hűség? elkötelezettség?) egyes dolgok, emlékek, megélt helyzetek, de még inkább meghatározó élmények, kapcsolatok iránt. És egy pillanatra visszaugorva a címre meg a mottóra: mindig volt benne hajlam a humorra, nem a harsány, bordarepszto röhögésre és röhögtetésre, hanem az iróniára (iróniára), amit a „Tarján-oeuvre” (nagyképűsködésből írom így, főként azért, mert az távol állt tőle) egészében a Reményi Jóskaival közösen írt paródia-kötetek mutatnak meg a külvilág számára legjobban.

Gödöllő – meg az irodalom

Gyermekkorunk színhelye Gödöllő. Iskolába kerülésünkig igen sok időt töltöttünk itt, aztán pedig a nyaralást nekünk szintén Gödöllő jelentette, anyai nagyszüleinknél. Gyorsan leszögezem: apai nagyszüleink is itt éltek, örmény származású nagyapám Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye első ügyvédjei közé számított, kiemelkedő virilistája volt a községnek. Kiadta, szerkesztette, főszerkesztője volt a *Gödöllői Hírlap*nak. Apám és nagybátyáim itt jártak iskolába, a premontreiek jó hírű gimnáziumában végeztek, apai nagybátyám, Bor Ambrus író, újságíró, műfordító első irodalmi szárnypróbálgatásai is Gödöllőre estek. Nyugodtan elmondhatom: Gödöllő története nem írható meg a családuknélkül, de a családukn története is elszakíthatatlanul kötődik Gödöllőhöz.

Ez a szoros kapcsolat élt tovább bátyámban is. Hiszen a Parkban meg az Egyetem előtti, Kálmán halicsi királyt (tényleg, ki tudja ma, hol volt Halics, és ki volt ez a Kálmán magyar herceg?) megörökítő szoborhoz közeli padokon olvasgattuk nagyapánkkal a *Pesti Hírlap* örök értékű, huszonnyolc filléres kötetit, a „Sárga Klasszikusokat” (copyright by nagyapánk). Vadnyugati történeteket bátor cowboyokról, akik elnyerik méltó jutalmukat, a tehéncsordát és melleleg az imádott leány kezét; Doney káplár kalandjait a Yu-

kon mellől; a pengős regények krimijeit: Jimmy Dale, az úri betörő; A csattogó redőny; itt fejtettünk keresztretjvényt (tollal, amitől szegény nagyapánk mindig kiakadt: ha hibázunk, nem lehet kiradírozni). Utóbbit annyira megszerette a bátyám, hogy a megfejtéseket (ma már leírhatom, elévült) több néven is beküldte, ezzel növelve nyerési esélyeit. Később pedig – íme, ez is a hűség egyféle megnyilvánulása! – számolatlanul készített keresztretjvényeket a legkülönfélébb újságoknak, ami a kedvtelésen kívül természetesen bizonyos jövedelmi forrást is jelentett.

Nagyobbacska korunkban szorgalmas – ezt tessék szó szerint érteni, volt, hogy heti két alkalommal cseréltünk könyvet – látogatói lettünk a községi könyvtárnak, ahová Tamás sokszor visszajárt előadásokat tartani, mert gödöllői felkérést az emlékek és a hely szeretetének okán soha nem utasított el. Nem csupán a könyvtár, a ma már Városi Múzeum és az akkor még Művelődési Ház is biztos programként húzhatta elő Tarján Tamás irodalomtörténész nevét. (A könyvtárral kapcsolatban nem mulaszthatom elmondani, hogy már jóval benn járva a felnőttkorban, nagyapánk halálát követően bátyám mesélte, egyik szereplése után a régen kicserélődött könyvtáros kollégák egyike megmutatott neki egy előre kikeresett kötetet, amely az utolsó oldalon egy tintaceruzával beírt Z betűt is tartalmazott. Nagyapánk így jelölte, hogy melyik könyvet olvasta már – íme a bizonyíték: Gödöllő tárgyiasult kultúrájában is nyomot hagyott családunk!)

Gödöllő – meg a film és a színház

A Park – így, nagybetűvel – minden gödöllői gyerek életében fontos szerepet töltött be, mert korlátlan szabadságot biztosított a játékokhoz, a kóborláshoz, de a természet felfedezéséhez is. Hiszen a Parkon átsétálva a gyermekláncfű „fejét” rá lehetett fűjni a felnőttekre, a fenyők gubicsait össze lehetett gyűjteni a nagymamának a sparherdbe, és Bábuskánk innen kaphatott gyorsan hervadó mezei virágokból csukétát is. (Nyulainknak

már messzebről kellett csorbókát hoznunk.) Mi pedig sokszor sétáltunk át, nagyapánnak ebédet szállítva a Mezőkertbe, vasárnapként meg a kastély templomának diákmiséjére menve. Ma is eszembe jut, ahogy áldoztatás táján egymásra néztünk, hogy sokan állnak-e sorban a szentostyáért, mert bizony tíz után már nem engednek be a Petőfi mozi matinéjára, és még jegyet is kell venni: *Kard és kocka*; *Rákóczi hadnagya* (a plakáton: Rákóczy), *Föltámadott a tenger* – az első filmes emlékek, a szocialista filmkészítés hazafias termékei. Talán itt kezdődött Tamás filmkritikai érdeklődése?

Az olvasás iránti szeretet és mohóság aztán messzebb vezetett. Tamást ugyanis írásra, közvetlen szerzői megnyilatkozásra inspirálta, amiben nehezen (amúgy kétszer is) megszerzett skarlát betegsége is segítette, egyszerűen unatkozott. Ceruzát ragadott, és

versbe szedte Robinson történetét. Gyönyörű rímeket faragott, elkápráztatta vele a családot. S megint egy meghatározó – összetett! – emlék bukkan elő: *Mindent hét lapra* című paródiakötetükben a *Kortárs* folyóirat Visszhang rovatában, a Levéltitok szerkesztői üzenetei között találjuk: „T. T. Gödöllő: »de a hajó szirtnek verődött, / Robinson lakatlan szigetre vetődött... / Éppen éjjel volt, / A lomb között csend honolt... / Robinson felmászott egy fára, / S lepihent a levélágyra.« Tizenyolc részes verses feldolgozása olvas-tán magunk is kis híján Robinsonnal tartot-tunk. A mellékalak ábrázolásában végképp *csütörtököt* mondott. Postaköltséget takarít meg, ha nem *levél-ágyon* pihen.” Ugye, nem kíván magyarázatot az idézet: T. T.; Gödöllő; gyerekkori vers – a messzi távolból jön elő 1981-ben...

Újabb remek példát kínál ugyanezen köte-tük Kálnoky-paródiája, mely *Alma Jancsi* cím-mel került a könyvbe. Tamás maga emléke-zik meg arról, hogy Gödöllőn kedvenc idő-töltésünk volt a Viktor nagybátyámtól ott-maradt *Magyar Cserkész és Zászlónk* című új-ságok olvasása (mint finoman megjegyzi itt: „melyeket csak némi túlzással hasonlítha-tunk a »Pajtás«-hoz”). Igen, egyikükben ta-láltunk rá Alma Jancsi figurájára, érdekes-sége volt, hogy „ügyes rajzolás és szakszerű hajtogatás nyomán a nevezett gyümölcsből pipázó személy alakult, s a pompás játékot színezték szökellő rigmusok. Két sor annyi kényszerű költözés között agyamban megra-gadt: »egy szép alma lepottyant, / Alma Jan-csi kipattant.«” Ismét a gyerekkor bukkan fel, múzsai ihlettel...

Felvetődik – joggal – a kérdés: de hol itt a színház? Nos, Tamás nem állt meg művészi hajlamainak versbéli kiélésében, és ehhez a továbblépéshez megint csak a kis- és na-gyobb cserkészeknek szóló újságok adtak se-gítséget. Az udvaron, a kút mint díszlet fel-használásával, kicsiny színpadot létesítet-tünk, ahol a bátyám által dramatizált korai remekműveket adtuk elő a szomszédban nyaraló néhány hasonló korú unoka hozzá-értő és szerepét átélő közreműködésével. Minden kutakodás nélkül az *Upman kapitány*

kalandjai című örökbecsű klasszikus jut eszem-be, melyet a nagyérdemű (mert azt is szer-veztünk a mohó érdeklődést tanúsító nagy-szülői körből) igen nagy tetszéssel fogadott. Bizonytal nem bánták meg azt az egy vagy két forintot, amelyet belépti díjként szedtünk és később fagyraltozásra költöttünk el.

A család

Tamás, mint említettem, bizonyos kapcsola-tokhoz kötődött, ezek egész életén át kísér-ték (igen-igen ritkán, beszélgetéseink során utalt arra, hogy néha egyes emlékek már nyomasztóan maradtak meg benne). Ilyen a családunk, a családunk története, amely – nem a dicsekvés szól belőlem – meglehe-tősen viharos élményekkel tarkított volt. En-nek taglalásától természetesen eltekintek, de a kötődést jellemző néhány villanást bemu-tatok. A nevek: a Szabó Magda-paródia (*Csa-ládi Album – Mindent hét lapra*) Riesenberger Jánosnéja apai ági dédanyámról kapta nevét, ahogy az írásban épp csak az említés szintjén felbukkanó Raymund „keresztapja” is csa-ládtag. Ugyanitt rövidke félmondatban Blaha Lujza jótékony előadásáról is szó esik. Dédanyám amatőr színjátszóként valóban találkozott Orsován Blaha Lujzával, ezt a tőle kapott réz emléktárgy őrzi (őrizte?). Az *Írtok ti így?* című – első – könyvben a jó Nyanyó név tűnik a szemünkbe – ő apai nagyanyám, aki, ahogy az „idézve van” (Esterházy!), va-lóban, kissé előkelősködve, „szervétának” hív-ta a szalvétát.

A foci és a Ferencváros

Baráti körében legendás a Fradi iránti lel-kesedése, rajongása, természetesen tagja volt a Fradi baráti körének, a meccsre szorgal-masan eljárt. (Ilyenkor néha odáig merészke-dett, hogy a régi Fradi-pálya alatti büfében enni is mert, valami pörköltfélével fordult elő, hogy mire az „állófogadásos” asztalhoz visszatért a kenyérrrel, egy torzonborz alak bukkant elő, és kis kenyérével érdeklődött:

tunkizhat-e. Ekkortól inkább a sör maradt...) A Ferencváros iránti szeretet és elfogultság végigkísérte egész életében, erről Reményi Jóska írt szépen nemrég. A Fradi természetesen adódott, hiszen a IX. kerületben laktunk. Mindez rám nézve hátránnyal járt, ha én is FTC-párti leszek, nincs min vitatkoznunk, én tehát a Dózsát választottam, családtagjaim és barátaim nem kis megvetésétől övezve. Rendőr csapat...

Persze a gyerekkori gombfocicsatákban is a Fradi-játékosokról elnevezett gombokat pöckölte, amikor én egy jobbfajta gombra szert tettem, nem sokkal a felfedezés után kényyszerátigazolásra került sor, a nevelési költség megfizetése nélkül. Az általa kitalált húszfilléres bajnokság azonban (a húszfillérest emlékeim szerint nyolc alkalommal kellett feldobni, a mérkőzések az NB I. csapatai között kerültek sorra, a fej és az írás az egyik, illetve másik csapathoz hozzárendelve, gyakoriságuk alapján alakult ki a végeredmény) már a fair játék szellemében zajlott: nem mindig a Fradi nyerte.

A hivatás

Aki ismerte, igazat ad nekem: bátyám élete a tanítás, az oktatás, az ismeretek átadása volt, amelyhez szervesen, észrevétlen kapcsolatokkal ízesült az irodalomtörténeti és a színházi aktivitás, lett légyen az a dramaturg szerepében vagy a másik oldalon, a színikritikus pályán. A magam példájára hivatkozva tudom érzékeltetni: én is humán indítatású vagyok, a bölcsészkarra jelentkeztem, elsőre – Piarista Gimnázium! – mindkettőket rövid úton elküldtek. Én lettem ez irányú ambícióimról, és a borászatra váltottam. Ő egyetlen pillanatnyi habozás nélkül kitarított, és a saját bevallása szerint sehol másutt meg nem szerezhető élettapasztalatokat és ismereteket nyújtó vízóra-leolvasói év után már sikeresen felvételizett magyar–orosz szakra (amiből hamar magyar–néprajz lett).

És újból hangsúlyozom, hogy bár a nyilvánosság előtt ismertségét a kritikusi, elsősorban színikritikus tevékenysége adta (volt idő, amikor a „három Tamás” fogalom volt e szakmában – Koltay, Mészáros, Tarján), igazi hivatása az oktatásban teljesedett ki. De mind az oktatásban, mind a kritikusi pályán kérelhetetlenül, megalkuvás nélkül őszinte volt, kurzusok, politikai szelek nem tudták befolyásolni véleményét. Igen, talán kicsit idejétmúlt felfogás: hűség az elvekhez...

Befejezés

A *Sírfirkák* című 1997-es kötetből idéztem mottóként a saját magukról írt (keserű?) humorral megszólaló sírverset (érdekes, most döbbenek rá: pontosan húsz év telt el megjelenése és Tamás halála között...). Befejezésül, hűen hozzá, róla költött sírfirkámmal emlékezem rá, hiszem, hogy mosolyogna, és anynyit kérdezne: már te is?

Tarján többet nem sírfirkál,
Ki tudja: ez nagy kár? kis kár?
Nekem nagy.

TÖRLESZTŐ RÉSZLET

– Tudom én, hogy van ez, gyerekek – halom ma is a megértőn legyintő hangsúlyt a mondatában, negyvenhárom év elteltével. Ott ültünk általa teremtett társaságunk első törzshelyén, a Pipa utcai Csarnok sörözőben, pincér állt fölöttünk, s ő fizetett. Gyakorlott mozdulatokkal oszlopokba rendezte az öszszegyűlt aprót, hogy felmérje, a saját fogyasztásának költségein túl hány forinttal kell még kipótólnia az összeget ahhoz, hogy immár gondosan kisimított papírpénzek alakjában a türelmet mímelő pincér kezébe emelje. Köszönjük! – mondta, s közben a pincér foltosan oldalazó szemébe nézett kijelentő módban, mintha magától értődő volna, hogy amaz éppoly komolyan veszi szerepét az életben, mint ő. Huszonhat éves volt ekkor, mai szemmel nézve tehát – Úristen! – félig még egészen fiatal ember, aki nem föltétlenül áll biztosan a lábán a földön. Ő azonban akkor már tanársegéd volt az ELTE BTK modern magyar irodalmi tanszékén, és nagyon is a saját lábán állt. Mindössze hét évvel volt idősebb nálunk, társaságunk egy-két korosabb tagjánál pedig alig egy-két

(négy-öt) évvel csupán, lényé mégis a szellemi és egzisztenciális felnőttég természetes tekintélyével magasodott fölénk. Ismerte ráadásul az Életet és az Irodalmat, efelől már első néhány szava hallatán pillanatnyi kétségünk sem lehetett, épp azt a két dolgot tehát, amelyeket megismerni a leghőbb vágyunk volt nekünk is.

Hiszen nem másért, ezért látogattuk már 1974 őszén Rácz Endre, a kiváló nyelvész egyetemi előkészítő előadásait a közgázon (*Kis magyar nyelvtanát* azóta is használok, öngyilkosságát sajnálom), majd ezért ültünk vissza az óriás terem padjaiba 1975 januárjában, hogy egy számunkra addig teljesen ismeretlen fiatalember előadásait hallgassuk a modern magyar irodalomról, majd megokosodván sikeres felvételit tegyünk a főt említett egyetem és kar valamely szakpárjára, melyek közül az egyik általában a magyar volt. Roppant vállalkozás volt ez, amit a fiatalabb korosztályok tagjainak ma bizonyára nehéz megérteni. Felvételt nyerni – s rá első nekifutásra – az említett egyetem említett karára a hetvenes évek Magyarországon komoly nemzedéki (és társadalmi) tekintély birtokába juttatta a szerencsés keveseket, s ennél fogva nehezebb volt, mint bármely más egyetemre bejutni. Azokon a szakpárokon, amelyeknek egyik tagja a magyar vagy a történelem volt, a túljelentkezés rendre meghaladta a hússzoros arányt, semmi meglepő nem volt tehát abban, hogy mi, előkészítőre jelentkeztünk színültig megtöltöttük a közgáz (akkori hivatalos nevén: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) legnagyobb előadójának egyikét. És innen van a valahai társaságunk neve is, EJBE, vagyis: Előkészítőre Jelentkezettek Baráti Egylete. Nem emlékszem már, melyiküinktől származik a név, valószínűleg közös alkotás volt, ám jól láthatóan magán viseli az élet – visszazármaztatván már ama nagybetűt jogos tulajdonosának, Ady Endrének – fiatalos szeretetét.

Társaságunk történetét, avagy inkább: a mi-benlétét maga Tamás írta meg először épp e lap hasábjain, a barátom és alapítótársam, Hekerle Laci halálának huszadik évfordulójára szerkesztett emlék-összeállításba (Kígyópálinka – Fény-

és árnyképek Hekerle Lászlóról. *Ex Symposion*, 56. szám, 78–84. p.). És megírták itt most páran a tagjaink közül is, persze mindenki azt a világból (kinek-kinek a maga világából is) emelkedő, eksztatikus másfél-két évet, amely a maga idejében – úgy hiszem – fontosabb alkotása volt Tamásnak, mint utóbb a könyvei. Talán várt tőlem életében valamit magunkról, valami többet annál az egy-két mondatnál, amit leírtam *A Bécsi úton*ban róla és magunkról, mégis inkább azt hiszem, megértette, hiszen mindent megértett, hogy nekem ez így nem megy, s hogy én igazán csak a halál után tudok írni. Na, hát itt van, megint itt van a halál, ezúttal az ő saját halála. Csak ami minket illet onnan a Csarnok sörözőből, majd Prágából, Krakkóból, Varsóból, Hollókőről, Aligáról, Velencéről, különféle lakásokból és még különfélebb egyéb vendégterekből, messze nem ő az első: Hekerle, Herczeg Zoli és Bratka Laci után a negyedik férfiú már. Diplomája – ha jól tudom – egyedül neki van közülük. De mindegy is, már a világegyetem hallgatói mind.

Az első lengyelországi utunk alkalmával elmentünk Auschwitzba is. Elvitt bennünket oda is, mondhatom bizonyos értelemben, bár a szándék, hogy a legmélyebb emberi gonoszság milliók hamvába holt színterének meglátogatása éppúgy a dolgunk, mint a krakkói óváros megtekintése, ugyancsak közös volt és magától értődő. Valahogyan új tudást adott át ott is nekünk, csak hogy akkor a hallgatásával, ő, a szavak embere. Örmény származását ugyan addigra tudatta már velünk, ám azt nem, hogy nagyszüleinek az első világháború végén az 1915-ös örmény népirtással megalapozott török fenyegetés elől kellett menekülniük Isztambulból. Nem csupán úgy volt tehát túlélő, mint valamenynyien a földön, hanem egy kissé szorosabb értelemben is. Talán ennek is köszönhette végtelen érzékenységét, megértő és beleélő képességét, amelyet bármely ember, avagy a különféle társas viszonylatok tűpontos érzékelésében éppoly erővel kamatoztathatott, mint híres mű-, s azokon belül is elsősorban verselemzéseiben. Szellemi személye – s ezt a kezdetektől jól láthattuk – nem pusztán

az úgynevezett nagy tudása okán volt érdekes, látó és láttató képessége tette azzá. Amit egyszer hallott, megnézett vagy olvasott, azt nem csupán megőrizni volt képes, de a vita, az előadás, avagy az írás pillanatnyi szükségletei szerint azonnal mozgósítani is, könnyedén cikázva tudása számunkra bejárhatatlannak tetsző tereiben. Tájékozódása és szemlélete messze túlhaladt az irodalmon, amikor egyszer arra kértük – talán 1977 nyarán, erre már nem emlékszem pontosan –, hogy tartsunk egy zsidósággal kapcsolatos beszélgetést, tőlem mindössze annyit kért, mikor aligai nyaralónk sűrű ágyain zsúfolódva elhelyezkedtünk, hogy mondjak egy kis bevezetőt, majd meghökkentő fölkeszültséggel végigbeszélte és -vezette a vagy háromórás beszélgetést. Egy múlt századfordulós apróhirdetés éppúgy életre kelt a keze közt, mint egy név, egy Tandori-sor, egy egész regény, egy film, egy festmény vagy egy tanulmánykötet. A szellemi tárgyak nyomban fölhevültek a szavai által, s a létezés gyönyörének médiumává váltak. Hogy is ne gyakorolt volna ránk elsöprő hatást?

Szabálytisztelete példás volt, ez önmagában is kiemelte a hazai sokaságból. Amikor például egyik (sajátos személyiségképlettel élő) társunk – talán 1976 májusában, de ebben sem vagyok bizonyos – valami nő-dolog ürügyén felhorgadt atavisztikus összezőrdülés hevében az óbudai Fő tér gránitkövezetéhez vágta, utóbb megírta nekem levélben (ki „előfelvételis” egyetemistaként épp a katonai szolgálatomat töltöttem Hódmezővásárhelyt), hogy barátunk egy a dzsúdóban teljesen szabályos dobással terítette le őt.

Szólt ő időben, amikor látta (és élte) elemelkedésünket, hogy figyeljünk és vigyázzunk, mert nem lesz ez mindig így, nem fürödhetünk örökké versben és beszélgetésben. Önön személyétől is igyekezett eltávolítani minket, mondván, nem ő az egyetlen tanár és ember, akire figyelünk érdemes, és nézzünk és hallgassunk majd mást is az egyetemen, hogy azután újra beszélgethessünk. Mivel én érzelmi dolgokban mindig is nehéz felfogású voltam, nálam határozottabban kellett föllépnie: első éves egyetemistaként –

bár magyar szakos végül sosem lettem – jelentkeztem Tamás Nagy László speciális kollegiumára – speckoll: van még ilyen? –, némi verselemzését nem is először hallva-látva így. Valamikor a félév közepén került sor a *Menyegzőre*, s én lelkesedésemben vadul jelentkeztem, fölolvashatom-e a verset. – Nem – válaszolta röviden hét-nyolc, számunkra lényegében idegen ember előtt, rám sem nézve, s amiként tervezte, fölolvasta ő. Az elszakadás megtörtént hát, ami rendjén is volt. Azóta azonban valahogy nem folytatódott a beszélgetés, s végképp nem váltott át a maradék négy évtizedben más, újabb minőségbe. Forma szerint persze rendben volt minden, és az egyszer létrejött kötődés teherbíró maradt – egymásnak adott kötetek dedikációi a tanúságtételei ennek –, arra a hőfokra azonban sosem melegedett vissza, amelyet az 1975–76-os, hihetetlenül sűrű két esztendő társas hevülete megteremtett. A mester-tanítvány viszonyt sosem váltotta fel más alapokra épülő kapcsolat, e váltás kudarcát Hekerléhez való viszonyában maga Tamás tárta fel fönt említett írásában. (Velem kapcsolatban ráadásul egy kisebbfajta személyiségismereti kudarcot is elkönnyvelhetett. Amikor a kilencvenes évek elején már megindult történészpályámat megszakítva szépírássá fogtam, személyes beszélgetésben vallotta meg, hogy erre sosem számított. Beismerése mindemellett, s ezt is el kell mondanom, örömteli és nagyvonalú volt.) A hetvenes évek végére a társaságunk is szétszéledt, valószínűleg ugyancsak elkerülhetetlen okokból. Így volt és így van ez, még ha az az életszakasz örökre összeköt is bennünket, itthoniakat és kintieket, élőket és holtakat.

Nagyon jól tudom azonban, hogy mivel tartozom neki szellemileg és emberileg (mi ráadásul együtt fociztunk és kosaraztunk is jó néhányszor), e tartozásomból igyekszem törleszteni egy keveset most, az emlékszámm összeállításával is. Vérbeli tanár volt, ami azt is jelenti: hogy végtelenül önzetlen szellemi személyiség. Roppant ritka erény ez az olyan embereknél, akikben egyébként nagyon is megvan a képesség a narcisztikus szellemi kielégülésre. Fölemelt kötetel a kezében kiabált

például örömeiben egyik társunk lakásának padlószőnyegén ülve, amikor hajnali öt óra körül, közös Medáliák-elemzésünk talán hetedik órájában megkérdezte, miért áll csak egy versszakból a füzér tizenkettedik darabja, s én azt feleltem: a nyitott medália. Amiket ilyen alkalmakkor lelkesedésében mondott, nem csupán nekem, mindenkinek, aki egy-egy szavával fellobbantotta benne a tanítás és kérdés élvezetének örömét, avval szinte megalapozta a jövőnket, s még inkább a hitet önmagunkban, hogy van keresnivalónk az irodalomban, és az irodalomnak is lesz keresnivalója bennünk. Tudomásom szerint a miénkhez hasonló kvázi diáktársaságot nem hozott össze életében többé, bár bizonyára számos tanítványa őriz magában a bennünk hagyottakhoz mérhető mély nyomokat. Az elmaradt beszélgetésekért nyilván magamat is okolhatom, még ha e motívum – jól jellemezvén személyes ügyekben oly zárt alakját – visszatérő eleme is a különféle emlékezéseknek.

A statisztikában egy irodalomtörténészt (kritikust, esszéistát s így tovább) kitűnően pótolhat egy másik, az életben és az irodalomban azonban nem. Az istenadta és a megszerzett szellemi javak és készségek, valamint az általuk teremtődő szellemi módok együttállása mindig és mindenkinél egyszeri és megismételhetetlen, leghűbb lenyomata ennek amúgy kinek-kinek a könyvtára, amely a halál után előbb-utóbb szétszéled. Vannak és bizonyára ezután is születnek majd irodalmárok, akik jól beszélnek és írnak, akik látató erővel tanítanak, vagy akik ízes ítélettel tálalják elénk a pálinkával sem mindig könnyen emészthető szövegszeleteket. Ám a különféle szellemi szerepeknek az a sűrűsödése s főként együttélésüknek az a módja, amelyet Tamás épített föl az irodalomban, úgy hiszem, mindörökre pótolhatatlan marad.

A TALÁNYOS TARJÁN TAMÁS

Évtizedeken át kedvelt szokásunk volt, hogy a hagyományos levélváltás helyett gyakorta saját készítésű keresztrejtvényekkel, furfangos fejtörőkkel üzentünk valami fontosat egymásnak. Tamás – kisgyermek korától szenvedélyes rejtvényfejtő és -készítő lévén – imádott rébuszokban írni, miközben a talányosság egyáltalán nem volt jellemző a verbalítására. Kivételes szóbeliségét, nyomdakész fogalmazását – akár a művelődési házak könyvbemutatói pódiumairól, akár az egyetemi katedráról, a rádió mikrofonjai vagy a televízió kamerái előtt beszélt – a sokszínűség, az élvezhetőség mellett a közérthetőség, az egyértelműség és a világosság jellemezte.

Egy 1997-ban adott interjúban fogalmazta meg rejtvénytípusok szerkesztői ars poeticáját (ez is volt neki, annyira komolyan vette a rejtvényírást): „A rejtvénykészítés nem földi tevékenység. A legrégebbi gondolkodók is tisztázták már ezt. Van ebben égi, túlvilági jelleg, hiszen ez az egész – éppen a rejtély folytán – titokzatos. El is akarsz mondani, meg titkolni is akarsz valamit.” A rejtvénykészítést irodalom-népszerűsítő és -közvetítő tevékenysége részének tekintette. Bizonyosság rá a nyomtatásban megjelent rejtvényeinek saját maga által összegyűjtött vastag kötete. Elképesztő teljesítményről tanúskodik a gyűjtemény: a macskakedvelők magazinjától az általam szerkesztett *Színes RTV* műsorújságon át a *Fülesig* bezáróan közel tízezer rejtvényábra sorakozik ebben az egyedülálló, sajátos könyvben. Egy pillanatra magam is elcsodálkoztam: a kortárs irodalom sok elfoglaltsággal járó folyamatos megismertetése és a szinte napi szereplések mellett mikor maradt ideje Tamásnak a rejtvényekre. De hamar csalárdságon kaptam magam. Ha valaki, akkor én tudom a titkot, hiszen tanúja voltam a Spéter Erzsébethez történő miami repülőutaknak, a hazai, vidéki vonatkozásoknak, amelyek során Tarján Tamás rejtvények tucatjait készítette...

KÖSZÖNETTEL - T. T.

Soha nem mulasztotta el a borítékba tenni az aláírt szerződése mellé a kis cédulát, amin ez állt: „Köszönettel, T. T.” Pedig mi tartozunk neki óriási köszönettel, akikkel megosztotta egy-egy társasköri estén gyémánttisztaságú gondolatait az irodalomról, az életről. Elkezdett egy mondatot, és mire a végére ért, máris valóságos szellemi utazásban részesítette a hallgatóságot, és ez így ment mondatról mondatra. Megbabonázva hallgattuk...

2008 óta vagyok az Óbudai Társaskör vezetője, azóta rendszeresen dolgoztunk együtt, ám Tamás már a múlt évezred vége óta fel-fellépett nálunk. 2010 és 2017 között nyolc irodalmi estet szerkesztett és vezetett a Társaskörnek. E-mailben tartottuk a kapcsolatot. Most újraolvastam a levelezésünket. Ha elvállalta a felkérésemet, márpedig mindig elvállalta, attól kezdve teljes figyelemmel volt az ügyünk iránt. Először is megírta az est címét és hozzá az ajánlószerződést, aztán javaslatot tett a színészekre, vagy konkrétan kért valakit, vagy csak a korukat, nemüket határozta meg. A műsortükröt azután velük és a zenei szerkesztővel egyeztetve készítette el. Nagyszerű, kifejező címeket tudott adni. Ilyeneket: Egyperces évszázad (2012. április 2. Örkény István 100); Táncol a hold (2013. április 11. Weöres Sándor 100); Nagyon messze és egészen közel (2014. november 9. Holokauszt Emlékév); Mécsesszemű remény (2016. október 13. Emlékezés 1956-ra).

Ajánlószerzői is külön kis gyöngyszemek voltak. Az utolsó fellépése 2017. április 21-ére esett: Nagy úr a szó – Esterházy 67. Álljon itt ennek az estnek a Tamás által írt ajánlása:

„Esterházy Péter 2017. április 14-én lenne hatvanhét éves. A 67: prím szám (a 2017 is az). Esterházy, „a kiugrott matematikus” sokszor írt a prím számokról (vö. *Tizenhét hattytűk*) és sokszor írt születése napjáról (vö. *Egy nehéz nap éjszakája*). Az író műveiből készülő összeállítás vezérgondolatául a születést és az egyediséget választja, tárgyául pedig a különöst, a meghökkentőt: mindazt, aminél nem lehet nem elidőzni. Azokat a szövegeket, amelyekben az egyszeri kerül középpontba. A véletlen, a sejtelem, a paradoxon. S nem emlékestre várjuk az érdeklődőket, nem a sötét árny vetül rá: Esterházy Péter 67 éves lenne. Nem. A „Nagy úr a szó” cím alatt ez áll: Esterházy 67. Hat van hét.”

Ezen az esten egy különös, nagyon kifejező jelzőt használt Esterházy Péterre: egybelátó. Magyarozatként pedig azt mondta, hogy Esterházy az írásaival megtanított minket egybelátva gondolkodni hazáról, családról, önmagunkról és egyáltalán mindenről, s ez olyan ajándék, amiért elegendő és teljes köszönetet nem tudunk mondani.

Az est után ezt a levelet kaptam tőle:

„Kedves Pihe,
köszönöm a meghívást és a körvonalazódó lehetőségeket. Remélem, ma nem vallottunk szégyent. Általában jónak tűnik a visszhang – sokan megszólítottak, a Kéhliben, ahová beültem, az est számomra ismeretlen négy vendége áthívott asztalához. (...)

Szeretettel: T”

Kedves Tamás, engedje meg, hogy én is ezzel a különös jelzővel illessem Önt: egybelátó. Hiszen ezeken az esteken Ön is egybelátásra tanított minket. Az irodalom, az élet, a világ egybelátására. Ez olyan ajándék, amiért (most szintén az Ön szavait használva) elegendő és teljes köszönetet nem tudunk mondani...

Szeretettel: Pihe (Harsányi Mária)

Köszönettel: Óbudai Társaskör

EJBE- EMLÉKEZÉSEK

Az alábbi bekezdésekben annak a valahai diáktársaságnak néhány tagja szól meg, amelyet a fenti név alatt – EJBE: Előkészítőre Jelentkezettek Baráti Egylete – Tarján Tamás hozott és tartott össze 1975-ös – az akkori Közgazdaságtudományi Egyetem nagyelőadójában tartott – felvételi előkészítő előadásai során és után.

BARTA Márti (Budapest), a Cilinder Színház alapítója, művészetek rajongója, éjjel-nappal szervező, aktakukac, takarító, jelmezek mosója, reklámok kihordója, boldog ember

Életemben először jártam egyetemi előadásban, ahova annyi ember fért be, mint egy átlagos színházba. Az előadó zsúfolásig tele volt, valahol középen találtam helyet. Lent az asztalnál egy fiatal tanár kezdett beszélni, a több száz hallgató elcsendesedett. Nem tudom, volt-e szünet, azt se, hogy mi volt az első téma, csak arra emlékszem, hogy az idő múlásával egyre élénkebben figyeltem minden szóra. Eleinte jegyzeteltem, de gyorsan abbahagytam, hogy le ne maradjak egyetlen humoros megjegyzésről, különös és közvetlen stílusú mondatról sem. Talán órák múlva, egyszer csak úgy láttam, sokan azt hiszik, hogy valami véget ért, és a hallgatók elkezdtek kifelé áramolni a teremből. Én meg ellenkezőleg, elindultam a meredek lépcsőkön a tanári asztal felé. Nem voltam egyedül, vagy harmincan a hallgatóságból, mint a mágneshez, tapadtunk az asztalhoz. Tarján Tamás pedig folytatta az előadást, a magyar irodalom valamelyik részletébe beavatva minket, a ki tudja hányadik órában, pontosan

azon a hangon és azzal az intenzitással, mint az első percben, amikor megszólalt. Sokszor elmosolyodott, tetszett neki ez az összemagnessződött csapat, amelynek tagjai nem veszik le róla a tekintetüket, és akiktől mindig kap egy újabb kérdést. Lassan átkerültünk egy kocsmába, az egyetem mögötti utcában, meddig maradtunk vele? Örökre.

BERKES Ilona (Budapest) angol–rajz szakos tanár

Tarján Tamást tizennyolc éves koromban ismertem meg, amikor jelentkeztem a TIT-en egy irodalom-előkészítőre. A téma az akkori mai magyar irodalom volt. Szívesen mentem el az előadásokra. Tamás rendkívül jó előadó volt. Az előadások után összeverődött az érdeklődőbb diákokból egy jó csapat, amelyet később EJBE-nek hívtunk. Nagyon mély és máig tartó szerelmek, barátságok alakultak. Tamás pátyolgatott, tanított minket, fáradhatatlanul. A szabadidejét is sokszor ránk áldozta, tartott nekünk külön verselemzéseket. Nagyon nagy tudású, széles látókörű egyéniség volt. Hivatástudata, tájékozottsága, sokoldalúsága mindannyiunkat magával ragadott. Azt hiszem, kimondhatom, hogy többen szerelmesek is voltunk belé. Akkoriban a kirándulások, utazások, a mozi- és színházlátogatások és a bulik is összetartottak minket. Aztán sorban szinte mindenkét felvettek egyetemekre, főiskolákra. Ebben Tamásnak is nagy szerepe volt. Biztatott minket, ott állt mellettünk, segített. Bármikor fordulhattunk hozzá akár magánéleti gondjainkkal is, és persze szakmai, kulturális, művészeti és irodalmi kérdésekkel. Engem mindig magával ragadott okossága, tájékozottsága, memóriája. Sokszor nagyon közel álltunk egymáshoz. Szerettem, amikor Berekné vagy Beri-Berinek hívtam. Nem volt egyetlen olyan év sem, amelyben elfelejtett volna felköszönteni a születés- és a névnapomon. Vannak tőle leveleim, apró kis tárgyak, féltve őrzött kincsek, amiket kaptam. Jólesett, amikor kikérte a véleményem valamilyen magánéleti problémájával kapcsolatban,

vagy amikor beavatott titkaiba. Mostanában, az utolsó két-három évben esténként is sokszor elkaptuk egymást az interneten. Olyan jó érzés volt, hogy ő mindig van nekem. A nyugdíjaztatásának körülményei nagyon megviselték Tamást. Ő egész életében egy nagyon aktív, sokat bíró, nagy kapacitású ember volt, szellemileg is friss, a leállás nem igazán volt jó számára. Bár még dolgozott, és bejárt az egyetemre, de úgy gondolom, hogy nem kapta meg a neki járó megbecsülést és elismerést. (Nem a kitüntetésekre gondolok.) Érdekes, és a szerénységét mutatja, hogy soha egyszer sem kérkedett a kitüntetésekkel, sőt, nem is tudtunk róla, hogy mennyi mindent kapott. Édesanyja halála is nagyon megviselte. Nagyon kötődött anyukájához. Mindig nagy szeretettel beszélt a *kis-mamiról*. Éveken keresztül ápolta, ellátta, gondozta édesanyját. Többször is írta nekem, hogy nagyon hiányzik neki. Lőrit, a fiát is nagyon szerette. Sajnos öregkorára egyedül maradt. Nem állt mellette egy megfelelő társ, ez érezhető volt, amikor Annával is megromlott a kapcsolata. Nem tudtuk, hogy beteg, nem mondta el. Halála előtt vagy négy hónappal mondta nekem, hogy jó lenne egy kicsit beszélgetni. Felajánlottam, hogy a városban is találkozhatnánk, vagy eljöhetne hozzánk is. Éreztem, hogy valami fontosat akart mondani. Sajnos, ez a találkozás és ez a beszélgetés nem jött össze. Most arra gondolok, talán azt akarta elmondani, hogy beteg, de aztán mégsem mondta el. Sajnos így nem tudtam róla, váratlanul ért a halála. Miért nem mondta el? Ha tudtuk volna, ott álltunk volna mindannyian, fogtuk volna a kezét. Biztattuk volna, ahogy régen a felvételiknél ő biztatott minket, biztattuk volna, hogy ne adja fel. Halála nagyon nagy veszteség, nem hiszem, hogy a közeljövőben lesz hozzá hasonló nagy tudású irodalomtörténész, kritikus, tanár. A messengeren még mindig ott van, nagyon hiányzik, csak az arcát látom, de már nem ír több levelet, nem küld képeket, nem kérdezi meg, hogy hogy vagyok. Köszönök neki mindent, a szerelmet, a tudást, a szeretetet, a törődést, az odafigyelést. Nyugodjék békében.

BOROS Katalin (Boulder, Colorado), magyar nyelvet tanít a lakóhelyén élő másod- és harmadgenerációs magyaroknak

Én csak annyit tudnék írni, hogy Tamás tanítása, vezetése nem csak a magyartanári diploma megszerzésében segített nekem. Olyan baráti, sokoldalú, értelmes csapatot kovácsolt belőlünk, amelynek híre ment más egyetemeken is. Ezt hallotta meg Fejér András (a világhírű Takács Vonósnégyes alapítója – Z. Gy.), aki akkor már zeneakadémista volt, és nagy kíváncsian eljött közénk. Ott is ragadt, így Tamáson keresztül kaptam egy férjet, akivel negyvenhárom éve vagyunk boldogan együtt. Köszönöm, Tamás!

DÉR András (Budapest) rendező, egyetemi tanár

Keating a Ferencvárosból

Aki itt marad, emlékezik, amíg tud. Aki elmegy, emlékké válik: képek, szituációk, halványuló hangok és mondatok maradnak utánuk. Kezdetben jelen idő, majd ködbe vesző múlt idő alakját ölti. Nyomot hagy minden ember. A kollektív kultúra és emlékezet egyetemes részese lesz.

Tamást húszéves korom óta ismerem... de hogy ismerem... Előkészítő tanárom volt, majd a köré szerveződő csoport centruma, irányt adó Mestere lett. Keating a Ferencvárosból. Irodalom, költészet, zene, film, foci, szerelem. Nekem főleg film és szerelem. Szerelmesfilm. A valóság felé vezető híd, a megismerés és felfedezés Stalkere volt. Mindketten piarista öregdiákok, de ez semmi kiváltságot vagy nosztalgiazó érzelmi túltengést nem jelentett. Műveltsége, tudása, megfigyelése, ránk figyelése példaadó volt. Kis lakásokban kuporogtunk a földön, miközben Bach fúgája borult ránk. Emeletes vaságyak nyikorgó sodronyán egymáshoz tapadva Nagy László lírája fűtötte fel a téli kirándulástól átfagyott szívünket, testünket. Forralt bor és líra. Kávés és cigaretta.

Létanalízisbe jártunk Tamással. Igazodtunk hozzá, miközben mindenki kereste a saját

hangját. Viták parázslottak, szenvedélyek izzottak. Szerelmek születtek. Éltre szólóak is. Egymásba és egy másba... Mészölybe, Pasolinibe, Lutostawskiba, Hamvasba, Huszárkiba, a vörösboros kólába (ma már nem bírom meginni), Prágába, a kapualjakba, a pesti éjszakákba...

Ahogy Grotowski mondja: „Keserves emelkedés, melynek során, ami bennünk sötét, átvilágosul.”

Tamás nyomot hagyott bennem. Nem múzeumi tárló alá kényszerített tárgy. Élő, organikus a nyom. Velem változó. A film és a színház diabolikus pályáján többször találkoztunk, rövid beszélgetéseink szakrális dialízisek voltak. Figyelme diszkrét volt, tapintatos, kiterjedt családom minden tagjára. Volt, hogy évekig nem találkoztunk, de akkor is naprakész volt. Sohasem ítélezett. Kérdezett, javasolt, mértéktartó irányokat mutatott fel. Nem engedett magához közel, amikor egyszer a lakásán forgattam vele, közös tanárunkról, Jelenits Istvánról, akkor éreztem, hogy beljebb kerültem, feltárult egy ajtó.

Tanár volt, a szó legnemesebb és legemberibb értelmében. Olyan közösséget hozott létre, amelynek láthatatlan szálai ma is összekötnek minket, jó negyven év után is. Húsz éve tanítok, de csak nemrég, Zeke Gyulával beszélgetve fogalmazódott meg bennem, hogy öntudatlanul Tamás ethosza szerint próbálok tanítani. Közösségi erőterekben alkotó csoportokat szervezni a hallgatói individuumokból. Nem az egyetemi kötelező feladatnak megfelelni, hanem felfedezni önmagunk értékeit, egymás erényeit, ablakokat nyitni.

Az, ami negyven éve történt velünk, konkrét, kézzelfogható élmény. A történelmi idő távlatából szépen csendesen, mint a hegyekből ereszkedő felhő, burkol be és mitizálódik a „Tarján-jelenség”.

Tamás nyomát őrzöm magamban. Amíg élek.

FEKETE László (Budapest) egyetemi oktató (Budapesti Corvinus Egyetem)

Tamás halála után elővettem és újraolvastam a leveleit. Vannak határozott előnyei is

annak, hogy időnként távol kerülünk barátainktól, különösen akkor, ha ez a távolság nem világlátásban, hanem csak országhatárokon és kontinensekben mérhető. Levelei géppel és kézzel írottak. Késő este, egy-egy dolgozós nap után születtek. Betűi szépek és rendezettek, karoling minuszkula. A filmről, az irodalomról, a szív dolgairól, a fociról s más apró dolgokról ír. És a barátságról. Arról, hogy mi egyenként és együtt milyen sokat jelentünk számára. Itt most legszívesebben közbevágnék: – Egy fenét! Te milyen sokat jelentesz nekünk! A legtöbb, amit egy tanárember tehet tanítványaival, az, hogy megerősíti őket céljaikban. Hogy van és lehet ilyen szakmai és emberi minőség. Erre mi nagyon rá voltunk szorulva abban az indoktrinációs sivatagban, amelyben éltünk.

KOVÁCS Léna (Orsay, Franciaország) személyi asszisztens (Renault Sport Racing)

Áldogáltam a magyar irodalom ajtajánál, bemenni nem mertem. A szüleimnek nem voltak könyvei. Kerületi könyvtárakban nőttem föl, a könyveket ajánlás nélkül, méterszámra olvastam. Mindezzel rengeteg magány járt. A bölcsészkar elérhetetlen álomnak tűnt. Tamás volt az, aki mindezt lehetővé tette, kísérleti osztállyá változtatva lelkes kis csapatunkat. Olvastunk, elemeztünk, vitáztunk. Mindig ott lebegett felettünk végtelen derűje, bölcsessége, enciklopédikus tudása. Óriási türelemmel reagált a legnagyobb marhaságokra is. Számomra utat nyitott a dzsungelben, önbizalmat adott. Tőle tanultam meg megszerezni és súlyozni az ismereteimet. A felvételin bepillantott a dolgozatomba, és sűgött: Anasztázia. Elfelejtetem ugyanis Goriót apó egyik lányának a nevét. Az egyetem alatt is mindvégig hitt bennünk, támogatta útkeresésünket. A színházhoz is Tamás segítségével jutottam el, először Kecskemétre, majd Pécsre, dramaturgnak. Hűséges barátot veszítettem el benne.

KÖRMENDY Teréz (Budapest), a Békés-szentandrás Szőnyegszövő Kft. ügyvezető igazgatója

Tamás maga köré gyűjtötte kis csapatunkat. Az előadásai és az azokat követő összejöveteleink mindannyiunk életét megváltoztatták. A XX. század művészetét és történelmét nagyon mélyen ismerte, és ezt egységében közvetítette nekünk. Nemcsak a szenvedélyes irodalomszeretetét adta át, hanem sokkal többet. Zenéről, történelemről, festészetről, filmekről, drámáról, költészetéről beszélt nekünk, tizenhét-tizennyolc éves fiataloknak, és komolyan érdekelte a véleményünk.

Ő hívta fel a figyelmünket több zeneszerzőre, együtt hallgattunk például Pendereckit, Mahlert. Hosszú órákon át beszélgettünk az abszurd drámáról, miután ajánlására elolvastunk számos ilyen fontos művet. Megszerettette velünk Juhász Ferencet, Nagy Lászlót, és felejthetetlen volt, ahogyan Pilinszky *Négysorosát* elemezte.

Van, aki irodalmi vonalon ment tovább, van, aki nem, de mindannyian kaptunk tőle egy komoly útravalót. Azt, ahogyan a mai napig megnézünk egy színdarabot, elolvastunk egy verset, vagy zenét hallgatunk. Mind egyikben ott van egy kicsit velünk...

PERGE Ágnes (Budapest) galériatulajdonos

Én egy nagy kanyart véve egészen más pályára fordultam, mint ahogy azt negyven-egynéhány évvel ezelőtt gondoltam – akár el is tűnhetett volna az életemből az irodalom vagy a színház szeretete. De Tamás személyisége, útmutatása az irodalom felé olyan erős hatással volt rám, hogy elképzelhetetlen lett volna az élet a versek nélkül, a mai magyar próza nélkül. Szinte mindennap olvasok verset, és figyelemmel kísérem a mai magyar írók munkásságát.

Azt gondolom, hogy Tamás nélkül, az EJBE fantasztikus verselemzései nélkül ma nem itt tartanék. Látom a környezetemben, milyen könnyen kicsusszan az emberek életéből az irodalom szeretete, ha nincs egy kapaszkodó

vagy olyan fiatalkori élmény, ami meghatározó lehet egy életen át.

Az EJBE léte sokat jelent sokunk számára, és ha belegondolunk, nem mindennapi az sem, hogy negyvenhárom év elteltével, ma is tudjuk ott folytatni egymással a beszélgetést, ahol annak idején abbahagytuk. És ezt is Tamásnak köszönhetjük, vagy legalábbis nagyon komoly szerepe van benne (még most sem tudom múlt időbe tenni).

Amikor megnyitottam a galériát húsz évvel ezelőtt, Tamás vállalta Orosz István kiállítását s egyben a galéria megnyitását. Nagy megtiszteltetés volt számomra!

VARGA Annamária (Budapest) angolnyelvtanár

Az idegenforgalomból érkeztem, és magyar-angol szakra jelentkeztem. Az egyetemi előkészítőt a számomra addig ismeretlen Tarján Tamás tartotta irodalomból. Hatalmas tudása, lenyűgöző műveltsége és elképesztő memóriája ösztönző, lelkesítő módon hatott rám. Büszke vagyok, hogy a tanárunk és a barátunk lett egyben. Az EJBE körülötte és általa vált baráti társasággá, amely évtizedek múltával is él, az „együttes élményt” emelve e barátság mércéjeként. Angolnyelv-tanárként dolgozom a mai napig, az EJBE-ből pedig előbb-utóbb mindenkit fölvettek.

VIDATS Bea (Budapest) antropológus

Sokat tűnődtem, hogy mit is írhatnék Tamásra vonatkozóan, ami a nagyvilágra tartozik, és végül arra jutottam, nem biztos, hogy odatartozik, amit mondani tudok. Tiszteltem és szerettem Tamást, nagyra tartottam okosságát, műveltségét, képességét arra, hogy a részleteket és a nagy vonulatokat is észrevegye. De legeslegelső sorban az EJBE-ért vagyok hálás neki. Azért, hogy egyénisége kisugárzása által magához vonzotta ezt a csapatot, aminek ifjúságom sok nagy és felemelő élményét köszönhetem.

TARJÁN TAMÁS KÖNYVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

(Készítette Kakasy Judit)

ÖNÁLLÓ KÖTETBEN MEGJELENT MŰVEK

- A magyar líra napjainkban: 1965–1976.* Budapest, 1976, TIT (Irodalmi előadások), 83 p.
- Nagy Lajos. Budapest, 1980, Gondolat (Nagy magyar írók), [ugyanekkor román–magyar közös kiadásban is megjelent a kötet], 254 p.
- Bessenyei Ferenc. Budapest, 1983, NPI: M. Filmtudományi Intézet és Filmarchívum (Filmbarátok kis-könyvtára), [h. n.] 1984, Múzsák K., utánnomás 1984, 1985², utánnomás 1986, 99 p.
- Kétarcú kapcsolat. Nagy Lajos és szülőfaluja.* Apostag, [1983], Nagy Lajos Emlékbizottság, 8 fol.
- A történet örök színtere.* Apostag, 1984, Nagy Lajos Emlékbizottság, 16 p.
- Garas. A fotókat készítette Baldóczi Csaba és mások. Budapest, 1991, Múzsák, 225 p.
- Nagy Lajos szobra. Esszék.* Budapest, [1992], (Z-füzetek, 34), 61 p.
- Balázs. Összeáll. és a tanulmányokat írta Tarján Tamás. [Budapest], 1992, Helikon, 141 p.
- Egy tiszta tárgy találgatása. Esszék, elemzések.* [Budapest], 1994, Orpheusz Könyvek, 223 p.
- Nagy László tekintete. A költő – mesterek és kortársak között. Budapest, 1994, General Press, 212 p.
- Reményi József Tamás – Tarján Tamás: *Magyar irodalom, 1945–1995. Műelemzések.* [Budapest], 1996, Corvina, 236 p.
- Tres faciunt collegium. Esszék, tanulmányok.* [Budapest], 1997, Orpheusz Könyvek, 343 p.
- Irodalom. Tankönyv 12–13 éveseknek.* Budapest, 1998, Korona, 257 p.
- Irodalom. Tanári kézikönyv 12–13 évesek számára készült tankönyvhöz.* Összeállította Tarján Tamás. Felelős szerk. Sipos Lajos. Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Budapest, 1998, Korona, 337 p.
- Irodalom. Tankönyv 13–14 éveseknek.* Budapest, 1999, Korona, 271 p.
- Kengyelfutó. Úton kortárs költők művei között.* Budapest, 2001, Pont, 146 p.
- Szabadiskola. Tanulmányok és bírálatok.* Budapest, 2002, Pont, 211 p.
- Csendestárs. Tanulmányok, esszék, bírálatok.* Budapest, 2003, Pont, 211 p.
- Tényszórá: rejtvényes íráshistória: írás-, olvasás- és kultúratörténeti mozaik.* A rejtvényeket készítette, a szövegeket írta és válogatta Tarján Tamás. Budapest, 2002, Pont, 109 p.
- Körnégyszög. Vonások alkotókról és művekről.* Budapest, 2007, Pont, 233 p.
- Könyvbölcső. Röpkritikák, 2002–2008.* Budapest, 2008, Kiss J. Kvk. (Könyvhét könyvek), 311 p.
- Nyugat 100+1. Tanulmányok, esszék, kritikák.* Budapest, 2009, Pont, 151 p.
- Hegyre szőlőt. Tanulmányok, esszék, kritikák.* Budapest, 2011, Pont, 280 p.
- Szemmagasságban. Olvasásírások.* Budapest, 2013, Pont, 199 p.
- Fénymérő: metszetek az újabb magyar költészetéről.* Budapest, 2015, Tipp Cult (Parnasszus Könyvek. Magasles, 11), 156 p.
- A Nyugat égtájai – avagy: Vigasz az irodalomban? Esszék, tanulmányok.* Budapest, 2016, Pont, 103 p.
- Éltesse megírt Istene. Írások költőkről.* Budapest, 2017, Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Könyvek (Kútfő bibliotéka, 16), 191 p.

PARÓDIAKÖTETEK

- Reményi József Tamás – Tarján Tamás: *Írtok ti így? Paródiák ötven íróról és egy évtizedről.* Banga Ferenc rajzaival. Budapest, 1980, Kozmosz Kv., 200 p., Budapest, 2012², Syllabux.
- Reményi József Tamás – Tarján Tamás: *Mindent hét lapra. Irodalmi paródiák.* Banga Ferenc rajzaival. Budapest, 1981, Kozmosz Kv., 210 p., Budapest, 2013², Syllabux.
- Reményi József Tamás – Tarján Tamás: *Babérvöszöriű.* Banga Ferenc rajzaival. Budapest, 1987, Kozmosz Kv., 135 p.
- Reményi József Tamás – Tarján Tamás: *Ciróka-maróka. Irodalmi paródiák.* Banga Ferenc rajzaival. Budapest, 1995, Ferenczy, 163 p.
- Banga Ferenc – Reményi József Tamás – Tarján Tamás: *Sírfirkák.* [Szentendre], 1997, Kairosz, 83 p.
- Reményi József Tamás – Tarján Tamás: *Susztarmatt. Válogatott és új paródiák.* Banga Ferenc rajzaival. Lakitelek, 1998, Antológia, 186 p.
- Banga Ferenc – Reményi József Tamás – Tarján Tamás: *Szénszünet. Irodalmi paródiák.* Budapest, 2009, Palatinus, 107 p.

SZÍNIKRIKÁK

- Százszorszínház.* Budapest, 1983, Magvető, 529 p.
Kortársi dráma. Arcképek és pályarajzok. Budapest, 1983, Magvető (Elvek és utak), 454 p.
Szentivánéji Vízkereszt. Budapest, 1988, Magvető, 507 p.
A királynét megölni nem kell félnetek. Budapest, 1993, Széphalom Könyvműhely, 232 p.
Balázs Ferenc – Turczy István – Tarján Tamás: *Imádnak a nők! Zenés játék, színopszis.* [Budapest], [József Attila Színház], [é. n.], 12 fol.
Zivatar a publikumnak. [Békéscsaba], 1997, Tevan, 337 p.
Fényfüggöny. Színművek, színészek, színházak. Budapest, 1999, Littera Nova (Magister könyvek), 212 p.
Prosperónak nincs pálcája. Színikritikák. Szombathely, 2003, Savaria Univ. Press (Isis könyvek), 420 p.
Hét óra, színház-idő. Színikritikák. Budapest, 2004, Littera Nova (Magister könyvek), 392 p.
Színre színt. Színikritikák, 2004–2007. Szombathely, 2007, Savaria Univ. Press (Isis könyvek), 432 p.
Sólymot a gémtől. Színikritikák, 2003–2008. Budapest, 2009, Palatinus, 420 p.
Godot-ra tárva. Színikritikák. Szombathely, 2011, Savaria Univ. Press (Isis könyvek), 318 p.
Egy évad akváriumá. Színikritikák, 2009–2010. [Budapest], Noran Libro, 2012 [!2013], 245 p.
Szünet nélkül. Színikritikák, 2012–2013. [Budapest], Noran Libro, 2014, 290 p.
A tragédia emberei. Színikritikák, 2010–2011. Szombathely, 2014, Savaria Univ. Press (Isis könyvek, Eszmetörténeti könyvtár), 384 p.

*

Tarján Tamás kötetben megjelent tanulmányait és szöveggondozásait, sorozatszerkesztéseit, valamint folyóiratokban megjelent tanulmányait, cikkeit, ismeretterjesztő írásait, ismertetéseit és kritikáit, a nyomtatott és elektronikus sajtóban vele készített interjúkat, nyilatkozatokat, a csak digitálisan olvasható színikritikáit és az előadásairól készült hang-, illetve kép- és hangdokumentumok gazdag tárházát – terjedelmi okokból – itt nem áll módunkban részletezni. Jelen összeállítás alapja a Magyar Nemzeti Bibliográfia Könyvek bibliográfiája.

JÁTÉKOK ÉS VÉGJÁTÉKOK

A játék bizonyos aspektusai, technikái, válfajai részei az *Ex Symposion* által is vállalt sympós hagyománynak, így az *Új Symposion*ra kivált a 60-as években jellemző kísérletező hajlam, a jelentésadás játékossága, a művészi gesztusok, a provokáció játéka. A játéknak kevésbé a lazaságot, a könnyedséget, a felszabadult örömet mutató attitűdje érvényesül, inkább a felnőttéssel szembeállított gyermekiség, a komolytalanság a (túl)szabályozott felnőtt-társadalommal való szembenállás vagy a rendszerein kívül maradás szubverzivitása jut szerephez. Az első nemzedéknél a folyóirat vizuális arculatára, tipográfiájára jellemző a játékosság, a műfajokkal való kísérletezésben, a hagyományokhoz való viszonyban érvényesül ilyen attitűd, ugyanakkor a szerkesztői szerepvállalások, a folyóirat szellemiségére jellemző társadalmi elkötelezettség korántsem nevezhető játékosnak. A Sziveri-nemzedék leginkább a kései szocializmus és kultúrája merevségeit, sznobériáját, prudériáját kezdte ki a játékosság különféle megvalósulási módjaival.

Az *Ex Symposion*ra – bár az indulásában benne volt ez a lehetőség, emlékezzünk csak, a „menekültként” fogadott folyóirat pornográfiaszámmal köszönt be 1992-ben a magyar kultúrába – a Danilo Kišnek emléket állító, „monumentális” másodiktól kezdve inkább a vele kapcsolatos elvárásoknak jobban megfelelő komoly, voltaképpen a magaskultúra hagyományait követő, az akadémiai szférával is érintkező attitűd volt a jellemző. Pedig a magyar folyóirat-szerkezetben igencsak identitásadó karaktere lehetett volna egy, a populáris, utcai, underground kulturális szférára akár csak nyitottabb, netán ezeket meghaladóan laza, játékosabb irodalom- és művészettelfogásnak. Persze könnyen meglehet, hogy egy ilyen irány a folyóirat korai megszűnését hozta volna.

A 2012-ben a veszprémi Pannon Egyetemen alapított Sziveri János Intézet 2013 óta évente megrendezte kortárs magyar irodalmi tanácskozásait. Ezek a közelmúlt és a jelen folyóirat-kultúrájával, a nyomtatott folyóiratok és az online digitális nyilvánosság, a digitalizáció, az irodalmi portálok aktuális kérdéseivel, a régi *Mozgó Világgal*, az *Új Symposion*nal, tavaly tavasszal pedig a névadó Sziveri János életművével foglalkoztak, az adott évi Sziveri-napok irodalmi eseményeihez, a Sziveri-díj átadóünnepségéhez kapcsolódva. 2018. április 16-án *Játékok és végjátékok – játékelv, játékmetaforika, játéknarratívák az irodalomban és kultúrában* címmel tanácskoztunk.

2017 tavaszán, amikor a Sziveri Jánosról szóló tanácskozást követően a 2018-as konferenciát terveztem, akkor épp a fentebb a *Sympo* kapcsán is szóba hozott hiányérzet mozdított a játéktéma felé, emlékeztetni kívánva egyrészt arra, hogy végtére is minden művészeti alkotás magában hordozza a szellem játékosságát, másrészt konkrétan is felmutatni kívánva a magyar irodalom és kultúra mégiscsak meglévő játékos hagyományait, harmadrészt – de egyáltalán nem utolsósorban – láttatni kívánva, mennyire perifériára van szorítva a játékosság a magyar kultúrában, mennyire nem szívesen engedjük át a tereinket, akár egy folyóirat, akár egy rendezvény vagy egyszerűen a munka terét a játéknak. Valahogy úgy, ahogy tizedesünk szajkózta a katonaság közhelyes szentenciáját: „Kad radimo, onda radimo, kad se zajebavamo, onda se zajebavamo.” (A Google-fordító rendkívül pocsek, ámde némi játékossággal használható fordítást ad erre a mondatra, úgyhogy hadd maradjon ennek a szövegnek ennyi játéka, hogy meghagyom a mondatot eredetiben.) Nemigen tudom elképzelni például, legfeljebb valamilyen komolyan megfogalmazott turisztikai projekt keretében azt, ami, teszem azt, a nápolyi hétköznapiak része: a helyi gyerkőcök esténként a nápolyi dóm előtti téren fociznak, és senki sem aggódik, hogy emiatt halmazállapotot vált (vagy nem vált) San Gennaro vére.

Az *Ex Symposion* 100. számának második tematikus blokkja az április 16-i tanácskozás előadásaira épül. Losoncz Alpár filozófus, teoretikus, valamint András Ferenc filozófus átfogó, a játék és hatalom, illetve a nyelv, megértés és játék viszonyát taglaló előadásai mellett egy-egy konkrét szerzőről, csoportról, körülhatárolható jelenségkörrel szóló előadásokat hallhattunk és beszélhettünk meg. Ezek közül Szőrényi László Arany János és Petőfi Sándor jól ismert, kultikussá vált (ám mára kevésbé olvasott) levelezéséről beszélt a témánk szempontjai szerint. Medve Zoltán és Orcsik Roland előadásai egymás legfontosabb kontextusait jelentették, az elsüllyedt jugoszláv művészeti Atlantiszt idézték meg. Orcsik Roland az *Új Symposion* értékeléséhez adott szempontokat a játék és káosz gondolkörét mozgósítva, és láttatva, hogy nem csupán a kiszámított jelentés, a célzott művészeti akció hozhat létre releváns művészeti alkotást, hanem a nem tervezettnek is helyet adó, az értelmetlenségig szabad és kiszámíthatatlan játék is. Medve Zoltán a kortárs horvát irodalmat szemlélte, amely jól láthatóan arra a hagyományra támaszkodik, amelynek az *Új Symposion* is részese volt. Voltaképpen ehhez a hagyományhoz kapcsolható a Szegedi Tudományegyetem docensének, Virág Zoltánnak az előadása is, amely *A lágyrészek kifordítása: természetlogika és álanatómia* címmel Benes József művészetéről értekezett, szoroson ugyan nem kötődve a konkrét konferenciátémához, annál inkább viszont a tanácskozást követő megemlékezéshez a 2017. november 23-án elhunyt Benes Józsefről. Ez az előadás nem került be összeállításunkba, megjelent viszont a kecskeméti Forrás 2018. májusi Benes-emlékszámában. A tanácskozás témáját folytatja viszont az összeállításba felkért Horváth Kornélia Petri- és Bedecs László Tandori-esszéje.

A 100. *Ex Symposion* Tarján Tamás-összeállítása és játékos blokkunk nem előre tervezetten került egymás mellé. Tarján Tamás akár előadója is lehetett volna a veszprémi tanácskozásnak. A kérdéskör, illetve a komolyan vett „valóság” és a „komolytalan” játék közötti határok áthágása mindenestre nem volt idegen tőle.

JÁTÉK: UTÓPIA ÉS INFANTILIZMUS KÖZÖTT

A játék egyik jellegzetes fogalma magában foglalja az *eldöntetlenség* jelentéseit: a kimenetel fenntartott bizonytalansága az alapja a megannyi izgalomnak és örömkeresésnek. Nemcsak a résztvevő, de a nem-közömbös néző is részesülhet az ingerek áramlásában, amelyek akár eksztatikus állapotokat is előhívhatnak. A játék-történeteket *önkéntesnek* minősíthető szabályok keretezik be, semmilyen mögöttes tartalom nem kezeskedik értük. Aztán, a játék ismételhető, hovatovább, ismételhetősége a létezésének feltételét jelenti.

És nem alkalmazkodás a játék, hanem megvalósulás, benne a modernitásban megtépázott fantázia kell hogy utat törjön magának. Ez a vonatkozó remény tartalma. Aztán, a játék igenlői egyúttal nagy előszeretettel hivatkoznak a gyönyörködtető gyermeki játéokra, mint különös mintára a teremtő erő kibontakoztatása kapcsán, amely úgyszintén az ismétlés közege lehet. Ott még jelen van a játékból eredeztethető produktivitás, amely megszabadult a cél- és eszközvonatkozások kényszereitől, ennél fogva mindig lehet belőle tanulságokat meríteni. A játék ott egyúttal tanulmányt, a jelentések és tudásformák elsajátításának kivételes közege. Ráadásul a játék, ahogy ezt megannyi irodalmi és egyéb megvalósulás bizonyítja, a művészi teremtés vagy a nyelvi lelemények kiiktathatatlanságának forrása. És a játék sokfajta aspektust rejt

magában, álarccokat, tettétést, rejtőzködést, kicselezést, illúziókeltést, allúziókat, kitérést.

De miért vagyunk mégis tanácstalanok a játékkal kapcsolatban? Nem hisszük el, hogy a játékosság gyakorlása *per se* felszabadíthat bennünket? Miért kísért bennünket az elbizonytalanodás? Miért kételkedünk abban, hogy csak egy *homo ludens* menthet meg bennünket?

Persze a modernitás bőségszarujából a játék sokfajta jelentése csorog. Hovatovább, a modernitás egésze elbeszélhető-megvilágítható a játék révén. Nagy utat kellene bejárni. József Attila híres megnyilatkozása élete vége felé a múltba vesző gyermekkor kapcsán (*Könnyű fehér ruhában*) nemcsak a látzat/valóság kettősét és a látzat konstitutív mivoltát domborítja ki, hanem emlékeztet bennünket az eleve létező sokrétűségeire is:

És tudom, mint a kisgyerek, / csak az boldog, ki játszhat, /
Én sok játékot ismerek, / hisz a valóság elperog /
és megmarad a látzat.

Valóban, „sok játékot” ismerhetünk: játékosok csapják fel a kártyákat (Dosztojevszkij: *A játékos*),¹ és bonyolódnak bele egy veszélyekkel teli folyamatba, amely kiteszi őket a fájdalmas veszteségnek, azaz hagyják, hogy a játék lendülete magával ragadja őket. A zsinagógában, Isten házában, hívók fejtegető-intelligencia játékokat játszanak. Művészek a játékosság jelentéseibe vonják a műalkotást, vagy éppen keresztretjényhatásokkal élve játszadoznak, és ezáltal kívánják befolyásolni a befogadó érzékelési tartományait. A poétikai modernitást előremozdító költők kockákat dobnak,² hogy megfigyeljék, hogyan formálódnak újra a jelentések, és hogyan játsszák ki a szerző szándékát, zenészek, mint Mozart, a hangjegyek játékát teszik a kompozíció szervezőelvévé. Költők, mint Sziveri János, elődöket keresve-teremtve, memóriajátékokat játszanak, felvillantva azt a lehetőséget, hogy a vers a kritikai emlé-

1 Adorno mondja a *Negatív dialektika* előszavában, hogy a szerző mindig „felüti a kártyát”.

2 Persze nem felejtsük, hogy az öskép: „Az idő kockával játszó gyermek”, azaz Hérakleitosz.

kezet terepévé váljon (lásd *memóriajáték j. a.-val*). Írók bocsátkoznak bele a marionettjátékok vagy éppen a marionettbábuk (Kleist) mozgásrendjének értelmezésébe – a bábuk és az ember szabadságmozgásának összehasonlítását egy nyugtalanító, vérbő modern kérdés vezérli: hol is, miben is források az emberi szubjektivitás? Több mint tünet, hogy mennyire vonzza a modern irodalmat a mechanikus bábu, vagyis ezen lények mozgásának-rángatásának értelmezése, kétségtelen, hogy e bábuk révén kiiktathatatlan kérdések nyilatkoznak meg.³ Még az immáron megtört Sziveri János egyes költői megnyilvánulásai is beemelhetők valamiképpen a jelzett sorba: az átfogó-negatív öndiagnózis, a pusztulás jelentései felé való fordulás, a pusztulással szemközt kibomló létezési forma, jellegzetesen egy *bábjáték* keretén belül nyer formát. Kit is rángatnak, és ki a rángatás alanya itt? És közben a költő megkettőzi a játékot, betétmegoldásokat alkalmaz: játszik a játékon belül, ezért folyamodik a *jocus* (szójáték) hagyományos eszköztárához („minden összeomlott”), a nyelvben rejlő lehetőségeket próbálja kiaknázni, hogy felülemelkedjen létezése regresszív tendenciáin. És nyelvileg közvetített játékmozgása a komikumot, a *vígjáték* matériáját idézi, miszerint ismételtén párosítja a magasrendűt az alacsonyrendűvel („eszme kosz”). A költő felfedezési körútra indul, és rátalál a vígjáték dimenzióira, méghozzá saját, nyelvileg közvetített környezetében. Voltaképpen „a dolgok állásán felröhögő költő” megannyi vonatkozásban leli meg a magas szint és az alacsony dimenziók ötvözeit vagy éppen összecsomósodásait, megtalálván magában a nyelvben a vígjáték kibontakozásának lehetőségeit.

Aztán olyan filozófusok, mint a spekulatív, heideggeriánus-marxista Kostas Axelos, úgy vélik, hogy maga a világ játszik önmagával egy ontológiai játék keretein belül – az ember létezésénél fogva játékos, de nem a világban játszik, minthogy a világ vonatkozik önmagára a játék révén. Az eldöntetlenség, amelyet szóba hoztunk már, így a világ egé-

sztét fogja be, az ember a világfolyamat lezáratlanságát ünnepli a játék által. Az ember játéka: a világ lenyomata.

Társadalmi szerepek és játék? Játszunk-e, miközben társadalmi szerepeket vállalunk magunkra? Az olyan filozófus, mint Jean-Paul Sartre azon töpreng sokszor emlegetett elemzésében, hogy mi is történik akkor, amikor a párizsi pincér, a *garçon de café* túljátssza a szerepét a vendégek előtt, és egyfajta automataként, azaz automatizált, előírt mozgásformák hordozójaként lép fel: vajon ez azt jelenti, hogy beleveszik szerepkörébe, *vagy*, ellenkezőleg, éppen a túljátzás biztosítja a szereptől függetlenedő azonosságát?⁴ Hogy játékról, egyfajta szereplehetőséggel kapcsolatos játékról van szó, azt maga Sartre húzza alá: ám a problémára utaló gondolkodást az a vonatkozás indítja be, hogy az ember eredendően képtelen egybeesni önmagával, sohasem pusztán az, ami, minthogy a tudatában rejlő negativitás, az öntagadás létezése megakadályozza ezt. A játékban itt egy többlet rejlik, a játék, a *megjátzás* hoz bennünket közel a pincér valódi lényéhez: ő sem azonos önmagával, éppen a szerepkör megjátzása mutatja meg ezt. Ilyformán, ellentmondásos módon, arra kell következtetnünk, hogy csak annyiban tarthat távolságot a szerepkörét szabályozó szabályokkal szemben, amennyiben *túlazonosul* velük. A túlzás ténye biztosítja a társadalmi szereptől való distancia lehetőségét, egyszóval e helyütt a társadalomban létező önvonatkozás és *szerepjátzás* jelentésaspektusait vizsgálhatjuk.

És a játékok, azaz e kicsinyített másai a harcokcsiknak, autóknak, pisztolyoknak, gépfegyvereknek, katonáknak, manökeneknek, vagyis a harcászati-gazdasági életvitel instrumentáriumának ezen játékba emelt elemei? Roland Barthes, a *Mitológiák* írója, a maga látszólag hűvös-semleges modorában a francia játékokba belevéselt „burzsoá” stratégiáról értekezik. Parafrazeáljunk! A gyerek a Burzsoá Felnőtt immanens másikja, ő az, aki még nem-felnőtt, aki a játékok révén előkészítő tan-

⁴ Hiszen arra is gondolhattunk volna, hogy a pincér csak akkor nem azonosul a szerepével, ha kisebb családokat követ el, borsot tör a vendégek orra alá, szemtelenkedik stb.

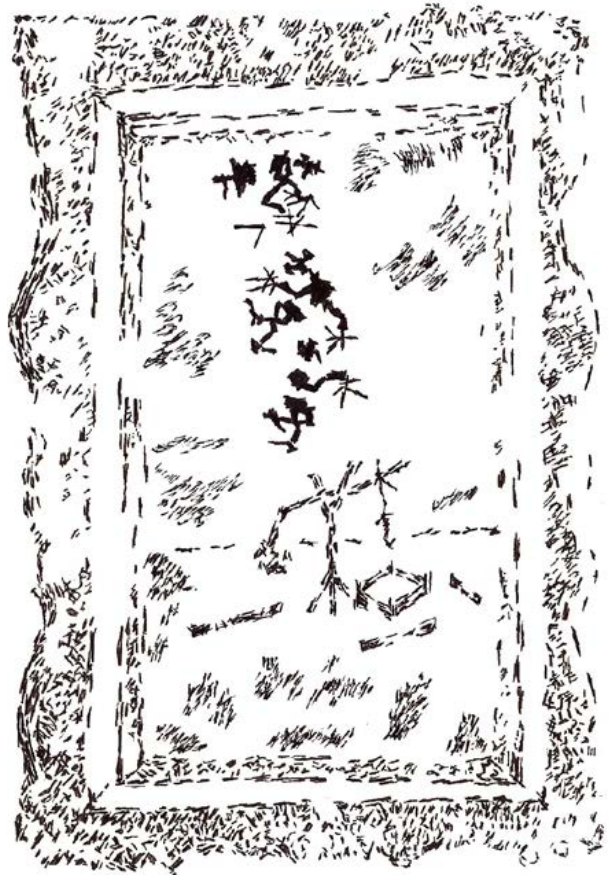
³ K. Pizzi, *Pinocchio, Puppets and Modernity*, London, Routledge, 2012.

folyamon vesz részt, hiszen majdan piacra figyelő vállalkozó lesz, edzenie kell, hogyan használja a tárgyakat, már jó előre gyakorlatoznia kell a tárgyakhoz való viszonyok egészséges kialakításában. Ezért jelzik a játékok a felnőttek világának funkciórendszeit („katonaság”, „iskola” stb.), hovatovább az anyagban is mélyreható változások állnak be, a fajátékot felváltó műanyag uralma a haszonelvű kézhez állást juttatja érvényre. A játékokba beleszorított hatalmi technológia azonban vigasztalanul kompromittálja a játékhoz köthető örömet.⁵

Marx, a kritikus pedig azt rója fel a tőkés termelési módnak, hogy megakadályozza a munkaerő hordozóját abban, hogy játsszon a fizikai és szellemi erőivel, hogy saját lehetőségeinek játékos legyen. Az ember itt ismét játékosként tűnik fel, legalábbis *in potentia*: amennyiben felszámolja a függőség rendszereit. A munkamegosztás kizsákmányolásra beállított rendszerével szemben tételeződik a szabadság esélyét őrző játék: nem is lehetne világosabban kifejezni azokat a játékban megbúvó proteszt-dimenziókat, amelyek a munkának a tőkés szisztémán belüli helyzetét kárhóztatják. Nem önkényes szeszélyeskedés, nem pusztán szabadjára eresztett viszonyulás ez, hiszen a játékra irányuló áhítat: az emancipáció vágya. A játék még megmentheti a folytonosan gyengélkedő alany autonómiáját.

És nem is lehetne egyértelműbben hangot adni a gondolatnak, miszerint a játék vonatkozásrendszere a társadalmi viszonyokból sarjad. A felvilágosodás nyomait követve valójában kitapintható az az irány, amely utópisztikus esélyekkel ruházza fel a játékot, amely arra hivatott, hogy az öröm és a megteremtett értelem párosításával ellentételezze a tőkés munkamegosztás elnyomórító tendenciáit, a korlátozó specifikálódást és a fokozódó egyoldalúságot. (Jellemző, hogy a XX. században az olyan műalkotások, mint René Claire *Miénk itt a szabadságja* vagy Chaplin

Modern időkje, amelyek a fordisztikus munkafolyamattal, a futószalag-logikából eredő ismétléskényszerrel foglalkoznak, szükségszerűen rábukkannak a játékra mint polemikus vonatkozásra.) És ki más erősítené ezt meg készségesebben, mint az utópisztikus

rajzolatokkal előlépő Charles Fourier, akinek a jövőbe futó kivetítéseiben különös érvényre vetődik fel a szuverén játéklehetőségekkel bíró ember, még ha hiányzik is nála az elméleti kidolgozottság.

A játék fényei túlsugároznak az esztétika területein, és megjelennek a társadalmi determinációk közvetlen közelében, eleddig többnyire ezt hangsúlyoztuk. A játékban megjelenő fantázia egyfajta ellenálláshoz vagy distanciaterepítéshez segít hozzá, ezt mondtuk. De nyomatékossítsunk még néhány mozzanatot az esztétika és a játék kapcsolatán, pontosabban írjuk körül aggályainkat! A játék jelentéseinek görgetéséhez zárkózik fel ugyanis a romantika, valójában ez irányú gondolataival keresztezi a felvilágosodás irá-

⁵ A játékokról másképpen, pontosabban az időbeliség távlatából, G. Agamben, *Infancy and History, The Destruction of Experience*, London, 1993, 71.

nyulását. Nemcsak hogy helyet kér magának a játék a romantikában, de sajátos pozícióba is kerül. Következésképpen a romantika műhelyeiben másfajta jelentésekre helyeződik a hangsúly a felvilágosodáshoz képest, jelesül a határátlépésre.

A játék leglényege itt, hogy *határokat* hág át: nem mintha a romantika lenne az első olyan irányulás, amely megpendítette volna a határátlépés húrját, a vonatkozó érzékenysége nem abszolút újdonság, ám bizonyos, hogy sajátos jelentéseket kölcsönöz a fogalomnak. Nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy a modernitás nagy határátlépője, a határátlépés gondolkodói (Bataille transzregresszív-erotikus irodalma pl.) a romantika utódjainak tekinthetők. Még ha másfajta ösvényeken járnak is ezen hátsársértő gondolkodók és szerzők a romantikához képest, a rokoni szálak azért nem téphetők szét. A romantika önértelmezése szerint *poszt-tragikus*⁶ helyzetben áll: a romantikus alany, aki nem objektív összefüggésekben látja viszont önmagát, azaz aki a spontaneitás hatalmára esküszik, feloldja a tragédiában bennrejlő feszültséget, az etikai színezettségű tragikus konfliktus jelentéseit. Esztétikai határfeszítő játékban fejezi ki magát, a játékot a háttérkeretek vonatkozásában fogalmazza meg. Úgy is mondhatjuk, hogy ezen alany úgy tesz szert autonómiára, hogy erőteljesen módosítja a tragédiában rejlő játékmozzanatokat. A tragédia eljártssa, inszenálja a tragikus tapasztalatot, méghozzá úgy, hogy ezáltal konfrontálódik az esztétikai játékjelleg az etikából fakadó követelményekkel. Így a romantika. Az újfajta (autonómiára törekvő) alany számára az esztétikai játékforma kristályosodik ki, a játék úgy válik a sikeres alany létezési formájává, hogy maga mögött hagyja az etikai útirányokat (alanyi autonómiát emlegetünk, de nem áll ellentétben a romantikával, hogy egy olyan eljárást képzelünk el, miszerint a játék egy alanyfeletti folyamatban megy végbe az esztétika logikája szerint). A megformált, az artikulált az esztétika játéktávlata felől nyeri el értelmét. Nietzsche, akit

6 Ch. Menke, *Tragödie im Sittlichen: Gerechtigkeit und Freiheit nach Hegel*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1996, 19.

nyilván nem kívánunk kapkodó módon a romantika rubrikájába szorítani, itt mégiscsak rokonítható a romantikával: az illúziók esztétikai játéka meghaladja az etika illetékességi köreit, poszt-etikai világot teremt. A valóság, mint az illúziók *assemblage*-a, ebben csúcspontot ér el ezen irányulás.

Úgy alakulnak ennél fogva a dolgok, hogy a játék esztétikai fenoméné válik, a romantika megveti az alapját a játék esztétizálódásának. Azt a kérdést, hogy mennyire felel meg a valóságnak a romantika kordiagnóza a tragédia súlyvesztése kapcsán, félretesszük. Nehezen tudunk ugyanis szabadulni attól a képzettől, hogy a késő kapitalista korban virágzó „posztmodernitás” önelégült, fősodorváltozata, amely szintúgy dicsoóti az önfelelt ludizmust, az esztétizált játékfelfogás híve. Nem mintha reflektálatlanul tiltakoznánk a játék esztétikai jellegű jelentéseivel szemben, nem mintha megkérdőjeleznénk az esztétikában fogant játékfelfogás létjogosultságát, nem mintha úgy vélnénk, hogy egyenes sugárút vezetne a romantikától a posztmodern megszelídített hivatalos-hivalkodó formájáig.

Mégis, gondolkodnunk kell azon, amit a cinikus-groteszk-emigráns Witold Gombrowicz egyszer úgy fejtett ki, hogy a modern embert a felnőttkor elutasítása és az infantilizmus intenzív gyakorlása jellemzi.

Ezt a korbírálatot csak úgy érthetjük, hogy félresikerült vagy legalábbis egy helyben topog a kanti kivétel, miszerint a felvilágosodás hiánya az önmagunkra terhelt kiskorúságot jelenti. Ez a tény befolyásolja a játék sorsát is, amely az infantilizálódásban fut zátonyra.

Társadalmilag meghatározott infantilizmus ez, kifejezi a kortendenciákat. És a kortárs társadalomkritika nem is mulasztja el felhánytorgatni, hogy az infantilizmusban bennfoglaltatik a tény, hogy a kiskorúság nem életkor, hanem életstílus-választás, fogyasztási minta.⁷ Az érettség/méltóság felvi-

7 A magyarra lefordíthatatlan „*kidult*” ezt hivatott jelenteni. R. J. Samuelson, *Newsweek*, 3, November 2003. G. Cross, *Men to boys. The making of modern immaturity*, New York, Columbia University Press, 2008. S. Linn, *Consuming kids: the hostile takeover of childhood*. New York: New Press, 2004. És szaporodnak a hasonló fogal-

lágosodásban gyökerező fogalma voltaképpen kirojtozódott az infantilizmust szorgalmazó „ethosban”⁸, amely egybeér a gyermeket és a pubertáskorút mint kitüntetett piaci célpontokat érvényesítő stratégiákkal. (Alain Badiou jelezte kritikái jellegű kordiagnózisában, hogy a mai meghosszabbított adolescencia egy olyan helyzetben megy végbe, amely híján van a jelképes lehorgonyozottságnak a fiatalok számára, azaz a kielezett dezorientáció konstellációjában nyer érvényt: ez vezet az infantilis ludizmushoz, amely párban jár az újratermelődő azonossági instabilitással.)⁹ Így a hitelesség jelenlegi kultuszát az infantilizmus jelentésköre mozgatja, miszerint a társadalomban megmutatkozó „merv”, normalizált személyiség mögött ott találtak a „valódi”, „hiteles”, eredendően infantilis játékos, az, aki képes elragadtatásba esni, és szabad utat adni vágyai kiteljesedésének. Adjunk neki lehetőséget!

Nem azt állítom itt, hogy ezek a leírások rátalálnak a *mélyszerkezeti* oksági viszonylatokra, ám figyelemre méltó az, ahogy megragadnak egy jelenségrendszert. Ugyanis mi van akkor, ha a jelen korban túltengnek azok a játékformák, amelyek éppen az infantilizmust modellálják? Mi van akkor, ha nem tudjuk megkerülni a játék bírálatát? És mi van akkor, ha a játék esztétizálódásának örve alatt egyfajta ellenfelvilágosodás körvonalai mutatkoznak meg, és az érettségtől való elidegenedés jut felszínre?

Érdekesmód még mindig lehet tanulni a kultúrkritikus Johan Huizingától, azaz még mindig meg kell fontolni egyes állításait. Ennyiben röviden vissza kell térni hozzá. A játék fogalomra emelésével tanulságosan küszködő Huizinga (aktus? folyamat? pszichikai állapot? verseny? mindez egyszerre?) úgy gondolja, hogy a játékban rejlő „szakrális komolyságban” ver gyökeret minden kultúra, amit hatalmas antropológiai anyaggal igyekszik bizonyítani. (Noha azért ne felejtjük el legalább röviden megjegyezni: az, hogy a szak-

ralitás a játék létrejöttének forrásvidéke, nemcsak Huizinga leleménye. Hiszen a szertartás és a játék[ok] közötti átjárások, egybeszővődöttségek, bonyolult viszonyok taglalása más értelmezőknél is felmerül, és különös hangsúlyt kap.¹⁰ A temetkezési szertartások egyenesen a játékok televényföldjének bizonyulnak, tanúsítva a játék, a halál és a szakralitás különös kapcsolatát. Temetkezési játékok, a halottakkal való furcsa, lélegzetelállító játék: emlékszünk-e ama különös jelenetre az *Iliás*ban, amikor a Patroklosz halála feletti mélységes gyászt egyszerre felváltja a játékból fakadó, rettenetes erejű versenyzési láz, amikor a gyász hirtelen átcsap játékba, mintha éppen maga a játék lenne a halál szükség-szerű fejleménye? Mintha a fájdalom által meggyötört ember egyszerre csak egy minden erejét igénybe vevő játék eksztatikus résztvevőjévé válna.) Ezenkívül Huizinga azt hangoztatja, hogy a társadalom dinamikája okán a játék egyre inkább kivonódik a kultúrából: azokat az övezeteket, amelyekben névleg megjelennek a játék elemei, így a sport, kiüritik, megfosztják a játék elemeitől. Játék ez, de játék nélkül. És ezt akár a kapitalizmus kapcsán különös kritikus erővel fellépő frankfurti kör bármelyik képviselője is mondhatta volna: szaporodnak az olyan társadalmi szférák, amelyekben a néven kívül alig akad valami közös a játék produktivitásával, hovatovább az olyan megnyilvánulások ügyintézői, mint a sport, egyenesen azt igénylik, hogy különválasszuk az adott területet a játéktól, és a piacképes ágazatok közé soroljuk az általuk uralt tevékenységet.

Ha egy pillanatra elszakadunk Huizingától, és felidézzük a tényt, hogy a fősodor kontextusában mozgó, a hatalmi és stratégiai viszonylatokat megjelenítő és racionalizáló „játékelmélet” (Neumann Jánostól John Nashig) a „játék” fogalmát mozgósítja, akkor észlelhetjük, hogy milyen szinteken bukkan felszínre a játék jelentése. Amennyiben valamikor a játék fogalma a *haszonelvű célok* és a *szabadság* közötti hézagok, rések, distanciák fenntartásáért kezeskedett, úgy itt ezen irányulás

mak: boomerang kids, adultescents stb.

⁸ Az infantilista ethoszról, B. R. Barber, *Con\$umed*, New York: Norton & Company, 2007.

⁹ A. Badiou, *La vraie vie*, Paris, 2016, 45.

¹⁰ E. Rohde, *Psyche: The Cult of Souls and Belief in Immortality among the Greeks*, London, 1925. G. Agamben, i. m., 85.

húlt helyét látjuk. Még ha rokonszenvezünk is a játékelmélet egyes képviselőivel, akkor sem rejthetjük el kételyünket, hogy ezáltal a játék eszközszerű viszonylatokba kerül.

Visszatérve Huizingához, szembeszökő, hogy kényszerűen egyfajta ellentmondáshoz jut el. *Egyfelől* roppant erős jelentéseket rendel hozzá a játékhoz, amelyet menteni kíván a kiüresedéstől: elmarasztalja azokat, akik az „életből” vezetik le a lényegét, és elveszejtik a játék lényegét, vagyis azokat, akiket az „élet” hatalma nyűgöz le, és azt szajkózzák, hogy azért fordulunk a játékhoz, hogy meghaladjuk az „élet” kínját, vagy hogy tehermentesítsük magunkat. Hiszen a játék a „komolyság”¹¹ sokkalta erősebb fokát képviseli, mint az „élet”, így azok, akiket magával ragad, nagyobb intenzitással „élnék”, mint az „életben”, és egészen a kifulladásig képesek maximalizálni erőbevetéseiket.

A játék *többletjoga* az étellel szemben, így foglalkozhatnánk ezt össze.

Másfelől, ahogy láttuk, a játék aspektusai folytonosan kiszorúlnak a társadalom területeiről, a játék egyre kevésbé játék, nem felel meg önmagának – Huizinga azt sugallja, hogy a haszonelvű kritériumok fokozatos térhódítása és a bürokratikus elvek uralma gyengíti a játék érvényességi köreit.

A játék *alárendeltsége* a társadalom *kérlelhetetlen dinamikájával szemben*, így összegezhethetnénk itt.

Ha a felvilágosodás nyomdokain haladó szerzők utópiákat vetítettek bele a játékba, akkor a holland szerző a kultúra elsorvadását kell hogy megpillantsa a játék visszaszorulásában. Miközben a játék saját jogát védelmezi, azt nehezményezi, hogy gyengül az említett „szakrális komolyság”, mármint a kultúra fundamentuma. Ellentmondásos módon szaporodnak az olyan megnyilvánulások, amelyek a játékra hivatkoznak, egyre több az olyan szféra, amely névleg a játékot idézi, ám, így Huizinga, a modernitás embere számára egyre inkább távolodik a játékgyakorlás lehetősége. Következésképpen a társadalom mozgásrendje fenyegeti a játékot.

11 A „komolyság” nem pszichológiai kategória, lásd S. Kierkegaard, *A szorongás fogalma*, Budapest, 1993, 171.

Huizinga ugyanakkor túlfeszíti a játék jogosultságát az étellel szemben, pontosabban elemzése túlzott módon különíti el az „életet” és a játéktartományokat. Az a szándék, hogy a játék ne szolgáltatódjék ki az „életnek”, itt odáig vezet, hogy nem látjuk azt a *lehetőséget*, amelyet több etnográfiai és egyéb tanulmány szerzője is jelez: *a játék folyamán kialakuló szenvedélyes viszonyulás okán elhalványulnak vagy éppenséggel eltűnnek a játék és a nem-játék között létező határvonalak*. A játékkal kapcsolatos eksztatikus magatartás okán a játék vezérli a játékos életvezetését is.

Van Huizingának azonban még egy figyelemre méltó gondolata. Ezen állítás, amelyet nekünk tovább kell görgetnünk, mélységesen érinti a művészi produktivitást is.

József Attilával szólva, a játékos *átlátja, tudja*, hogy a játékból fakadó látszat teremtése, a „valóság elpergése” *csak „látszat”, csupán fikció, semmi egyéb*. Értelmezzük ezt!

Tudja, és mégis teszi. *Tudja*, és mégis engedi, hogy a látszat, a fikció magával ragadja. Azaz mégis ráhagyatkozik a játék sodrására. *Tudja*, hogy „*csak*” látszatban, illúzióban merítkezik meg, és mégis engedi, hogy élvezetre leljen a látszatban. Az átlátottság, a „tudom, hogy...” egyenesen feltétele a játék általi elragadtatottságnak. Ennélfogva nincs mélyülő árok a *tudás és a látszatteremtésből adódó élvezet* között. A fikció, a látszat *konstitutivitása* nem azt jelenti, hogy nem látjuk át fikció mivoltát: a fikció és a vonatkozó tudás vérszövetsége képezi a játék fundamentumát. Fikció és tudás: nem ellenpontok a játékban.

Nem azt mondjuk, ennélfogva, hogy a tudás majd leránt bennünket a földre, azaz-hogy általa majd hideg distancia teremődik a játék affektivitása iránt. Az arra vonatkozó *tudás*, hogy játékban veszünk részt, *nem* jelent távolságtartást a játékban tapasztalható *affektivitás és eksztatikus magatartás* iránt.¹² A játék elengedhetetlen része, hogy tudjuk azt, hogy „*csak*” egy játék részei vagyunk, sőt mi több, a játék hatalma, ereje, ránk gyakorolt hatása pontosan ebből származik. És ép-

12 Ugyanakkor emlékeznünk kell ismét arra, hogy amennyiben eltűnik a játék és a nem-játék közötti demarkációs vonal, úgy az átlátott fikció gondolatát is újra kell értelmeznünk.

pen ezért félrevisz, ha a játékban az „élet” valamilyen visszfényét látjuk, vagy ha a játékot az „életben” felsejlő súlyos problémák tehermentesítésének, afféle menekülési útvonalnak tartjuk. Ha így gondolkodunk, akkor élet vesszük a játéknak.

A fikcióban/látszatban rejlő immanens tudás világítja meg a játék lényegét, és nem az a tarthatatlan elképzelés, miszerint *minden játéknak bizonyul, minden megnyitvánulásban ott látjuk a játék csillogását*. Olybá tűnik, ugyanis, mintha Carlo Collodi (*Pinocchio*) eszményi játékuniverzumának valamilyen kortárs-technologizált változatában találtuk volna magunkat, ahol kizárólag a játék formái léteznek, a többi tevékenységforma pedig elenyészik. Ám a játék fogalmának effajta kiterjesztése csak melegágya a viszonylagosításnak, azaz a játék *totalizáló* felfogása éppen a játék különös mivoltát kérdőjelezi meg. Az önhitt posztmodernnek éppen az a jellegzetessége, hogy mindent a játék mezébe öltöztet, és mindent a piacra dobott játék felől szemlél. Innen pedig csak egy lépésre vagyunk az infantilizmus kortárs ünneplésétől.

Nyilván a játék még mindig a *szabad fikcióteremtés* és *képzelőerő* utópiájára emlékeztet bennünket. A modern stratégia a tapasztalati bizonyosság megszerzésének nevében alárendelte a képzelőerőt, a valamikori *mundus intelligibilis* vonatkozásrendszerét, és lefokozta a képzelőerő rangját, leszállítva azt egyfajta „szubjektív kivetülés” szintjére. A játék a legjobb pillanataiban valójában a képzelőerő néhai rangját pereli vissza. De a tapasztalatot már nem lehet elszakítani a bizonyosság kritériumaitól, ez egyet jelentene a modern tudomány trónfosztásával.

A játék esztétikai felfogását csak úgy lehet tiszta lelkiismerettel érvényre juttatni, ha nem feledkezünk meg a játékformák bírálattáról, ha nem mondunk le a játék társadalmi-hatalmi beágyazottságának elemzéséről. Mindközönségesen a játék átfogó taglalása mindig magában kell hogy foglalja a játék társadalmi alakzatainak bírálatát is. Ugyanakkor a játék utópiája túlszárnyalja a létező társadalmi formáit. És ebben áll ellentmondó jellege.

András Ferenc

NYELVJÁTÉKON INNEN ÉS TÚL

A megértés, az értelmezés egyik kulcskérdése, hogy mi alapján rendeljük az egyes nyelvi egységekhez a jelentéseket. A megértést, a jelentést természetes módon kapcsoljuk össze a meghatározottság fogalmával: van valami meghatározó alap, amely biztosítja a nyelv használatának helyességét. Ennek a meghatározó alapnak átfogóan érvényesnek kell lennie, hiszen az előző mondatba becsempészett 'helyesség' fogalma arra utal, hogy az egyéni nyelvhasználók mindegyikének igazodnia kell valamiféle rajtuk kívül álló, egységesen elfogadott mércéhez. Vajon mi az, aminek alapján egy kifejezésről eldönthető, hogy használata helyes, megfelelő és értelmes?

A különböző szótárt használó diskurzusok kölcsönös megértésének problémája komoly hagyományra visszatekintő filozófiai probléma. Ha valaki ért egy kifejezést, akkor ezzel lényegében azt fogadjuk el, hogy ismeri a jelentését. Megértés-ismeret-jelentés – a filozófusok többségében mindig is élt a vágy, hogy mondjanak ezekről az alapvető fogalmakról valami átfogóan érvényeset. Különféle, egymástól lényegileg eltérőnek tűnő szituációban szembesülhetünk ezzel a kihívással. Vessünk ezekre a szituációkra egy pillantást, modellszerűen sorba rendezve őket.

A legközismertebb szituáció minden bizonnyal a fordítási szituáció, melynek minősítetten nehéz változata az, amikor nem áll rendelkezésünkre közvetítő nyelv. A modern nyelvfilozófia immár klasszikussá vált példája Quine antropológusának esete.¹ Az antropológus azzal a céllal érkezik egy idegen törzs életébe, hogy szótárt készítsen a számára teljesen ismeretlen nyelvről. Amikor közösen meglátnak a mezőn egy felpat-

¹ Quine, W. V. O. (1960), *Word and Object*, MA: MIT Press.

tanó, majd vágtatni kezdő nyulat, a törzs egyik tagja hirtelen elkiáltja magát: „gava-gai”. Az antropológusunk lejegyzi ezt a hangsort – de vajon milyen jelentést rögzíthet mellé? Ismételjük meg kiinduló kérdésünket: minek alapján rendeljük az egyes nyelvi egységekhez a jelentéseket? Mi áll az antropológus rendelkezésére ahhoz, hogy megértse a törzs nyelvét? Radikális fordítás, amikor hősünk nem fordulhat sem tolmáchoz, sem egy harmadik, a törzs valamely tagja és egy általa beszélt közvetítő nyelv szótárához. Quine behaviorisztikus módon leszűkíti a jelentés meghatározásának eredetét, kifejezi azt az álláspontját, hogy nincsenek az emberi viselkedésen túl semmiféle jelentésmeghatározó tények. Mivel az emberi viselkedés korántsem nyújt egyértelmű támpontot a jelentések meghatározására, kétséget kizáró meghatározó tényre pedig nem tekinthetünk, így el kell fogadnunk, hogy a fordítás meghatározatlan, vagyis nem küszöbölhető ki a tévedés, végérvényes módon nem szűrhető ki sem a helyes, sem a helytelen fogalomhasználat.

Quine tanítványa, Donald Davidson tovább élezi a helyzetet. Az első nyelv, az anyanyelv elsajátításának feltételeit kutatja. Az ő esetében nem arról van tehát szó, hogy két, egymás nyelvét nem értő személy hogyan érti meg egymást. Quine fogalmát Davidson a nyelvsajátítás helyzetére vonatkoztatva módosítja, és radikális interpretációnak nevezi azt a helyzetet, amelyben egy nyelvet még nem ismerő gyermek és a nyelvet már használó felnőtt egymást értése kerül a fókuszba.² Nem pusztán arról beszél tehát, hogy egy számunkra teljesen idegen nyelvet hogyan vagyunk képesek megérteni, saját nyelvünkre lefordítani, hanem arról, hogy magát a nyelvet hogyan vagyunk képesek elsajátítani. Davidson megoldására a későbbiekben még visszatérek.

Több sci-fi novella, illetve regény, valamint film idézi meg azt a szituációt, amikor egy idegen intelligenciával találkozáskor kell megértésre jutni. Legutóbb a 2016-os *Arrival* című

film központi szála volt az a kihívás, hogy valamilyen módon az emberek megtudják, megértsék, felismerjék, hogy miért érkeztek bolygónkra idegenek óriáskavics-szerű űrhajókkal, hogy kik s mifélék a teljesen semlegesnek tűnő szándékú nem-emberek. Vajon mi alapján lenne elkészíthető egy szótár az emberi és egy nem emberi faj nyelve között?

Talán meglepő, de a legszélsőségesebb fordítási nehézséget minden bizonnyal nem ez jelenti, hanem az idegen lényekhez képest hozzánk minden szempontból jóval közelebb álló kommunikációs partner megértése. Egyre több olyan esetről hallhatunk, amikor mesterséges intelligenciákat (MI) hagynak magukra azzal a kifejezett utasítással, hogy alkossák meg a köztük lévő kommunikáció általuk leghatékonyabbnak értékelt formáját. Mi áll az ember rendelkezésére az MI nyelvét leíró szótár elkészítéséhez?

A felsorolt ember-ember, ember-gyermek, ember-idegen, ember-MI megértési modellek között jól felismerhető egy olyan közös jegy, amely rámutat minden megértési-értelmezési folyamat kiküszöbölhetetlennek tűnő jellegzetességére.³ A folyamat egymástól jól elkülöníthető szereplőket tételez, a jól elkülöníthetőség pedig szükségképpen azt, hogy a szereplők más-más téridőbeli nézőponttal, felcserélhetetlen perspektívával rendelkezzenek. A privát és nyilvános, az egyéni és közösségi ütkö-

3 E modellek sora tovább bővíthető, különféle irányokba. Az egyének esetleges többnyelvűsége, a többnyelvűségből eredő kevert nyelvek jelentésmeghatározásai a felsorolt modellek kihívásaival néznek szembe. E kutatásokban az utóbbi években jómagam is érdekelt vagyok – a főbb irányokhoz és eredményekhez lásd: Forintos, Éva (2015a), „Semantic Aspects of Australian and New Zealand-Hungarian Language Contact Phenomena”, *TOPOS IV* (1), 109–122.; Forintos, Éva (2015b), „Semantic Aspects of Australian-Hungarian and Canadian-Hungarian Language Contact Phenomena”, *Die Sprache und ihre Wissenschaft zwischen Tradition und Innovation / Language and its Study between Tradition and Innovation*. Szerk. Tóth József. Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Oxford/Wien: Peter Lang. 219–229.; Forintos, Éva (2017a), „The Communicative Aspect of New Linguistic Discourse – A Case Study of Language Alternation in Multilingual Written Texts”, *Journal of the European Association for Studies of Australia (JEASA)*. Vol. 8(1). 31–43.; Forintos, Éva (2017b), „Parallel Processes in English-Hungarian Language Contact Situations” (*Transcultural Studies*). Brill. Vol. 13(1). 22–35. booksandjournals.brillonline.com/content/journals/23751606/13/1 <http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/23751606>; Forintos Éva (2018), „Intentional Code-mixing in the Australian-Hungarian Community’s Newspaper”, *English Language and Literatures in English 2016. Károli Könyvek*. Szerk. Borbély Julianna, Bökös Borbála, Kállay G. Katalin, Nagy Judit, Veres Otília, Bánhegyi Mátyás, Granville Pillar. Budapest: L’Harmattan Kiadó. 241–259.

2 Davidson, Donald (1973), ‘Radical Interpretation’, *Dialectica*, 27: 314–28. Reprinted in *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 2001.

zéséről van szó. Arról, hogy nem látunk közvetlenül a másik fejébe, nem azonosulhatunk gondolataival, szándékaival, érzéseivel – az ugyanúgy értés egységes víziójával szemben a fizikailag elkülönült szereplők megértési folyamata töredezett lesz. Az így felfogott elkülönülés kezelése pedig beemeli a sorba azt a megértési modellt, amikor az azonos nyelvet beszélő felek igyekeznek megérteni egymást. Az azonos nyelv ismerete ugyanis korántsem biztosítja nekünk annak tudását, hogy partnerünk melyik jelentést tulajdonítja a kinyilvánított nyelvi kifejezésének, s fordítva, mi sem lehetünk bizonyosak abban, hogy a másik fél azt a jelentést tulajdonítja az általunk mondotaknak, melyet mi szándékoztunk.

A filozófiatörténetben jól ismert problémáról van szó. Vessünk egy pillantást Szent Ágoston felvetésére, amikor a megismerési folyamat során ütközik a téridőbe ágyazott ágenszek fizikai korlátaiba:

„Ugyanazt a szagot és ugyanazt az ízt érzékeljük mindketten, de te nem az én, én pedig nem a te érzékszerveddel, s mi ketten sem ugyanazzal az érzékszervvel, hanem ki-ki a magáéval, holott mindketten ugyanazt az ízt vagy szagot érezzük.”⁴

„Mert bár orrunkkal és szánkval ugyanazt az ételt ízleljük és ugyanazt a levegőt lélegezzük be, mégsem ugyanazt a részt veszünk magunkhoz belőlük.”⁵

„Saját magántulajdon alatt itt azt értjük, ami kinek-kinek kizárólagosan sajátja, amit ki-ki magában érzékel, és ami saját természetéhez tartozik. Közös vagy úgymond köztulajdon az, amit valamennyi érzékelő érzékel, anélkül hogy kárt tenne benne, vagy átváltoztatná.”⁶

A „közös jellegű”, „magánjellegű” fogalmak Ágostonnál az ismerethez való hozzáférés módjára utalnak, s mint látható, szerinte min-

den azon áll vagy bukik, hogy az „ugyanaz”, az „azonosan” miként és milyen mértékben biztosítható. Míg Ágostonnál az ismeret, a mi esetünkben most a jelentés megragadása a cél – mindkettő pontosan olyan mértékben zárja ki a szubjektív különbözőséget, amilyen mértékben tudásról, illetve megértésről beszélhetünk.

Ágoston megoldása platonikus. Mind Platon, mind Ágoston esetében dominál a matematikai-geometriai példa és a látás metaforája mint az ismeretszerzés magasabb rendű formája. A magasabb rendű ismeret kritériuma alapvetően két aspektus: az ismerethez való tér-idő korlátoktól független hozzáférés, valamint az ebből a függetlenségből fakadó, az individuális perspektíváktól és időbeni változásoktól mentes érvényesség.

„[A] számok törvénye és igazsága nem a testi érzékek birodalmába tartozik, továbbá: megváltoztathatatlan és megdönthetetlen, s végül: minden értelmes gondolkodó számára egyszerre látható.”⁷

„Testi érzékelésünk nem terjed ki valamenynyire számra, mert megszámlálhatatlanok. Honnan tudjuk tehát, hogy ez kivétel nélkül mindig így van, miféle képzet vagy képzelődés tudatosíthatná ily megbízhatóan a szám biztos igazságáról a végtelenig érvényes igazságát? Ez csak valamilyen belső fény által lehetséges, amelyről a testi érzékek semmit sem tudnak.”⁸

A szám, az egy, az egység példája kiemeli az érvelés metafizikai előfeltevéseit, illetve következményeit. Mindenekelőtt – hangsúlyozza Ágoston – látni kell, hogy a sokaság alapját az egység lehetősége biztosítja. Nem a sok egyes individuumból nyerjük absztrakció útján az egység fogalmát, mint a sok egyes közös jegyét, hanem épp fordítva, az egység tapasztalatot megelőző ismerete teszi lehetővé magát a sokaságot, biztosítja annak a feltételeit, hogy meg tudjuk különböztetni az egyik individuumot a másiktól. Az illumináció, mint a tapasztalást megelőző ismeret vagy be-

4 Ágoston, Szent (1989), „A szabad akaratról”, *A boldog életről – A szabad akaratról*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 125–126.

5 Uo. 126.

6 Uo. 129.

7 Uo. 134.

8 Uo. 132.

látási képesség, éppen ellentétes folyamat az elvonatkoztatás folyamatával, ugyanis az elvonatkoztatás az egyes tapasztalatokból kíván eljutni ahhoz a végponthoz, amelyet az illumináció szükséges kiindulópontnak tekint.

A platonista megoldás jelen van a nyelvfilozófia születésénél. Frege szerint tételeznünk kell az érzéki és a belső világunkon túl egy harmadik birodalmat, amely a gondolat, az igazság és a korábban hangsúlyozott „azonosan” helyét biztosítja:

„Két ember érzéki benyomása semmi esetre sem lehet ugyanaz, még ha hasonlóak lehetnek is. Ezek magukban nem nyitják meg számunkra a külvilágot. Talán van olyan lény is, akinek csak érzéki benyomásai vannak, anélkül, hogy tárgyakat látna vagy tapintana. A látásbenyomás bírása még nem valaminek a látása. Honnan van, hogy azt a fát éppen ott látom, ahol látom? Ennek nyilván látás útján szerzett benyomás az alapja, és pedig látásomnak az a sajátosága, hogy két szemmel látok. Mindkét recehártyán, fizikai értelemben véve, külön kép keletkezik. Másvalaki ugyanazon a helyen látja a fát. Őneki is mindkét recehártyáján keletkezik a kép, de ezek különböznek az enyéimtől. Föl kell tételeznünk, hogy ezek a képek a recehártyákon meghatározzák benyomásainkat. Ezek szerint látás útján nyert benyomásaink nemcsak hogy nem ugyanazok, hanem észrevehetően különbözőek. És mégis ugyanabban a külvilágban mozgunk. A látásbenyomások bírása szükséges ugyan a dolgok látásához, de nem elegendő. Ami még hiányzik, az nem érzéki. És éppen ez az, aminek révén a külvilág feltárul számunkra; mert e nélkül a nem érzéki nélkül mindenki bezárva maradna a saját belső világába.”⁹

Wittgenstein nyelvjáték fogalma és a fogalom köre épülő elmélete alapvetően szembehelyezkedik Frege harmadik birodalmának koncepciójával. Wittgenstein tagadja, hogy fellelhető lenne egy olyan külső, a közös társadalmi gyakorlaton és szokásokon kívüli objektív tény, amely

egyértelműen meghatározza bármely nyelvi kifejezés jelentését. Vagyis elfogadja, hogy a mindenkori emberi közösségen túl nincs szükség és mód semmiféle jelentésmeghatározásra. Így az a wittgensteini állítás, miszerint „a közös emberi cselekvésmód az a vonatkoztatási rendszer, amelynek segítségével egy idegen nyelvet értelmezünk”¹⁰, tágabb értelemben azt jelenti, hogy a közös emberi cselekvésmódon túl nincsen semmiféle vonatkoztatási rendszer, ahonnan jelentést nyerhetünk.

Valamely nyelvet elképzelünk wittgensteini felfogásban annyit tesz, mint egy életformát elképzelünk. Az így nyert életforma biztosítja mindazt, ami szükséges a jelentés meghatározásához – már amennyiben meghatározásról és jelentésről mindezek után egyáltalán még beszélhetünk. A tét továbbra is az „ugyanaz”, az „azonosság” fogalmának a fenntarthatósága. Azonosság nincs, csakis hasonlóság:

„Társasjátékok, kártyajátékok, labdajátékok, harci játékok stb. Mi az, ami mindezekben közös? Ne mondjad: »Valami közösnek kell bennük lennie, különben nem hívnánk valamennyit játéknak« – hanem nézd, hogy van-e mindegyikükben valami közös. – Mert ha megnézed őket, nem fogsz ugyan olyat látni, ami mindegyikükben közös volna, de hasonlóságokat, rokonságokat fogsz látni, és pedig egy egész sort.”¹¹

Sokkal inkább van szó fogalmak használatáról, semmint a „jelentés” kategóriájáról. Ám amennyiben a fogalom jelentését azonosítjuk használati módjával, ezzel csak tovább görgettük a kérdést: honnan tudjuk, hogyan kell a fogalmakat használni? Miből származik a fogalomhasználat szabálya? Ennek megértéséhez a szabálykövetés fogalmának elemzése vezet. „Egy szabályt követni analóg azzal: egy parancsot követni.”¹² S parancsnak való engedelmeskedés vagy ellenszegülés indokai kimerítőleg megadhatóak a közös emberi cselekvési módból.

10 Wittgenstein, Ludwig (1992), *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 205. §.

11 Uo. 66. §.

12 Uo. 206. §.

9 Frege, Gottlob (2000), „A gondolat”, *Logikai vizsgálódások*, Budapest, Osiris, 214.

Davidson változtat a kiinduló kérdésen, amikor így fogalmaz: „mit kell egy beszélőnek tudnia, hogy megértesse magát?” Vajon elegendő a nyelvi konvenciók ismerete? Elegendő egy nyelv megértéséhez a társadalmi normák nyelvre vonatkozó, nyelvhasználatra alkalmazható elvárásainak ismerete? Nos, Davidson szerint nem elegendő, sőt, bizonyos helyzetekben nem is szükséges.

Davidson először is azt mutatja meg, hogy van olyan megértés, amely kívül esik mindenféle nyelvi normán, elváráson: értjük az iróniát, a viccet, a nyelvi bakit, elszólást. Ugyanakkor nem vitatható, hogy a megértés szükségképpen összekapcsolódik a helyes-helytelen nyelvhasználat megítélésének képességével. Mi következik e kettőből? Davidson számára egyértelműen az, hogy a helyes-helytelen nyelvhasználat megítélésének képessége nem épülhet a közösség elfogadott nyelvi szabályaira, szokásaira, hiszen épp arról van szó, hogy értjük azt is, ami ezeken kívül esik. A feje tetejéről a talpára kell állítani az elméletet. Nem azért van a megértés, mert tudjuk a nyelvi normákat követni, hanem azért lehetséges a norma követése, mert előzetesen van megértés. A megértés és az érthetővé válás szándéka teszi lehetővé, hogy a nyelvi normák, a közös, társadalmi elvárások egyáltalán létrejöhessenek. Előbb van tehát – állapítja meg Davidson – a megértés és a megértetés személyes intenciója, és erre épül a nyelvhasználat közösségi normája.

A jelentéstulajdonítás folyamata a jelentés-meghatározás szempontjából az a végső pont, ahol minden eldőlt. Amikor jelentést tulajdonítunk, akkor lényegében nem teszünk mást, mint a kommunikációs partnerünknek hiteket, vágyakat, szándékokat – proпозиционаlis attitűdöket – tulajdonítunk, mégpedig azokat, amelyek befolyásolják az adott kifejezés jelentését. Nyilvánvaló, hogy a másikra figyelve ezeknek csakis külső manifesztációjával szembesülhetünk, s ennyiben elfogadható Quine érvelése. A másik mondandójának tartalmi individualizációja, mint a jelentéstulajdonítás kulcsmózzanata azonban már többet követel a külső manifesztáció pusztá leképezésén, magyarázati igénye túlfeszíti a Quine-féle fizikalizmus kereteit.

Az individualizálás egy olyan folyamat, melynek során feltárul, hogy a másik fél rendelkezik-e azzal a hittel, amelyet neki tulajdonítunk, hogy úgy érti-e a kifejezést, mint azt gondoljuk. Nemcsak az számít tehát, amit megfigyelünk, hanem a másik aktuális viselkedése mögött rejlő egész életformát tekintetbe kell venni, sőt, az értelmezés során saját életformánk, annak tudatosítása is döntő szerepet játszik. A helyes jelentéstulajdonítás, s ezen keresztül maga a megértés egyfajta összhang. Akkor értjük meg a másikat, ha szavainak, mondatainak a többféle lehetséges jelentése közül azt tulajdonítjuk, amit ő maga tulajdonított. Minden más esetben nem meg-, hanem félreértésről beszélhetünk. A két szándék – a közlési és a megértési – találkozási szükségszerű követelménye a helyes értésnek. No de milyen elv igazít el bennünket afelől, hogy a többféle lehetséges jelentés közül melyiket tulajdonítsuk kommunikációs partnerünk kifejezéseinek?

Davidson felfogása szerint a jelentés individualizálása a jó szándék elvének (principle of charity) fényében történik, s az elv már Quine-nál is jelen van. A jó szándék elve az igaz hitek tulajdonításának racionális követelményét fejezi ki, azt a hajlandóságunkat emeli a megértés kritériumai közé, hogy bizonyos mondatokat igaznak tartva feltételezzük, hogy a mi helyünkben mások is igaznak tartanak azokat, és fordítva. Annak magyarázatát kívánja adni, hogy az értelmezések során milyen módon vagyunk képesek optimális összhangba hozni magunk, illetve mások igaz – legalábbis annak tartott – hiteit.

Jól megfigyelhető, hogy a jó szándék elvének és a jelentés individualizálásának az összekapcsolása egyfajta etikai dimenzió terét nyitja meg. Könnyű belátni, hogy a jó szándék elve implicit módon Kant kategorikus imperatívuszát működteti. A „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényadás elveként érvényesülhessen!” erkölcsi parancs átfogalmazható a kommunikáció kategorikus imperatívuszává: „Értelemezz úgy, hogy igaz(nak vélt) hiteid maximája mindenkor egyszersmind általános interpretáció elveként érvényesülhessen!”

„HANCÚROZÁS”?

Arany és Petőfi levelezéséről,
egy példával

„Nem lehet meghatottság nélkül felpillantani ezekből a levelekből, a két lélekóriás hancúrozásából.”¹ Ez a híres mondat az Arany–Petőfi-levelezésről szóló írásokban gyakran előfordul mint idézet; de talán Sáfrán Györgyi, a levelezést magában foglaló kritikai kiadás² szerkesztője idézi a leghatásosabban – mint e különleges szövegegység legmértöbb dicséretét –, tudniillik a levelező Aranyról írott könyvének mindjárt ez a legelső citátuma, amelyet az első lábjegyzet kísér.³

Ha elmélyedünk a gyermekkori testnevelésórák és a kötetlen bunyózások édes világában, akkor rájövünk, hogy a „hancúrozás” természetesen – legyen szó akár gyermekcékről, akár mackókról vagy kutyakölykökről – korántsem mindig teljességgel idillikus, hanem belefér alaposan a pofozkodás és a különböző, noha maradandó nyomot nem okozó hadicselek alkalmazása. A rengeteg példa közül most csak egyet tudunk végiglemezni.

Petőfi 1848. március 21-én egyrészt leöcsémezi Jankót levele megszólításában, holott korábban volt már ugyan Arany „kedves Jan-

kóm” (február 10.), „hazánk östökös-cselagja, nagyrabecsült barátom” (január 29.), valamint „koszorús Jankó(fic)”⁴ (január 2.), „szerelmetes fa-Jankóm” (1847. szeptember 17.), de öccse addig még nem volt, legföljebb „drága barátom, stibli”⁵ (1847. december 3.). Talán ha itt megállunk egy pillanatra, akkor láthatjuk, hogy mindezen megszólítások nem csupán ötletet adnak a válaszolónak, ez esetben Aranynak, hogy hozzáigazítsa a provokációhoz a maga stílusát, hanem kigyóznak tovább levelenként; például a „stibli” úgy jött elő, hogy Arany az 1847. november 11-i levelében a saját és Petőfi mesterségét – kissé eltérve a szokásos képzőművészeti hasonlatoktól, amelyek többnyire a szobrász munkájával szokták összehasonlítani a költőt – a csizmadiához hasonlítja: „Ha látni akarsz döglött pegazust: siess hozzám. Elmened óta nemhogy a költés, de még a verscsinálás sem megy. Tudod-e miféle mesteremesség ez a verscsinálás? Ez, pajtás, a kővágásnál csak százszorta nehezebb valami, ezelőtt én sem ismertem de a napokban megpróbáltam. – Az ember leül, kitalál sok tollrágás után egy rímet, melly legyen például *tapló*, ha ez megvan, feláll, gondolkozik hol lehetne megegyező rímet lelteni, végre egyben megállapodik; tegyük fel, ebben: *vak ló*; mármost előveszi az eszmék omniáriumát, és keresget eszmét, melly mind a *taplónak*, mind a *vak lónak* megfeleljen, s ha ezt fellelte, kész a vers, mint a csizmatalp. S íme, barátom, eltávoztoddal ezen foltozó-mesterségre szorult a te imádott költő barátod, ki, jóllehet azelőtt is »csak János« volt, mind azáltal néha vetődtek egy vagy két tenyeres-talpas eszméi. Mióta itthagytál Murányon tíz strophát csináltam, csináltam bizony, nagyobb kinnal, mintha fala újraépítésén dolgoztam volna, s már végkép kifáradtam. Innen mondom én, hogy keblem istennője megdöglött! szánakozzál rajtam és felejts el.

Nem is azért írok most, mintha jóakaródat kaptáznai akarnám (ad captandam bene-

1 Ilyés Gyula, *Petőfi Sándor*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963, 355.

2 Arany János *Levelezése (1828–1851)* (Arany János Összes Művei, szerk. Keresztury Dezső, XV., Levelezés, I.), s. a. r. Sáfrán Györgyi [...], Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. (A továbbiakban: AJÖM XV.)

3 Sáfrán Györgyi, *A levelező Arany János: Levélváltás felső-magyarországi íróbarátaival* (Borsod-Miskolci Irodalomtörténeti Füzetek, 17), Miskolc, Miskolci Városi Könyvtár, 1999, 9.

4 A *kófic* legenyhébb jelentése 'haszontalan, semmirevaló, hitvány' stb. Megnyugtató: Mészáros Lázárt, a hadügyminisztert is csak így emlegették baráti szeretettel, nyilván a beosztottai.

5 Ez utóbbi szó söröskriglilt, illetve nagy alakú cszímát, avagy óriás söröskorsót jelent.

volentiam) és barátságunk *művészi*, tovább nyújtásán mesterkedném. O nem! én érzem, én tudom, én hiszem, én meggyőződve vagyok, hogy barátságunknak meg kell szünyne! Ugy is azt mondja a példabeszéd: meghalt a gyermek, oda a komaság... vagy ami mindegyre megy, krepírozott a múzsa, vége a barátságnak! I am ruined! eljő, tudom, hogy eljő az *uzsorkörm*, és a mit eddig kamatra adott vala, visszaveszi a *nemes örmt*: de hagyján! azért még is János leszem én.”⁶

Véleményem szerint Petőfi március 21-i levelének a megszólításában azért „öcsöli le” barátját, mert Arany folyton csak lényegtelen irodalmi dolgokról ír, noha ő már korábban, január 29-én figyelmeztette, hogy Európában a nemzetközi helyzet fokozódik („bújj el, Jankó, mert háború lesz, már itt van a szomszédban, Olaszországban...”), tehát legalább azonnal közölje a forrongó nagyvilággal, hogy Toldi Miklós nem azonos Toldy Ferencsel, „hogy nemzetedet megódd a Dózsánál dózsább polgárháborútól”⁷, de Arany erre mit sem hajtott. Pedig ő közben megcsinálta Pesten a forradalmat, tehát van mire fölvágnia, illetve fölbátványoskodnia!

Arany egy február 25-ről keltezett levelében – amelyből csak egy töredék maradt – válaszolt ugyan Petőfinek, és levelében védte Tompát, valamint közölte, hogy fáj a feje, amit feltehetőleg egy török fez okoz, aminek használatáról ugyanúgy nem tud leszokni, akárcsak a pipáról. Petőfit az is bántotta, hogy közben még jobban összeveszett Tompával, mint azelőtt. De mindenestre ki akarja piszkálni – egyébként hat évvel idősebb – öccsét a tétlenségéből, ezért így fejezi be: „Isten ójon, kedves barátom, minden veszedelemtől ott a kemencze mögött!”⁸ Ez bizony, ha szabad ilyet mondani, Petőfi kedves

6 AJÖM XV, 151; helyenként – szükség szerint – javítva a hasonmás alapján, l. Arany János és Petőfi Sándor *Levelezése*, összeállította és az utószót írta Korompay H. János, Budapest, Kossuth Kiadó-MTA Könyvtár és Információs Központ–Országos Széchényi Könyvtár, 2018, 128–130. – Arany tréfáinak angol és német irodalmi hátterére vonatkozólag lásd Marót Károly, *John Stibbi, shoemaker and poet*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1912, 413–415. – Lehetséges, hogy angol nyelvű bibliai idézet (Ézs 6, 5.). Ennek nyomán persze idézheti egy újabb költő vagy író is, akár biblikus értelemben, akár frivolabban a pénzügyi életre célozva. Köszönöm Melhardt Gergőnek, hogy fölhívta a figyelmemet erre a helyre.

7 AJÖM XV, 174–175.

8 AJÖM XV, 195.

és e levélben is használt kifejezését kölcsönvéve, „titánilag” goromba. Lássuk, hogy válaszol Arany.

Először nem is válaszolt, hanem írt csak úgy, mégpedig március 26-án, tudniillik akkor egy-két napja már eljutott Szalontára is a pesti forradalom híre. Ebben legegyszerűbben is a levelezésben csak ritkán használt keresztnévén szólítja meg Petőfit („kedves Sándorom”), mert így ünnepélyesebb, akárcsak a rákövetkezők:

„Vedd szives kézzorításomat polgári dicső küszdelmeidért!

Nem következett ugyan még rám a levélírás: de meg nem állhatom, hogy örömem s *büszkeségem* teljében fel ne kiáltssak:

»O et delictum et dulce decus meum!« Add át kézzorításomat s ölelésemet a lelkes Jókai Mórnak is.”⁹

A latin sor Horatius *Ódái* első könyvének első darabjának második sora, egy szó változtatással, ugyanis az eredetiben „praesidium” van, ami támogatót vagy támogatást tanácsadót vagy pártfogót jelent, szemben a „delictum”-mal, ami viszont gyönyörűséget. Persze a „delictum”, illetve ennek alakváltozata, a „deliciae” is előfordul Horatiusnál, csak más összefüggésben, ugyanis a Marcus Censorinus-hoz, barátjához intézett óda (amelynek szokásos alcíme magyarul így hangzik: *A Múzsa halhatatlanná tesz*) azzal kezdődik, hogy adna ő szívesen vagyont érő műtárgyakat barátjának ajándékba, boroskupától a leghíresebb görög festők és szobrászok műveiig, de erre nincs pénze, és ahogyan tudja, barátja sem áhítozik ilyesmire, hiszen:

„Sed non haec mihi vis, non tibi talium res est aut animus deliciarum egens. Gaudes carminibus; carmina possumus donare et pretium dicere muneri.”

(Carm. IV, 8, 9–12.)

Bede Anna fordításában:

„Ezt hát nem tehetem, s tudva tudom: te sem kívánsz tőlem ilyen nagybecsű tárgyakat. Néked kedves a vers: verset adok neked! Hozzánk ily adomány illik, ez ér sokat.”¹⁰

9 AJÖM XV, 196.

10 Horatius *Összes művei Bede Anna fordításában*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989, 145–146.

Tudjuk, Arany és Petőfi is gyakorlatilag be-
telve tudta Horatiust, tehát a szóváltoztatás
nyilván szemet szúrt a címzett, történeti „pol-
gári dicső küszdelmeket” végrehajtott forra-
dalmárnak, aki tudja, hogy Horatiusnál utána
az következik, hogy a költemény sokkal többet
ér, mint bármely márványba vésett felirat
vagy faragott emlékmű, amely megidézi
a hősök emlékét, legyen a hős akár olyan
nagy, mint maga Hercules vagy Romulus volt
annak idején. A „polgári” természetesen eb-
ben az értelemben a latin „civilis”-nek a meg-
felelője, ami azt jelenti, hogy nem katona haj-
totta végre ezt a tettet, hanem egyszerű civil,
vagyis polgár. (Franciául „citoyen”.) Azt is
éreztetni Arany ezzel a változtatással, hogy
nem az számít az ő szemében Petőfivel kap-
csolatban, hogy Petőfi az ő pártfogója, mint
amilyen Maecenas volt Horatiusnak, hanem
az, hogy olyan barát, aki maga is rokon lélek
vele, ezért tehát ha költő dicsőíti őt, akkor éri
el csak igazán a halhatatlanságot, civil-, azaz
citoyen-hősi mivoltában is.¹¹

Persze Arany, mikor végre megkapta Pe-
tőfitől magától a hírt, hogy amit ő tett már-
cius 15-én az forradalom akkor is, ha nem
folyt vér, és ehhez képest dorgálja meg mint-
egy öccsét, hogy a kemence mögé bújva ten-
geti éltét, akkor erre most már válaszol. Fi-
nom iróniával és egyúttal öniróniával küldi
fel Petőfinek Pestre a pár napja befejezett
Toldi estéjét, és tesz egy megdöbbenő kijelen-
tést is: lehet, hogy ez lesz utolsó költeménye.
A forradalomra nem tér ki külön, csak éppen
saját magát minősíti aláírása előtt nemcsak
barátnak, hanem „polgártárs”-nak is, midőn
Petőfi-idézettel búcsúzik: „A magyarok is-
tene áldjon meg, igaz szívéből kívánja: bará-
tod s polgártársad *Arany János*”.¹² Kár, hogy
eddig még mindig nem jelent meg, Arany
leghatározottabb kívánsága ellenére sem, a
Toldi estéje úgy, ahogy ő azt ebben az első vál-
tozatban leírta, hogy legyen az egész költe-
mény „Petőfi Sándornak” ajánlva. (Termé-
szetesen 1854-ben, amikor végre megjelenhe-
tett, és különben is Arany átdolgozta, elképé-

zelhetetlen lett volna ez az ajánlás, azóta pe-
dig egybeolvasztatták ezt a kettőt, és így az
ajánlás végképp kimaradt és beszorult a leve-
lezésbe. A filológia is tud „titánilag” otromba
lenni... Persze az itt alkalmazható szót he-
lyettesítheti esetleg Arany finom körülírása
az 1847. május 27-én írott levélben a levelező-
partnere, Petőfi által használt „lófasz” illedel-
mesebb kifejezésére: a „würstli”.¹³)

No de Petőfi se hagyta magát. Ugyanis egy-
részt hagyta az öcsözést, és visszatért a „Jan-
kó”-ra. Másrészt Arany szemérmes halálsej-
telmére (a *Toldi estéjéről* mint utolsó művéről)
meglehetősen gorombán válaszolt: „Bizony is-
ten, nem dicséretképen mondom (hisz tu-
dod, hogy nem igen szeretek szembe di-
csérni) de el nem hallgathatom, hogy nagy
számár vagy. Mi a mennydörgő menkő jutott
eszedbe, azt mondanod, hogy Toldi estéje
utolsó munkád?”¹⁴ Utána hosszan kifejti,
hogy mi a módja a dilógia trilógiává alakítá-
sának, azaz a *Toldi* középészke elkészítésé-
nek. Ennek vége természetesen egy dolog le-
het: „Ha így bevégezd Toldit, Homer és Os-
sian szerencséjének fogja tartani, ha kezet
fogsz velük. Ezt én mondom, és én az va-
gyok, a ki soha sem hazudik.”¹⁵ Ezek után
még azt is felajánlja Aranyéknak, hogy köl-
tözzenek fel Pestre, mert ő majd szerez
Aranynak tartós állást, a Landerer által ter-
vezett néplap szerkesztői posztját, és így
végre egy városban élhetnének: „Te Jankó,
a lenne ám még az élet, ha feljönél! gyere föl,
az isten áldjon meg. Ugy élünk, mint a Krisz-
tus, ha egy kicsit szegényecskén is.”¹⁶

Arany erre április 22-én válaszolt. Most
nem cifrázza, egyszerűen „kedves bará-
tom”-nak szólítja a bűnbánó álbátyját, majd
olyan mélyre ereszkedik lélektanilag, ahová
eddig még soha: bevallja ugyanis, hogy ő
nem azért aggódott igazán, hogy Petőfit
a pletykák szerint letartóztatták volna – Pe-
tőfi mindenesetre így értette a dolgot, hiszen,
mint tudjuk, *A királyok ellen* című verse or-
szágos felháborodást keltett –, hanem azért

11 Vö. e sorok írójától: „Bújj el, Jankó...” *Arany János és március tizen-
ötödike*, Liget, 2010/9, 73–80.
12 AJÖM XV, 197.

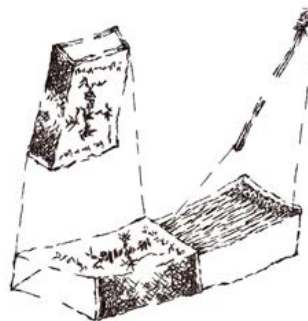
13 AJÖM XV, 88.
14 AJÖM XV, 198.
15 Uo.
16 Uo.

aggódott, hogy Petőfi nem ír neki, és ha ilyen értelemben leveszi róla a kezét, akkor ő megszűnik írónak lenni! „Pedig talán magad nem is képzeled milyly könnyen semmivé tudnád te tenni az én jövődöbeli iróságomat.”¹⁷ Vagyis mintegy attól félt, hogy a vágyálomszerűen elképzelt népies triumvirátusból Tompa után ő is kieshetnék... Ezek után azonban rátér a konkrét ajánlatra, ami a néplap szerkesztését és a Petőfi által javasolt Pestre költözést illeti. „Az egészhez azonban épen nem kötök vérmes reményeket, s nem sokat aggódom, ha semmi sem lesz is belőle. Annyit már eddig is nyertem benne, hogy újabb örvendetes tanúbizonyságát vettem, irántam a távolban is folyvást hön dobogó baráti szivednek, melly nem elégszik meg »igaz barátod« etc. kifejezésekkel a levelekben, hanem, a hol csak szerét ejtheti, tetteleg iparkodik barátja jólétét eszközteni. Nekem nincs alkalmam ezt tenni irányodban, s nekem csak az elpiritó háladatosság jutott osztályrészül: de hagyján. Menjek csak Pestre, majd meglásd minő alföldi családot formálunk ott, összesítvén gazdaságainkat, mint Lócszláb Jakab és Röhögi János a Vörösmarti [sic] »Kecskebőr«-ében.”¹⁸

Vörösmartynak ezt az 1834-ben megjelent prózai elbeszélését – ő maga a „pörrege” műfaji megjelölést alkalmazta – a legkülönbözőbb oldalokról jövő egyöntetű felháborodás fogadta a reformkorban. Volt, aki az úri modort hiányolta benne, mondván, nem szép a nemzet költőjétől, hogy ide sülydedt. Mások tökéletesen művésztelennek tartották, és a népiesség kudarcát szemléltették példáján, nemcsak Vörösmartyt, hanem magát az Aurorát is szidalmazván, hogy hogy hozhatlak le ilyen förmedvényt.¹⁹ Az elbeszélés utóélete se kutya, mert ugyan akadtak épelméjű filoszok is, akik szerették, mint például Gyulai Pál, Pintér Kálmán vagy Galamb Sándor és Túróczi-Trostler József, de azért volt olyan is, mint Juhász Géza, aki egyenesen azzal vá-

dolta meg, hogy kiröhögteti a parasztokat: „Bonyodalma elejétől végéig ízetlen, a nemes urak harsány röheje százados távolból is sérti a fület.” Szerencsére az utóbbi időben újra fölfedezték, legalaposabban Milbacher Róbert értékelte.²⁰

Azt, hogy Arany Petőfinek, reménybeli város lakó-társának azt kínálja fel, hogy majd úgy fognak élni, mint Lócszláb és Röhögi, csak éppen alföldiesen, ezt egyedül Solt Andor vette észre.²¹ Az „alföldi” jelző nagyon fontos, hiszen Petőfi és Arany is ennek a nagy tájnak a szülőtte, Vörösmarty pedig többször is hangsúlyozza, hogy dunántúli pórregéről van szó, ezen belül is baranyai a történet a balul sikerült és röhejes kincskeresésről. Ha elolvassuk *A kecskebőrt*, akkor egy percre úgy érezzük

magunkat, minthogyha arra az irodalmi tájra csöppentünk volna, amelyet Dickens angliai nyomortanyáiból varázsol majd nemsokára Petőfi *Az apostolban*, vagy amelyet szintén Dickens, Byron, Bulwer vagy Csokonai nyomán az Érmellékből és más bihari tájakból rettentés és boszorkányos nyomortanyaként Arany teremt meg *Az elveszett alkotmányban*, és fog majd még vörösmartyasabban megteremtteni a *Bolond Istók* első énekében.

Két agyalágyult és nyomorék cimbora a főhős, akik egy ideig közös feleséget használnak, de miután az megboldogul, egyesítik háztartásaikat, sorra megdöglesztik lovaikat, a két utolsó megszökik tőlük, akkor esznek, ha nincs mit, van egy gyermekük is, amelyről nem lehet tudni, hogy ki az apja, viszont

17 AJÖM XV, 200.

18 AJÖM XV, 202.

19 Az elbeszélés szövegét lásd Vörösmarty Mihály, *Beszélyek és regék: Ezeregyéjszaka I. füzet* (Vörösmarty Mihály Összes művei, szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső, 13), s. a. r. Solt Andor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 33–52, a jegyzeteket: 274–282.

20 Milbacher Róbert, „...földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és póriás hagyományának vázlatja*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 108–114.

21 Vörösmarty, *i. m.*, 277.

nagy csavargó és tolvaj, de egyszerre csak elhatározzák, hogy éjjel-nappal enni fognak ezentúl, mintha olvasták volna valamelyik előképét annak a kulináris paradicsomnak a nagy sódarzabálásokról és hasonlóról, amelyet majd a *János pap országában* ír meg Arany később. Tudniillik a hosszabbik nyomoronc egy gödörben aranyport látott csillogni, és föltételezi, hogy az egy elhagyatott aranybánya. Addig hergeli cimboráját, amíg elindulnak a nagy kalandra, hogy feltörjenek. Hiába, ilyen ez a reformkor. Az ő március 15-jük azonban csúful fejeződik be, mindketten beszorulnak a lukba, amelyben persze nem volt aranypor, csak besütött a nap, és egy pocsolya visszaverte, viszont megtámadja őket egy beszorult kecske, ők pedig egymással félig altestileg egyesülve tudnak csak néhány kéz- és lábtörés árán kinyomulni a lukból, miután a kecske öngyilkos lesz, mert kettejük teste közé szorulva beleszalad a Lócszláb Jakab késébe. Megfőzik a kecskét gulyásnak, bőrét kiakasztják száradni, azonban erre megjelenik az ördög! Később elszaladnak, az ördög pedig elfogyasztja a gulyást, a saját kecskebőrébe öltözve, szarvakkal. Később kiderül, hogy: 1. ez nem az ördög volt, hanem a közös gyermek, aki éppen arra járt és éhes volt; 2. később a gyermek hajlandó megtanulni írni-olvasni, hiába, a jobbágyságot fel kell szabadítani, éljen a népiskola! 3. a két hülyét később postásként alkalmazza a falu.

Arany – nehogy félreértés essék – a levél végén, miután felkínálta ezt a gyönyörű pesti perspektívát a Petőfivel való közös életre, hasonló modorban jellemzi szalontai honfitársait, akik miután több nemzedéken át harcoltak azért, hogy ne jobbágyok legyenek, hanem hajdú-nemesek, most, hogy eltörölték a jobbágyságot, nemesek akarnak lenni, tehát a volt helyett a nincsent választják nagy garral. Ők is hiszik, akár az egész ország, hogy megtalálták az aranybányát. Ám érezteti Arany, Lócszláb és Röhögi is ezt hitték, aztán mégis mire mentek a lyukban.

És hogyan beszélgettek egymással? Természetesen népiesen. Viszont az egyik lelkesített, a másik pedig hallgatott szavaira.

„A barlang torkolatja szűk. Belül tágas lehet; de setét, mint a pokol.»

»Pokol!« vigyorga János.

»S ha a kincset valami sárkány találja őrzeni –«

»Vagy morkoláb!« mondá vigyorogva Röhögi, ki már régen nem gondola magától semmit, s most rendkívül meg vala lépetve, hogy szunyadozó elméje egyszerre illy nagy lobot vetett.

»Bizony, János koma, az könnyen meglehet, hogy fogunkat ott hagyjuk, s aztán, mint szokás mondani, sem pénz, sem posztó.«

»Posztó!« bőge csodálatosan Röhögi, ki előbbi ész-lobbanása által megerőteltve, hűledezéseibe csakhamar vissza esett s ezen végszó által annyira ki lőn forgatva sorából, hogy az egész beszédben alig emlékezett egyébre vissza, mint a gombócokra; de arra semmikép rá nem mehetett, hogy azokat a posztóval valami összefüggésbe hozza. Lócszláb sejté, hogy pajtásának fejét igen meg találta terhelni, azért is összevoná beszéde vitorláját, s a mit az előbocsátottak után kevesen vártunk volna, így zárá szavait: »Már, János koma, hát csak elmenjünk (s ezt leginkább hangoztatá) a jó Isten nevében, ha addig élünk is!« S ez ügyes kanyarítással annyira visszahozá társa eszméletét, hogy, midőn ő ültéből fölkelt, amaz is felállott, s vastag busa hangon így szólt: »Nohát menjünk.«²²

Petőfi nyilván ugyanúgy tudta kívülről Vörösmartyt, mint Horatiust. Valamint ő írta a valaha írt legjobb Vörösmarty-paródiát is, tehát el tudta képzelni nemcsak azt, hogy hogyan beszélget Lócszláb és Röhögi, hanem azt is, hogy hogyan beszélgetne, mondjuk, miután már összezsalsaláduáltak Arannyal, az „amazontermészetű Márta” és a „szemérmes Erzsók asszony”. Próbáljuk legalább egy pillanatra elképzelni, hogy mit érzett akkor, amikor ezeket a sorokat olvasta, a végén nyilván homéri kacajban tört ki.

De hogy folytassuk az elképzelt pórregei tréfás beszélgetést: Petőfi nem tudta megtaláltatni az utókorral Szilveszter hamvait, Arany pedig az árokba gurult Istók-Katalint...

22 Vörösmarty, *i. m.*, 36–37.

JÁTÉK, KÁOSZ ÉS AUTONÓMIA A SYMPOSIO- NISTA LÍRÁBAN

A jugoszláv pecsét

Nehéz ellenállni a kísértésnek, hogy Jugoszláviáról, illetve a jugoszláv művészeti stratégiákról ne mint játékról gondolkodjunk. Hogy a játék milyen mértékben hatja át a kultúrát, és ezen belül a költészetet, Johan Huizinga 1938-as, nevezetes *Homo ludens* című tanulmánykötete óta ismert, ahol antik példákkal bizonyítja, hogy a játék megelőzi a kultúra fogalmát. Talán nem is kezdődhet egy játékról szóló vizsgálódás Huizinga kötetének említése nélkül. Roger Caillois éppen ebből kiindulva alkotta meg a játéktípusokat: agôn (versengés), alea (szerencse), mimikri és ilinx (szédület, eksztázis, káosz).¹ Jugoszlávia mint kulturális játéktér tartalmazta mindegyiket és azok ellenkezőjét is, ami Huizinga meglátása szerint nem komolyság, hanem a kulturális funkciót ellátó kötelesség.

Huizinga a játék fogalmát a szabadsággal köti össze: „Minden játék először is és elsősorban szabad cselekvés. Az elrendelt játék nem játék többé. Legföljebb egy játék megrendelt ismétlése lehet.”² Amennyiben e két fogalmat, a játékot és a szabadságot a titói Jugoszlávia különböző korszakaira vetítjük, ak-

kor azt látjuk, hogy már az államalapítástól (1943. november 29.) meghatározták a történetét. Egyrészt a rezsim két tabuja közül az egyik tartalmazza a szabadság fogalmát, a partizánok a fasizmus elleni harcot „népfel szabadító háborúként” határozták meg. Ugyanakkor a „népfel szabadító háború” reprezentációi a kötelesség, az erkölcsi felelősség értelmében jelentek meg. Vagyis a szabadság itt nélkülözötte a felelőtlen, fölöslegesnek tűnő játékosságot. Ám az ország megalkotása szempontjából mégiscsak jelen van a játék, amennyiben az államalapításért folyó harcot, versengést (agôn) vesszük figyelembe³, amely megelőzte a titói jugoszláv kultúra kialakulását. Jugoszlávia azonban ambivalens játéktér volt: szabadságát a diktatórikus állami berendezkedés felügyelete határozta meg, a „testvériség–egység” alapeszméje „felülről irányított multikulturalizmus” volt.⁴ Kérdés, hogy a művészi alkotás, a költészet mennyire volt képes autonómiát biztosítani az ellentmondásos jugoszláv (kultúr)politikai térben. Mennyire volt képes depolitizált játékként és jelként működni? Nem éppen ezért a politikáért küzdött a poétikai eszközeivel a jugoszláv kulturális csatateren?

Ezek a kérdések nem kerülhetők meg akkor sem, amikor az újvidéki *Új Symposion* (1965–1992) folyóirat kulturális szerepét, lehetőségeit elemezzük. Thomka Beáta szerint „[m]inthyogy a lap Jugoszlávia utolsó viszonylag harmonikus időszakában indult, magán viselte ennek a vidám, balkáni, déli, mediterrán barakknak az atmoszféráját (többynelvű környezet, játékoság, ötletesség, kísérletezés, lazaság, spontaneitás, jó tájékozódási érzék, nyitottság).”⁵ Az avantgárd barkácsolás és kollázsolás jellemzi a lap játékos esztétikáját, ami jugoszláv sajátosságnak bizonyult: „Minthyogy az *Új Symposion* szerkesztési elveit és grafikai képzeletét a barkácsolás, a kollázszerű eljárások vezérelték, tartósan magán viselte az oldottság, improvizáció, változatosság, megújító

1 Vö. Caillois, Roger: *Man, Play and Games*. Translated by Meyer Barash. University of Illinois Press, Urbana and Chicago, 2001, 11–36.

2 Huizinga, Johan: *Homo ludens*. Ford. Máthé Klára. Universum, Szeged, 1990, 16.

3 Huizinga a jogalkotást és -gyakorlást a versengés szempontjából a játék részeként értelmezi (vö. Huizinga: i. m. 86–97.).

4 Vö. Losonc, Alpar: *Multikulturalnost u „evropskom zajedničkom prostoru”*: 1989 kao izvor mita. Habitus 1999/mart, 93.

5 Thomka Beáta: *Symposion-kollázs*. In uő: *Déli témák*. zEtna, Zenta, 2009, 133.

impulzusok s ezzel egy lezárult korszak atmoszférájának nyomait.”⁶ A különböző tagköztársaságok többféle szempontból is versengtek (agôn) egymással, és a gazdasági verseny mellé befért a kulturális is, ami inspiratív kölcsönhatásokat eredményezett. Virág Zoltán a symposionista beszédmodot épp a keveredés elvében fedezi fel: „A *mixtura culturalis* és a *mixtura lingualis* tapasztalatának átfogó érvényű hasznosítása, a mozgalmi jelleget erősítő fellépés nyilvánvalóvá tette a szembesülés szükségességét az egyidejűleg különböző kultúrák rendszeréhez, több régióhoz, alrégióhoz tartozás térségi hatásmechanizmusával.”⁷

Viszont az egymásra hatás a versengés játékának részeként felülről irányított szabályokkal zajlott. A lap történetét érintő hatalmi megrendelések, betiltások (1971, 1983) jelezték a szabadság- és a játéktér ideológiai korlátait. Ugyanakkor a symposionisták nem pusztán elszenvedő alanyai voltak a jugoszlávság ambivalenciájának, hanem maguk is tevékeny alkotói, résztvevői, elég, ha csak figyelembe vesszük, hány olyan szöveget közöltek, amelyben a „jugoszlávság”, illetve a „Jugoszlávia” jelszavakat, motívumokat használják, sok esetben kritikátlanul. Tegyük hozzá, nem pusztán a hatalomnak megfelelő kényszerből cselekedtek így, amit alátámasztanak Bányai János, Bosnyák István, Végel László vagy Tolnai Ottó korabeli írásai, interjúi. Az egykori symposionista, Csorba Béla a következőképpen értelmezi az első symposionista generáció ellentmondásosságát: „Viszont az ideológiai kód, amiből közülük néhányan soha nem tudtak kitalálni, abból keletkezett, hogy a kádárista Magyarországgal szembeni teljesen jogos averziótól motiválva azonosították a szabadságot a jugoszlávsággal. Ez viszont öncsonkítás nélkül nem megy. Közösségi értelemben semmiképp. Az ebből következő lehetőségeket a politika kihasználta: az első nemzedék folyóirata így aztán egyszerre kitarottja és üldözöttje is lehetett az önmagában is ellentmondásos és bonyolult jugoszláv rend-

szernek.”⁸ Csorba azonban általánosítva beszél az első nemzedék szerzőinek ideológiai horizontjáról, és nem veszi figyelembe, hogy többen közülük utólag ha nem is teljes elutasítással, de kritikailag viszonyultak a jugoszlávság kérdéséhez (pl. Domonkos István, Ladik Katalin, Végel, Tolnai, Várady Tibor). Továbbá Csorba az adott interjúban nem viszonyul kritikailag a saját generációjához, nem veszi figyelembe, hogy az *Új Symposion* elválaszthatatlan a jugoszlávságtól, tehát mind egyik szerkesztői generáció ilyen-olyan mértékben érintett az ideológiájától. Valamint a „nemzet”-hez tartozás korántsem „természetes”, magától értetődő, ideológiamentes konstrukció. Azonban kétségtelen, hogy a „nemzet”, akárcsak a „jugoszlávság” értelmezése felülről irányított módon történt a Vajdaságban is, annak ellenére, hogy az *Új Symposion* hasábjain többször folyt vita a jugoszláv magyar (irodalmi) identitásról.⁹ Ám Csorba nyilatkozatában mindenképp fontos az az észrevétel, amely a jugoszlávság ambivalenciájára világít rá: az egyszerre támogatott (a „kitarott” talán túl erős megfogalmazás, vazallusi visszhangja van) és „üldözött” ellentmondása határozta meg a symposionisták kulturális stratégiáját. Kétségtelen, hogy a folyóiratban megjelent szövegek sohasem kérdőjelezték meg a jugoszlávság alapeszméjét. Szerbhorváth György a következőt állítja a symposionisták jugoszlávságáról: „Mert amíg a nyelvet öltögették a sztálinista gyakorlatra, ami lerohanja a művészetet, addig a jugoszláviával szemben halovány kételyük sem volt még.”¹⁰ Ugyanakkor Szerbhorváth is, Csorba is figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a jugoszláv kultúrpolitika nem értelmezhető feketén-fehéren az ambivalencia fogalma nélkül. Amíg a sztálinista blokkban nem jelenhetett meg az *Új Symposion*hoz hasonló, állami támogatású lap, addig Jugoszláviában ez lehetséges volt, és nemcsak azért, mert nem kérdőjelezték meg a jugoszlávság eszméjét, amelyben hittek. Azt se felejtjük el, hogy né-

6 Thomka: i. m. 138.

7 Virág Zoltán: *A margó vándorai. Az Új Symposionról.* In uő: *A szomszédság kapui*, zEtna, Zenta, 2010, 19.

8 *Mi voltunk a tagadás tagadásának tagadása. Csorba Bélával beszélgetett Kocsis Árpád.* *Ex Symposion*, 2017/98., 48.

9 Erről bővebben lásd: Szerbhorváth György: *Vajdasági lakoma. Az Új Symposion történetéről.* Kalligram, Pozsony, 2005, 225–237.

10 Szerbhorváth: i. m. 121.

hány symposionista „elment a falig”, amit a betiltások, botrányok jeleztek (ahogyan a zág-rábi Praxis-kör újbaldali kritikája is épp azt kérte számon a hatalmon, hogy nem képviseli a baloldali értékrendet).

Kérdés, hogy ettől a jugoszláv kultúrpolitikai játszmatól mennyire függetleníthetők az esztétikai, poétikai eljárásmodok. A problémát ugyanis mindig a politikai tematika avantgárd, formabontó, tekintélyromboló megközelítése jelentette, legyen szó a kisebbségi, nemzeti problémáról (pl. Rózsa Sándor nagy vihart kavart írása) vagy a művészi és kritikai szabadságról (pl. Radics Viktória, Tolnai Ottó, Miroslav Mandić írásai, Ladik Katalin performanszai, Fenyvesi Ottó *Orgia mechanika* című költeménye, Sziveri János tevékenysége).

Ugyanakkor a hatalmi szabályrendszerrel való játék nem pusztán a nyílt politikai kérdésekben, hanem kifejezetten poétikai, esztétikai szinten is megfogalmazódott. Az *Új Symposion* egyik grafikusa, Baráth Ferenc visszaemlékezése szerint „[n]em voltak megszo-kott grafikai megoldásaink, a tipográfiát a káosz, az ízléssel, a játékosággal tördelt rendetlenség jellemezte. Ez lett a mi vállalt arculatunk. A szám szöveges tartalma határozta meg a vizuális megjelenítést, vers vagy próza, ehhez alkalmazkodtam, ehhez kellett megtalálni a megfelelő tipográfiát.”¹¹ Leszámítva a pornográfia-számot, persze ez nem járt betiltásokkal, ami viszont nem jelenti, hogy mindez pusztán apolitikus esztétikai kérdéseket vetett fel, és hogy alátámasztotta a rezsím ideológiáját. A titói rezsím önreprezentációs látványvilágával összevetve az *Új Symposion* experimentális, formabontó vizualitása a hivatalos szocialista realizmussal szembeni alternatívaként is felfogható.¹² A paradoxon abban volt, hogy ez állami támogatásból válósult meg, és amíg a szerkesztőség betartotta a hatalom által diktált játékszabályokat, nem is volt gond.

11 *Rusztikus háttér. Baráth Ferencsel beszélgetett Géczi János. Ex Symposion*, 2017/98., 30.

12 Erről bővebben lásd: Dánél Mónika: *A hiány plasztikus helye. Kép és szöveg megnyíló terei az Új Symposionban*. In uő: *Nyelv-karnevál. Magyar neovantgárd alkotások poétikája*, 44–78., Faragó Kornélia: *Affinitások és koncepciók (Képzőművészeti gondolkodás az Új Symposionban)*. Tiszatáj, 2018/6., 53–62.

„kozmpolita rezervátumok”

Huizinga a költészetet nem pusztán esztétikai jelenségként értelmezi: „Az ilyen megértés első feltétele az, hogy elveszük azt a felfogást, amely szerint a költészetnek csak esztétikai funkciója van, vagy hogy azt csakis esztétikai alapokból kiindulva lehet megmagyarázni és megérteni. [...] Minden régi költészet egyszerre és egyben kultusz, ünnepi szórakozás, társasjáték, ügyesség, próba, vagy rejtvenyjáték, bölcs tan, rábeszélés, varázslat, jóslat, prófécia és verseny.”¹³ Eszerint a költészet egyik alapvonása a játék, az exjugoszláv művészek számára ez pedig a kísérletezés, a spontaneitás, a formabontás terén nyilvánult meg. Így kerültek a symposionisták a szlovén és a horvát költők által kidolgozott ludizmus irányzatának hatása alá. Ugyanakkor nem pusztán hatásról kell itt beszélnünk, hanem a jugoszláv művészeti szcénát jellemző játékos versengésről. Szerbhorváth szemlátomást nem ismeri ezt a dimenziót, és alaposan félreérti, amikor azt állítja: „A sympósok – durván szólva – olykor a divatmajmolók majmolói voltak, a kurrens nyugati cuccokat azután vették föl, miután már a jugoszlávok is levetették azokat.”¹⁴ Egyrészt a „kurrens nyugati cuccok” sok esetben termékenyítették meg a magyar kultúrát, gondoljunk csak a századfordulós *Nyugat* és szerzőinek történetére. A fejlett nyugat-európai kultúrákhoz való felzárkózás pedig a magyar államalapítás óta napirenden van (igaz, ott a kereszténység képezte az ideológiai háttérét és motivációt, nem az Európa-diskurzus, ám az europaizálódás folyamata ott kezdődött), persze, hol valóban felzárkózás, hol pedig hátrálás lesz és lett belőle. Másrészt a symposionista szerzők nem pusztán leutánozták a déli szláv szűrőn keresztül megismert nyugati-európai és amerikai stílusirányzatokat, hanem több esetben a jugoszláv versengés szellemében egyenrangú alkotásokat hoztak létre. Ha Szerbhorváth neveléslelektani szempontból elemezte volna a symposionista irodalom kialakulását, akkor azt is beláthatta

13 Huizinga: i. m. 130.

14 Szerbhorváth: i. m. 120.

volna, hogy az utánzás nem feltétlenül negatív jelenség, hanem a tanulási, illetve az alkotói folyamat része.¹⁵ Magyarország ez idő tájt jóval zártabb kultúrpolitikát folytatott, a vajdasági irodalom hagyománya pedig nem volt elég erős és nyitott, magától értetődően a jugoszláv nemzetek irodalmainak befogadása biztosította a kiutat a kortárs világirodalomba, művészetbe.

Ennek megfelelően néhány symposionista kitört a provinciális kisebbségi dimenzióból azzal, hogy a kisebbségi tapasztalatot nem tagadta meg, hanem magasabb szempontból értékelte újra. A jugoszláv, illetve a nyugat-európai és amerikai művészeti világot pedig nem pusztán trendiként élték meg, hanem a saját művészetük horizontjának, kontextusának határozták meg. Természetesen nem minden symposionista szerző alkotott azonos szinten, ám a jók kiemelkedtek. Ha ez nem így lenne, akkor nem beszélhetnénk pl. Ladik Katalin, Végel László, Tolnai Ottó szerbiai és magyarországi irodalmi díjairól, sikeres lengyel vagy nyugat-európai befogadástörténetéről. Természetesen ez a világrecepció nem olyan széles körű, mint a magyar nyelvű, ám nem is jelentéktelen. Hozzáfűzném, néhány szerzőnek, pl. Koncz Istvának, Böndör Pálnak még mindig nem alakult ki releváns magyarországi recepciója, ám ennek értékelése, vizsgálata messzire vinne e dolgozat tárgyától.

Visszatérve a ludizmus irányzatára, kérdés, hogy mikor kezdődött. Nincs ludista kiáltvány, mint az avantgárd izmusok esetében. Ha pedig figyelembe vesszük Huizinga megállapítását, hogy a játék a költészet alapja, akkor még bonyolultabb a ludizmus kezdetének meghatározása. A jugoszláv ludizmus esetében az avantgárd és a neoavantgárd lesznek meghatározók. A horvát irodalmár, Dubravka Oraić Tolić ötfajta ludizmust különböztet meg:

1. szemiotikai ludizmus: a művészeti jellel való játék; két változata van:
  - a) belső (a jelölő és a jelölt viszonyával zajló játék, pl. szójáték)
  - b) külső (pl. egy szöveg színházi előadása)
2. metaludizmus: játék a játékkal (pl. Hlebnjikovnál a „játék” szóval történő szöveges játék)
3. autoludizmus: a saját szöveggel történő játék (önidézetekkel teli intertextualitás)
4. interludizmus: a különféle jelekkel való játék (az intertextualizmus és intermedializmus minden fajtája)
5. ontoludizmus: a valósággal való játék, avagy a művészi valóság megalkotása¹⁶

Figyelembe véve a jugoszláv költészet történetét, azt találjuk, hogy az említett típusok mindegyike megtalálható az avantgárd alkotók műveiben. Ugyanakkor a „ludizmus” elnevezést a horvát irodalomtörténészek kezdték el használni elsősorban az 50-es években indult Ivan Slamnig lírájának meghatározásához. Recepciója szinte hemzseg a „játék” címkétől¹⁷, s ugyanez érvényes a hlebnjikovi zaum-játékokat használó Josip Sever költészetére¹⁸, a második nagy hatású horvát költőre, aki szintén inspirálta a 70-es és a 80-as évek horvát ludista költészetének alakulását és tobzódását, különösen a *Quorum* folyóirat szerzői esetében. Zvonimir Mrkonjić a következőképpen határozza meg a ludizmust (a lettrizmussal összefüggésben): „a hangstruktúrákkal való játék, hangalakzatok vagy hangzó neologizmusok alkotása a szavak konvencionális formáinak széthullásából. E fogalom későbbi értelmezése szerint, amely a szlovén költészetből származik, a ludizmus a tárgyi viszonyok szóbeli vizualizációjával foglalkozik az OHO csoport gyakorlatának mintájára (például néhány vers Zvonko

15 Az utánzás mint tanulás folyamatának gondolata valójában már Platon írásaiban is megtalálható (vö. az *Állam* című dialógussal). Neveléslektani szempontból lásd: Keményné Pálffy Katalin: *A szociális tanulás*. In B. Lakatos Margit, Serfőző Mónika (szerk.): *Pszichológia szöveggyűjtemény óvodapedagógus hallgatóknak*. Trezor Kiadó, Budapest, 2002, 189–196., Vekerdy Tamás: *Gyerekek, óvodák, iskolák*. Saxum, Bp., 2016, 133.

16 Vö.: Oraić Tolić, Dubravka: *Ontološki ludizam*. In *Ludizam. Zagrebački pojmovnik kulture XX. stoljeća*. Uredili: Živa Benčić, Aleksandar Flaker. Zagreb, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta, Slon, 1996, 99.

17 Lásd: *Književna kritika o Ivanu Slamnigu*. Priredio: Branimir Donat, Matica Hrvatska Metković, Zagreb, 2004.

18 Mindkettejük kapcsán lásd: Krešimir Bagić: *Živi jezici. Poetska pisma Ivana Slamniga, Josipa Severa i Anke Žagar*. Naklada MD, Zagreb, 1994, 23–98.

Maković *Kometák* és Branko Maleš *Textus* című kötetéből).¹⁹

Mindebből kitűnik, hogy a második világháború után elterjedő ludizmus a történeti avantgárd által felforgatott hagyomány, a konvenciók törmelékéből építette fel a maga játékos költészeti struktúráit. A ludista versek a szemantikai káosz sűrítményei: költői játék a jelentés- és képrombolás zúzalékával. Sok esetben képzavarok mozgatják a versbeszédet a hagyományos tropikus képszerkezetek helyett. Ez a játék sok esetben megtalálható a neoavantgárd konceptualista és lett-rista irányzatok munkáiban. A ludista költemények nem narratív versek, a hagyományos, hermeneuta olvasás felől hermetikusként, érthetetlennek és értelmetlennek (non sens) hatnak, érvénytelenné teszik a megértésre irányuló olvasói stratégiákat. A humor, az ironia, az abszurd, a groteszk, a kulturális regiszterek hierarchia mentes keverése különféle intertextuális és intermediális idézetek által, a játékos szubjektumrombolások jellemzik a ludista műveket. A szerb költőnő és teoretikus, Dubravka Đurić szerint „[a] radikális költők a papírfelület terét kutatják, a szöveget pedig gyakran a szóbeli előadásmód partitúrájának fogják fel. A nyelv lehetőségeit kutatták, más médiumokban felfedezett eljárásmodokat használtak, keverték a műfajokat, és több műfajú effektusokat hoztak létre, ezáltal meghaladták a különböző művészeti ágak közötti elkülönítéseket. Megkérdőjelezték a társadalom polgári normáit, élesen bírálták a művészet a művészetért eszméjét és a líra magasművészeti esztétizmusát. A művészeti tevékenységük provokatív volt, ami az egzisztenciális, politikai, etikai és esztétikai kérdéseket is áthatotta.”²⁰

19 „Igra glasovnom gradom, tvaranje glosolalija ili glasovnih neologizama nastalim raspadanjem konvencionalnih oblika riječi. U kasnijem tumačenju ovog pojma, koje dolazi iz slovenske poezije, ludizam se bavi rječitom vizualizacijom predmetnosnih relacija, po uzoru na praksu grupe OHO (kao primjer mogu se navesti neke pjesme iz zbirke Z. Makovića Komete i zbirke Tekst B. Maleša).” (Mrkonjić, Zvonimir: *Enciklopedijska natuknica. Konkretna poezija*. Vijenac 2008/378, <http://www.matica.hr/vijenac/378/enciklopedijska-natuknica-4259/>)

20 „Radikalni pesnici poinju da istražuju prostor stranice papira, a tekst često shvataju kao partituru za oralno izvođenje. Istraživali su mogućnosti jezika, koristili postupke otkrivene u drugim medijima, mešali žanrove i stvarali poližanrovske efekte prevazilazeći podele između različitih umetnosti. Dovodili su u pitanje građanske

Ugyanakkor ez a radikális költői gyakorlat nem pusztán az avantgárdhoz, hanem a szimbolista Mallarmé *Kockadobás* (1897) című művéhez is kötődik. A magyar műfordító, Tellér Gyula szerint ez a mű lefordíthatatlan, ám paradox módon ebben rejlik a varázsa: „Végül pedig ott van a nyelv hanganyaga, a kulcsmondat véletlent modellező, tizenharmadik szótaggal megdöccentett alexandrínusa, a hangzásokkal, ritmusokkal, hangszínekkel való játék ezer meg ezer lehetősége. Csupa nyelvhez kötött, lefordíthatatlan vagy alig lefordítható egyszerűség. [...] Hogy a költeményben a szétagolt mondatok, mondatrészek közé beiktató »fehérek« a nyelvi anyaghoz intenzíven hozzákapcsolódnak, szervezik a gondolatmenetet, az asszociációkat, lassítanak, gyorsítanak, kiemelnek, szimmetrikus helyzetek révén eltávolítanak, szembeállítanak és egybekapcsolnak. Úgy viselkednek, mint egy vizuális szintaxis (szó szerkezettan) és mondatban tartalomszervező kategóriái. [...] Mallarmé új formát talált, a kifulladásban lévő alexandrínust meghaladni akaró szabadvers és prózavers mellett egy harmadik lehetőséget: az írásképet és az ezt tartalmazó vizuális mezőt a vers formai elemei közé beiktató képverset.”²¹ A *Kockadobás* valójában a mallarméi tanítvány, Paul Valéry által meghatározott „tisza költészet” első megvalósulása, a platóni idea lírája.²² Amikor Tolnai Ottó a „tisza költészetre” hivatkozik, akkor itt kell keresnünk a forrását.

Nem véletlen az sem, hogy a vajdasági neoavantgárd szerb költészet, performansz és posztpunk egyik meghatározó figurája, Slobodan Tišma több ízben foglalkozott Mallarmé talányos remekművével. A szerző *Vrt kao to* (1977) című poémája párhuzamba hozható a *Kockadobással* (a szerző több korábbi költeményében is feltűnik a „kocka” motívum, amely akár Kazimir Malevics fekete

norme društva, oštro su kritikovali ideju umetnosti radi umetnosti i visoki idealni estetizam lirike. Njihova umetnička delatnost bila je provokativna i zadirala u egzistencijalna, politička, etička i estetička pitanja.” Đurić, Dubravka: *Radikalne pesničke prakse – konkretna i vizuelna poezija u avangardi i neoavangardi*. In uő: *Al-over*. Feministička 94, Beograd, 2004, 81.

21 Tellér Gyula: *Mallarmé kockadobása*. In Mallarmé, Stéphane: *Kockadobás*. Ford. Tellér Gyula. Helikon, Bp., 1985, 54–55.

22 Vö. Mallarmé, Stéphane: *Előszó*. In Mallarmé: i. m. 60.

négyzetével is rokonítható). Miško Šuvaković szerint „[a] kései hatvanas évek verse még mindig szimbolikus test, amelyet Tišma a nyelv határainak modernségi kérdéseinek örvényéből ragadott ki (Mallarménál a véletlen és a saját színét kereső nyelv hangja, Rilke diszkrét tónusa az idő és a tér belső hangjában, Wittgenstein kérdései a nyelvről és a nyelven túlról, amit a nyelv elkap és elajt).”²³ Később a *Vrt kao to (Kert mint az)* című poémában Tišma a nyelvi szubjektum szétírásával, ellehetetlenítésével, problematizálásával foglalkozik, azonban mindez nála Mallarmé *Kockadobásához* vezethető vissza.

Másutt persze eltérő a háttér, a szlovén tagköztársaságban az avantgárd konstruktivista hagyomány (Srečko Kosovel konsai) alapján Aleš Kermauner, Franci Zagoričnik és Tomaž Šalamun 1965-ben közli az első „konkrét költeményeit” az egyetemista *Tribuna* című lapban. Nemsokára pedig létrejön az OHO nevű költészeti, képzőművészeti és performer csoport (Franci Zagoričnik, Iztok Geister Plamen, Marko Pogačnik, Matjaž Hanžek, Milenko Matanović és Vojin Kovač-Chubby), amely inspiratív forrása lesz a horvát és a szerb szerzőknek, alkotóknak is (vajdasági kontextusban: a KÓD, az E), a Január, a Február, a Bosch+Bosch és más csoportok jöttek létre a szlovén kezdeményezés hatására).²⁴ A horvát irodalomtörténész, Branimir Bošnjak szerint a nyelvvel, illetve a vizualitással való radikális kísérletezés legkövetkezetesebben a szlovén művészeti szférában valósult meg.²⁵ A szlovén teoretikus, Taras Kermauner ezeket az experimentumokat reizmusnak nevezte el.²⁶ Dubravka Đurić ezeket a neoavantgárd jugoszláv művészeti je-

lenségeket „kozmpopolita rezervátumnak” nevezi: „Az nem a két háború közötti avantgárd revíziója és reaktualizációja, hanem autentikus egzisztencialista válasz az ötvenes, hatvanas évek ideológiai, kulturális és művészeti elvárásaira.”²⁷

Ennek nyomán amikor a symposionista költészet ludizmussal, reizmussal, konceptualizmussal, lettrizmussal történő kísérletezését vesszük szemügyre, akkor figyelembe kell vennünk, hogy annak nem pusztán esztétikai vetülete, hanem társadalompolitikai és egzisztenciális kockázata is volt. A symposionisták első körben a vajdasági magyar líra „béka”-, illetve „templomtorony”-perspektívájával számoltak le, utána következett a vajdasági hatalmi apparátussal való ambivalens játék. Ilyen értelemben a symposionista líra ludista káoszformái a politikai és egzisztenciális vonatkozású személyes autonómia kialakításának az experimentumai voltak.

Nikola Dedić szerint ez a radikális kísérletezés a „neoavantgárd textualizmus”²⁸ jellemzője. A szerb recepció nem tesz különbséget nemzeti alapon a „neoavantgárd textualizmus”, „vajdasági textualizmus” (Šuvaković) tárgyaláskor, persze, nyelvi akadályok okán csupán azokat a jugoszláv szerzőket ismerik és említik, akiknek a művei le vannak fordítva szerbre vagy horvátra. Šuvaković azért használja a „vajdasági” jelzót, mert szemben a fragmentált, kritikai „vajdasági textualizmussal” a belgrádi kritika és líra hagyományosabb jellegű volt, ott a verizmus került előtérbe, vagyis a narratív verstípus. Szombathy Bálint a „neoavantgárd textualizmus”, illetve a konceptualizmus előzményét a szerb irodalomban a verbo-voko-vizuális (a zenitista, szürrealista Dragan Aleksić és Ljubomir Micić köré szerveződő szerzők) költészetben határozza meg.²⁹ A „textualiz-

23 „Pesma kasnih šezdesetih, još uvek jeste simboličko telo koje Tišma izdvaja iz vrtloga modernističkog preispitivanja granica jezika (Malarmeov glas slučaja i jezika koji traži svoju boju, Rilkeov diskretni ton u unutrašnjem zvuku vremena i prostora, Vitgenštajnova upitanost nad jezičkim i onim izvan jezika što jezik zahvata i ispušta).” Šuvaković, Miško: *Hijatusi jezika i transcendencije*. In Tišma, Slobodan: *Vrt kao to. Izabrane pesme*. Ruža lutanja, Beograd, 1997, 96.

24 A szlovén OHO csoport ludizmusról lásd: Zabel, Igor: *Uloga igre u delu OHO*, In Ludizam, i. m. 355–362.

25 Vö. Bošnjak, Branimir: *Proizvodnja Života*. Stvarnost, Zagreb, é. n., 160.

26 Vö. Kermauner, Taras: *Fragmentarni priloz i povijesti i analizi konkretne poezije u Sloveniji*. Prevod: Ljubomir Stefanović. Vidik 1972–73/7–9., 6–7.

27 „Ona nije revizija ili reaktualizacija avangardi između dva rata, već autentični egzistencijalni odgovor ideološkim, kulturološkim i umetničkim zahtevima pedesetih i šezdesetih godina.” Đurić: i. m. 91.

28 Vö.: Dedić, Nikola: *Neovangardni tekstualizam*. In *Evropski konteksti umetnosti XX veka u Vojvodini*. Szerk. Miško Šuvaković és Dragomir Ugren. Muzej savremene likovne umetnosti, Novi Sad, 2008.

29 Szombathy Bálint: *A verbo-voko-vizuális műtípus nyelvi univerzalizmus mint a konceptuális műfaj lehetséges eredője*. In uő: *Új idők, új művészet*. Forum, Újvidék, 1991, 91–100.

mus” fogalmát kiterjeszthetjük a symposionista lírára is, ezáltal „symposionista textuallizmus”-ról beszélhetünk, illetve nyelvi-képi tűzijátékról (Ladik Katalin esetében ez kiegészült a fonikus experimentumokkal).

Symposionista tűzijáték

A ludizmus afféle parazitaként megtalálható szinte mindegyik avantgárd, neoavantgárd és posztavantgárd irányzatban, ahol a nyelvi, vizuális experimentumokat a játék szabadságelve határozza meg.

Lássunk néhány olyan példát, amely világosan érzékelteti a déli szláv szerzők hatását a magyar symposionistákra. Tomaž Šalamun egyik korai, '66-os *Poker* (Póker) című kötetében publikált, *Kdo je kdo* (Ki kicsoda) című költeményben a szubjektum és a szerzőre épülő, pozitivistá versértés paródiáját nyújtja, s mint ilyen, a szemiotikai ludizmus példája:

„lángész vagy tomaž šalamun
okos vagy szép vagy
nagy vagy óriás vagy
erős és hatalmas és csodálatos vagy
a legnagyobb akit valaha is a hátán hordott
[a föld
király vagy gazdag vagy
lángész vagy tomaž šalamun ebben
[egyetértünk a természettel
oroszlán vagy rád figyelnek a csillagok”³⁰

(Oravec Imre fordítása)

A költemény olvasható ugyanakkor az identitás, az önazonosság metaforizációjaként is, amely az egész első kötet egyik alaproblémája egyben.³¹ Erre a költeményre reflektált Tolnai Ottó a *Tomaž Šalamun* című költeményével, amely először az *Új Symposion* 1969/47-es számában jelent meg Šalamun idézett versével együtt (Konc József fordításában). Később Tolnai *Agyonvert csipke* (1969) című kötetében látott napvilágot, az alábbi

részlet jól mutatja a pastiche ludista működését:

„Nem vagy te meztelen TOMAŽ ŠALAMUN
Feltételezem az olaszoknál az osztrákoknál
[öltözködsz TOMAŽ ŠALAMUN
Az olaszoktól az osztrákoktól csempészed
[gúnyád TOMAŽ ŠALAMUN
Öngyújtód tudom görög TOMAŽ ŠALAMUN
És proletár sem vagy te TOMAŽ ŠALAMUN
Még csak lumpenproletár sem
[TOMAŽ ŠALAMUN
Proletár nem taknyoz proletárról
[TOMAŽ ŠALAMUN
Nem narcissoid TOMAŽ ŠALAMUN
Te a SLOVENIJALES vagy
[TOMAŽ ŠALAMUN
Neked törlesztem havonta kölcsönöm
[TOMAŽ ŠALAMUN
Vörös ágyamért ami a forradalmakat idézi
[TOMAŽ ŠALAMUN
Amiben feleségemet kecerészem
[TOMAŽ ŠALAMUN
Gumi nélkül gumi nélkül TOMAŽ ŠALAMUN
A cigányok és az államfők sok gyereket
engedhetnek meg maguknak
[TOMAŽ ŠALAMUN
Gumi nélkül mert ha gumit akarok húzni
[a gumibotra TOMAŽ ŠALAMUN
KATALOG-otok prezervatívum-katalógusa
jut mindig eszembe TOMAŽ ŠALAMUN
És a gumibot mint napon a vásári mákos
[cukorrúd lekonyul TOMAŽ ŠALAMUN”

Akárcsak a szlovén költő, Tolnai is szétszedi, a nyelvi hangzásra redukálja a név és a személyi azonosság problémáját, ezáltal dekonstruálja és parodizálja a szubjektum ideológiai előfeltevését. Ugyanakkor továbbmegy egy lépéssel a politikai, társadalmi olvasat irányába. Csányi Erzsébet szerint Tolnai verse „[...] nemcsak a szlovén költő nyelvtörő nevére való rájátszásból fakaszt különös verszenét – ütköztetve azt a magyar nyelv oldottabb rendszerével, hanem tematizálja a régiók árucere-forgalom révén létrejövő kapcsolatát is. A vajdasági mindennapok részévé váló szlovén termékek az ország egy távolabbi köztársaságának profán és kultu-

30 Šalamun, Tomaž: *Póker*. Válogatta: Gállos Orsolya. Jelenkor, 1993, 8.
31 Vö. Ljubec, Tamara: *Metaforološka analiza Šalamunovega Pokra*,
<https://www.locutio.si/index.php?no=59&clanek=1515>

rális jelenségvilágát képviselik emblematiszusan.³² Az áru problémája, a vers, illetve a művészet mint áru kérdése megjelenik Tolnai korai remekművében, a *Doreen* 2. című költeményben, illetve Domonkos István és Ladik Katalin több írásában (a vers motívummá, áruvá emelése metaludista költeményekké teszi ezeket a darabokat). Nemcsak a költeményekben olvashatunk a fogyasztói kultúra ellentmondásairól, hanem prózában is, pl. Gion Nándor *Testvérem, Joáb* vagy Végel László *Egy makró emlékiratai* című regényében. Szerbhorváth György szerint „[a] jugoszláviai kultúrpolitika lényeges, hivatalosan természetesen ki nem mondott elemévé vált a hatvanas években, hogy egyre nagyobb teret engedtek a szórakozásnak, s így a giccsnek. A szórakoztató zenének valóságos ipara alakult ki, a népieskedő műdalok és egyéb giccses szórakoztató műfajok konjunktúrájának legitimációs szerepe volt, a már a hatvanas-hetvenes években egyes, nívós lapokban is megjelenő aktfotókat most ne is említsük.”³³ A művészetkritikus, Clement Greenberg 1939-es írásában szembeállítja az avantgárdot a giccsel, és a giccsset a demagógia és a diktatúra közötti kapcsolat eszközeként látja: „Ahol manapság egy politikai rendszer hivatalos kultúrpolitikát folytat, azt a demagógia kedvéért teszi. Németországban, Olaszországban vagy Oroszországban nem azért giccs a hivatalos irányzat, mert filiszterek állnak a kormányok élén. A giccs alkotja már eleve a tömegek kultúráját, ahogy mindenhol máshol is. A giccs propagálása egyszerűen egy olcsó módja annak, hogy a totalitárius rendszer elfogadtassa magát az alattvalóival. [...] Az avantgárd ezért válik kitalálttá, nem annyira azért, mert egy magasabb szintű kultúra lényegénél fogva kritikusabb kultúra is egyben. [...] A fasiszták vagy sztálinisták szempontjából egyébként nem az a fő baj az avantgárd művészettel és irodalommal, hogy túl kritikus, hanem hogy éppenséggel túl »ártatlan«, azaz nem lehet

hatékony propagandát injekciózni belé – erre a célra a giccs sokkal alkalmasabb. A diktátor a giccs révén tud szorosabb kapcsolatban maradni a nép »lelkével«. Ha a hivatalos kultúra túl magas lenne, fennállna az elszigetelődés veszélye.”³⁴

Šalamun a költészetében a klasszikus lírai alany hamis önazonosságát használja reflektált giccselemként, illetve áruként, Tolnai pedig Šalamun nevéből alkot árut, és a ludizmus eszközeivel teszi nevetségessé a hivatalos szocialista realizmus giccsesztétikáját, illetve a nyugati kapitalizmus üres materializmusát (amire a symposionisták számára is fontos pop-art reagált széleskörűen az ötvenes-hatvanas évektől). A titói rendszer (a sztálinizmushoz, rákosizmushoz, kádárizmushoz hasonlóan) nem véletlenül támadta többször az absztrakt művészetet, igaz, ez a támadás mindig ambivalens módon nyilvánult meg. A titói rendszert inkább az motiválta, hogy a támogatások által a hatalom részévé tegye a fiatalokat megmozgató avantgárd, neoavantgárd művészetet. A fiatalság a jövő utópisztikus záloga, ezért is viszonyult hozzá a titói rezsim „kesztyűs kézzel”. Ugyanis ha kirakatszerűen fel lehet mutatni az állami támogatásból megjelenő *Új Symposiont* és hasonló művészeti orgánumokat, akkor az az üzenet a nyilvánosságnak, hogy nincs lázadás a hatalom ellen, a magas művészet a hatalom támogatottja és támogatója. Ennek ellenére több neoavantgárd művész került a hatalmi apparátus keresztútjébe, ami betiltásokkal, felelősségre vonásokkal járt (pl. a „fekete hullám”-nak bélyegzett alkotók, a filmrendező Želimir Žilnik, Miroslav Mandić, Edvard Kocbek, Tomaž Šalamun, Ladik Katalin, Tolnai Ottó, Végel László, Sziveri János). Összefoglalva: a ludizmus első látásra pusztán esztétikai, „ártatlan” játék, ám Greenberg alapján épp ez az „ártatlanság” volt zavaró a hatalom számára, és időnként szükség volt a közvélemény megfélemlítésére, a felmutatható megtorlásokra.

32 Csányi Erzsébet: *Tolnai Ottó 60-as évekbeli lírájának kultúraközi kontextusai*. In uő: *Lírai szövegmezők*. Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia, Újvidék, 2010, 16.

33 Szerbhorváth: i. m. 133.

34 Greenberg, Clement: *Avantgárd és giccs*. Ford. Józsa Péter és Falvay Mihály. In uő: *Művészet és kultúra*. Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Bp., 2013, 25–26.

A következő példa az interludizmusra vet fényt, ami a különböző mediális (művészetközi, szövegközi) idézetek játékára vonatkozik. A Slobodan Tišmával együtt induló, közös performanszokat is létrehozó Vladimir Kopicl a popkultúra és a politika összefonódására utal játékosan az *Imádság a bútorokhoz* című költeményében:

„Istenem, gyerekkoromban
Jimi Hendrixnek képzeltelek,
valami határtalan kékségnek, melyből
[hasis füstölög,
de mióta szétfröccsentél a képernyőn,
[inkább Jaruzelskire
hasonlítasz, bár egy kicsit frissebbnek
[tűnsz, mint ő.”³⁵

(Fenyvesi Ottó fordítása)

A költemény a szerző *Pitanje poze* című kötetében jelent meg 1992-ben, és az újabb kiadásával Jaruzelski helyére egy másik, aktuális politikus ikon került (Berlusconi). A költemény kollázsszerű, popkulturális idézetei a ludista „videó-klipp” (Branko Čegec) cut-up (Burroughs) poétikájával függnek össze. A kollázspoétika intermediális idézetjátéka több symposionistára jellemző (Ladik, Domonkos, Tolnai). A műfordító Fenyvesi Ottó, a harmadik symposionista generáció költője szintén használja a kollázs antiművészeti eljárás módját a szöveges, illetve a képzőművészeti munkáiban. Fenyvesi nem pusztán hasonló ludista poétikával alkot, mint Kopicl, hanem a horvát líra „fenegyerekének”, Branko Maleš *u voćarni, u draškovićevoj* című költeményének magyarra fordított részleteit beépítette a saját *Commando dance* című poémájába³⁶:

35 Kopicl, Vladimir: *Imádság a bútorokhoz*. In *Ex Évkönyv 1990*. Szerk. Fenyvesi Ottó és Losonczi Alpár. Symposion Könyvek 62. Forum, Újvidék, 1990, 84.

36 Erről a fordításról, illetve idézetről bővebben lásd: Orcsik Roland: *Istenem emlékszel-e valamire. Fenyvesi Ottó Commando dance című versének horvát irodalmi vonatkozásai*. In *Speculum varietatis*. Szerk. Cseh Zoltán és Misad Katalin. Univerziteti Komenskiho Bratislave, Pozsony, 2014, 182–195.

„a sarki önkiben tíz deka csirkeszalámigyárat
[vettem
néhány ropogó cipő kíséretében
kiséltám a parnasszusra
biccentettem és úgy éreztem
mintha drapp pulóverbe öltöztem volna
fel voltam készülve sötétkék holland trikómba
azonkívül és belül mindenre
csókra kalandra interjúja
egy-két-há'-négy”³⁷

Maleš költeménye később megjelent két fordításban is, az egyiket éppen Fenyvesi változatában olvashatjuk. Ebből világosan kiderül, Fenyvesi nem egy az egyben, hanem részleteiben veszi át, kollácsolja, mixeli össze Maleš művét a sajátjával.³⁸ Fenyvesi több kötetének műfaji meghatározásában mintegy alcímként jelzi a lemezlovas remix poétikát.³⁹ Akárcsak Maleš, aki a szóban forgó költeményt a '86-os *Praksa laži* (A kamuzás praxisa) című kötetében jelentette meg, amelynek alcíme: *plágiumok, kópiák, video-recorderek: az ismétlés arany pofái*. Fenyvesi költészete tehát beleíródik ebbe a horvát, szerb, szlovén ludista költészeti hagyományba (a szerb nyelvű válogatáskötetében a költőtárs Vladimir Kopicl a többi között a ludizmussal hozza összefüggésbe a líráját⁴⁰). Alapjában ez az egyik különbség a symposionista szerzők déli szláv és magyarországi befogadástörténete között.⁴¹ Ugyanez érvényes Ladik és Tolnai esetében is, mindez persze összefügg a magyarországi neoavantgárd befogadástörténetének kultúrpolitikai akadályaival.

37 In Fenyvesi Ottó: *A káosz anygala*. Framo publishing, Chicago, M-Szivárvány Alapítvány, Budapest, 1993, 11.

38 Vö. Maleš, Branko: *a drašković utcai zöldségkereskedésben*. Ford. Fenyvesi Ottó. In uő: *Valóság elleni gyakorlatok*. Válogatta és fordította: Fenyvesi Ottó és Orcsik Roland. Babelpress Bt. – Fialtal Szegedi Írók Köre, Veszprém–Szeged, 2005, 32–35.

39 Pl. A *Minimum Rock & Roll* című kötet alcíme: „versek, kalózsövegek”, a *Halott vajdaságiakat olvasva* című kötet alcíme pedig: „versek, átköltések, másolatok”.

40 Kopicl, Vladimir: *Épohalni bluz nad panonsim morem*. In Fenješić, Oto: *Andeo haosa*. Orpheus, Novi Sad, 2009, V. Az előszó megjelent magyarul is Bartuc Gabriella műfordításában (Epochális blues a Pannon tenger felett (Előszó Fenyvesi Ottó A káosz anygala című szerb nyelvű kötetéhez. Tiszatáj, 2014/10.).

41 Szerencsére az utóbbi időszakban egyre több horvát, szerb és szlovén költészeti antológia született, illetve néhány szerző válogatáskötete is elérhető magyarul, ami megkönnyíti a déli szláv nyelveken nem tudó kutatók vizsgálódását.

Lejárt lemez?

A ludizmus a kilencvenes években egyre kevésbé mozgatta meg a fiatal szlovén, horvát és szerb költőket, ám a költészet játéka ezzel nem merült ki, csupán átalakultak a kifejezéseszközei. Magyar viszonylatban a ludizmus néhány symposionista szerző egyéni poétikájában jelent meg, ám ott is javarészt a saját képükre alakítva. Bosnyák István találon jellemzi Tolnai *Világpor* (1980) című kötetét: „Szabadasszociációk szabadságharca: nem egydimenziós harc volt ez, s nem az a *Világporban* sem. Lévén, hogy az, aki folytatja, aki folytatni kényszerül alkímiai törvényszerűségek folytán, közel sem *csak* homo politicus, *csak* homo moralis, *csak* homo ludens, *csak* homo faber, *csak* homo aestheticus... Hanem és csakis: és-és, is-is... »Homo totus« tehát. Vagyis olyan abszolút lírikus, akinek örült malmaiban minden lírává őrlődik [...] A képzettársításnak amolyan meta-tematikai szabadságharcáról van szó tehát, ami azt is jelenti, hogy ez a líra a jugo-magyar költészetnek nem ezt vagy azt a tematikus »blokkját« forradalmasította/forradalmasítja a szabadasszociálás radikalizmusával, hanem költészetünk *egészének* befogadás- és visszajelzés mechanizmusait is. [...] *Ohne Angst leben*. Legalább a költészeti lébecolásban...”⁴² Bosnyák értelmezése tágabban is rávilágít a symposionista líra sajátosságára: a kortárs déli szláv és világirodalmi, művészeti hatásokat befogadták ugyan, ám saját költészeti párlatot főztek ki belőle. Nincs tiszta ludista symposionista költészet, ahogyan a déli szláv szerzők esetében annyi ludizmus lehetséges, ahány költő használta és használja a poétikájában, miután a ludizmus inkább elv, parazita poétika, mint önálló, kiáltvánnyal rendelkező izmus. A ludizmus a neoavantgárdal összhangban pluralizálta az irodalom terét.

Kérdés, hogy a symposionisták valóban „egészében” átalakították-e a „jugoszláviai magyar” költészet befogadás- és visszajelzés-mechanizmusait, ahogyan Bosnyák írta. Samu János úgy

42 Bosnyák István: *Az esztétizmus politikumától a radikális ellenesztétizmusig*. In uő: *Szóakció II*. Forum, Újvidék, 1982, 291.

látja, hogy Domonkos és Ladik experimentális „határpoétikái” a peremen maradtak: „Eljárásaik a véletlent, a vers elhangzásának egyszerűségét, a kimondás szabályozhatatlan változékonyságát előtérbe helyezve a kánonok és konvenciók peremén maradnak, de éppen ezzel kérdezznek rá költőiség és nyelviség mibenlétére, lehetőségére, távlataira, így az áthágott határok zónájából nem csupán kilépnek, hanem intenzifikálják viszonyait.”⁴³ Ez azonban leginkább a magyarországi irodalomtörténetekre érvényes, a vajdasági recepcióban más a helyzet, és nem pusztán a magyar, hanem a szerb esetében is. Persze ez sem teljesen igaz, hiszen a Domonkosnak, Ladiknak, Tolnainak odaítélt irodalmi díjak intézményesítették a művészetüket. Ám költészetük sohasem válhat a giccsre építő hatalmi diskurzus legitimációs eszközévé. Minden ilyen törekvés leegyszerűsítene az életművüket, amelynek minden porcikája az ellenállás egy-egy formája. „Legalább a költészeti lébecolásban...”, ismétlem Bosnyák pontos észrevételét. A költészet experimentumai nem hatják át a társadalom mélyrétegeit, és ilyen értelemben igen, egyetértek Samuval, a „konvenciók peremén” maradnak. Ez pedig azt is maga után vonja, hogy a költészet játékaiból fakadó szabadság mindig marginális, szubkulturális jelenség. Ha nem így lenne, ki tudja, talán a költészet is fölöslegessé válna.

A ludizmus nyomai mindmáig megtalálhatók Tolnai, Ladik és Fenyvesi lírájában. Érdemes lenne egyszer párhuzamot vonni a nyugati és a magyarországi neoavantgárd költészet formáival⁴⁴, Parti Nagy Lajos nyelvjátékaival, vagy akár a Tolnaira, Domonkosra és Ladikra is ható Juhász Ferenc nyelvi burjánzásaival, vagy a ludizmus felől értelmezni Tandori Dezső *Koppár Köldüsát*. Az utóbbi kettő elsőre talán felületesnek hat, ám annál nagyobb kihívás. Vajon nem ebben rejlik a játék csábító ereje?

43 Samu János: *Határpoétikák. Redukció mint intenzív nyelvhasználat Domonkos István és Ladik Katalin költészetében*. Doktori értekezés, kézirat. Pécs, 2014, 4.

44 A magyarországi neoavantgárd szerzők *Új Symposionban* közölt írásairól lásd: Kürti Emese: *UFO Party (Az Új Symposion folyóirat szerepe a magyarországi neoavantgárdban)*. Tiszatáj, 2018/6., 63–70.

PARÓDIA, PSZEUDONIMIA, LUDIZMUS

Bekezdések az irodalmi
játékosság három formájáról

Paródia

A műnemek és műfajok közötti amúgy is ingatag határokat a közelmúlt irodalma még labilisabbá tette: még jobban összemosta az úgynevezett magas és triviális irodalmat, fikciót és fakciót, sajátot és idegent, de a szépirodalom és a tradíció egymáshoz való viszonya is megváltozott. A tendencia leginkább az egalizálódás felé mozdul: az irodalom szinte egységesen, barthes-i értelemben vett „szöveggé” válik. Míg a „klasszikus” irodalomban a primer/eredeti irodalmi mű alapja – bármilyen előjellel is, de – a primer valóság, a posztmodern irodalom primer alkotásai a korábbi művekhez képest szekunder szövegeket – metaszövegeket: paródiákat, pastiche-okat, travesztiákat, parafrázisokat, kollázsokat stb. – hoznak létre. Természetesen a recepció sem marad érintetlen: megváltoznak az olvasási stratégiák is – döntő fontosságúvá válik, hogy az olvasó felismeri-e a hivatkozásokat, allúziókat, reminiscenciákat.¹

¹ A metaszöveg egyik paradigmikus példája, Borges Pierre Menard, a Don Quijote szerzője című novellája esetében még viszonylag könnyebben lehetett követni az áttételeket. A kettős paródia egyrészt a Don Quijotét mint a lovagregények paradigmikus alkotását, másrészt pedig Borges novelláját mint a posztmodern narratív stratégiáját parodizálja. (L. Thomka Beáta: Műfajok térköze. In Thomka Beáta: Beszél egy hang. Budapest, Kijárat Kiadó, 2001, 41–45.)

Baudrillard jól ismert szimulakrum-elmélete szerint a posztmodernben a valóságot a valóság jelei váltják fel: nem beszélhetünk konvencionális értelemben imitációról, mi-mézisről, duplikátumról, paródiáról – ez utóbbival kapcsolatban ugyanis egyre nehezebb válaszolni a paródia alapkérdésére, a „mihez képest”-re, ha minden kevertté, bizonytalaná, ambivalenssé, relatívvá válik. A paródia metaműfajának eredeti pozíciója idővel – mivel egyre kevésbé tudni biztosan, melyik szöveg melyik szövegre vonatkozóan paródia, illetve paródia-e egyáltalán – kérdésessé válik. A posztmodern mű legtöbbször önmagában is parodisztikus természetű,² s ebben az esetben a paródia vagy a szöveg parodisztikus természete a paródia paródiájává válna, illetve parodisztikus viszonyt állítana fel egy bizonyos szöveggel kapcsolatban, amely maga is parodisztikus viszonyban áll egy bizonyos harmadik szöveggel és így tovább. A paródia lényegében láthatatlan, felismerhetetlen lesz; a paródiát és a posztmodern szövegeket – mivel átfedésekkel és egybemosódásokkal telítettek – többé szinte lehetetlen elválasztani egymástól. A pluralitásra támaszkodó transztextualitás különböző változatai leginkább diakronikus átjárhatóságot biztosítanak a művek között; a paródia mint az eredetivel szinkrón metaműfaj a szingulárisra, egy adott műre/szerzőre/műfajra/stílusra koncentrálna. A metaszövegek dzsungelében a paródia ab ovo metaműfaja törvényszerűen veszíti eredeti funkciójából, sőt – ha csak minden bizonnyal ideiglenesen is – elveszíti eredeti funkcióját.

Pszudonimia³

Túlzott leegyszerűsítés volna azt állítani, hogy egyértelműen a paródia térvesztésére való reakcióként, de mindenesetre ezzel a folyamattal átfedésben a pszudonimiához, he-

² Linda Hutcheon: Intertextuality, Parody and the Discourses of History. In Linda Hutcheon: A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction. Routledge, New York and London, 1988, 124–140.

³ Ez és a következő rész a horvát irodalomra fókuszál. A pszudonimia magyar szerzői és művei ismertek az olvasó előtt; a ludizmus pedig tradicionálisan a horvát irodalom sajátos fogalma.

teronimiához, dionimiához, polinimiához fordul rejtőzködő szerzők – a horvát és a magyar irodalomban legalábbis – egyre dominánsabb jelenléte lesz megfigyelhető. Azok a szerzők vagy azon szerzők egy része, akik nem kötelezték el magukat az „újmimetikus” vagy „újrealista” írásmód mellett, akik továbbra is úgy tartják, hogy az irodalom legalább részben játék, a szöveggel való játék helyett – s ezzel együtt legtöbbször mellett – saját identitásukkal kezdtek játszani: megváltoztatják – vagy úgy tesznek, hogy megváltoztatták –, illetve új identitást hoznak létre.⁴

A horvát Marinela esetében semmiféle irodalmon, alkotási folyamaton belüli okok nem találhatók az álnév használatára, de nem is az identitás kérdése, a műfajok váltogatása, a posztmodern – vagy bármely más – világlátás vagy esetleg a recepció kétségek közt hagyása áll a háttérben. Marinela mindössze nem kíván a szerzőiség irodalmi intézményrendszerébe kapcsolódni, ahhoz alkalmazkodni.⁵ Írásmódjának változása mellett⁶ indulásától kezdve ironizál a társadalmi sztereotípiákon, leginkább elutasítva őket. Az álnév szabadságot biztosít számára, a kritikusoktól és olvasóktól való távolságtartás eszköze, hogy minden köztöttség nélkül saját mércéje s – szemléletmódjával, preferenciáival párhuzamosan változó – világlátása és stílusa szerint írjon.

A másik horvát rejtőzködő szerzőnő Saška Rojc álnévén (valódi neve Olja Savičević Ivan-

čević) publikált verseket, a heteronim – ahogy ő maga nevezi – Nasta Rojca utal.⁷ Saška Rojcs sem simul bele a kulturális-társadalmi hagyományokba és elvárásokba, nála egy kiragadott individuuum egyszeri és átmeneti⁸ kisajátításáról vagy kölcsönvételéről van szó. Az álnév használatát azzal indokolja, hogy ezáltal kiléphet az Olja-szerepből, s egy titokban mindig is vágyott polgárpukkasztó álarcot ölthet magára. „Tréfának, lázadásnak, feminizmusnak, szemtelen kihívásnak szántam. Nyíltan akartam beszélni a szexualitásról, és le akartam rombolni az előítéleteket. Stilisztikailag Olja és Saška hasonlóak, emocionális szempontból teljesen mások.”⁹ A két identitás nem is válik el élesen egymástól: a Rojcs álnév alatt megjelent kötetében sokszor önmaga másik énjét szólítja meg, vagy önmagáról és önmagának monologizál. Egyik hangsúlyos versében meztelen tükörképéhez fordul: a kettős identitás fizikai pozicionálása kizárólag ideiglenes, az adott pillanatra vonatkozó lehet: a megszólító és megszólított – mivel ugyanazon személyről van szó – egymással párhuzamosan változik.

Mint Sárbogárdi Jolán/Parti Nagy Lajos esetében, a *Kavice Andreja Pupilina* (Andrej Puplin kávéi) című kötet megjelenése után Andrej Puplin többé már nem Dalibor Šimpraga álneve, aki éveken keresztül Puplinként jelentette meg a zágrábi szlengben írt történeteit. Puplin elméletellenes alapállásból közelít a legreferenciálisabb témákhoz, amely gesztusban természetesen ironia is rejtőzik: az elméletellenesség szintén elméleti megalapozottságú. Puplin egy öninterjúban magyarázza el a könyv születésének okait Šimpragának: Genette, Barthes, Wayne Booth elméleteinek tanulmányozására való reakcióként vérbeli „kvartovna” prózát¹⁰ akart írni.

4 Az effajta játék klasszikus példája a magyar irodalomban Babits, Karinthy és Kosztolányi fiktív, de önálló élettörténettel, ars poeticával, bibliográfiával rendelkező Cecil M. Jeopardyja. Életre keltésének oka – a játékon kívül – provokatív-társadalmi színezetű: „Jeopardy nem akart más lenni, mint gunyoros tréfa, áprilisiáratás, hadjárat az irodalmi sznobok ellen” (Babits Mihály: Könyvről könyvre. Magyar Helikon, Budapest, 1974, 283.). Magyar részről a folyamat legkésőbb ettől kezdődően – más-más okokból ugyan, de – szinte folyamatosan jelen van az újabb és a kortárs irodalomban. (P. Howard Rejtő Jenő; Göre Gábor/Gárdonyi Géza; Nat Roid/Tandori Dezső; Psyche, Mezzofanti/Weöres Sándor; Csokonai Lili/Esterházy Péter; Sárbogárdi Jolán, Dumpf Endre/Parti Nagy Lajos; Sztjepan Pehotnij/Baka István; Lázáry René Sándor, Jack Cole, Alekszej Pavlovics Asztrov/Kovács András Ferenc; Karácsony Petra/Bozsik Péter; Gabriely György és Poletti Lénárd/Németh Gábor és Szilasi László; Szív Ernő/Darvasi László; Kanetti Norbert/Szilasi László; Vaszilij Bogdanov/Bogdán László; Spiegelmann Laura/K. Kabai Lóránt stb.)

5 Marinela álneve (l. majd Sven Adam Ewinnél is) esetleg a névadás, a név funkciójának és valóságpreferenciájának hosszú múltra visszatekintő – Platón, Szent Ágoston, Frege, Wittgenstein, Derrida, Kripke stb. –, a pszeudonimiára általánosan is érvényes teoretikus kérdéseket vehet fel.

6 Prózai kezdetekben a Quorum-nemzedék rövidtörténeteinek urbánus vonalához álltak közel, ma leginkább onirikus, asszociációkra építő novellákat jelentet meg.

7 Nasta Rojcs (1883–1964): öntörvényű horvát festőnő, aki állandóan harcban állt mások elvárásaival, élete végéig nem fogadta el a polgári nő szerepet.

8 Rojcs álnévén Savičević Ivančevićnek eddig egyetlen – nagy valószínűséggel első és egyben utolsó – kötete jelent meg: Saška Rojcs: Puzlerojc. AGM, Zagreb, 2007.

9 Sandra Bolanča: „Neki će biti razocarani, ali ja sam i ona pustolovka koja piše o seksu”. <http://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/olja-savicevic-ivancevic-neki-ce-biti-razocarani-ali-ja-sam-i-ona-pustolovka-koja-pise-o-seksu/389623/> (2018. 5. 28.).

10 Kvartovna proza (kvart-próza): a kortárs horvát irodalom terminusa, elsősorban Zágráb adott negyedeire jellemző szociolektusos, szlenget használó próza, jelentése hozzávetőlegesen a „nyóc-

Az irodalomelmélet Šimpraga, a szleng-próza Puplin területe. Maga Šimpraga is csak kiruccanásnak tekinti Puplin-könyvét, amelyet generációs prózaként a hirtelen és gyorsan változó idő egy adott pillanata hívott életre. „Most nem az idő totalitarizmusa uralkodik felettünk, hanem az anyósoké, gyerekeké, a televízióé, a playstationé... A háború a konyhába költözött – s ez már egy olyan örök érvényű téma, amelyhez nem adnék hozzá semmit, amelyet sokadikként nem szeretnék továbbírni.”¹¹

Sven Adam Ewin, akárcsak Marinela, teljes mértékben rejtőzködő szerző, aki álnévhasználatát azzal indokolja, hogy – az új kritizmus elméletéhez hasonlóan – nem a szerző fontos az irodalomban, hanem a mű. Kizárólag álnév alatt publikálva könnyebb őszintének lenni, s nem kell félni a következményektől, mert valódi kiléte soha nem derül ki.¹² Ewin nagy erudícióval rendelkező par excellence formaművész, versei frissek, „gúzsba kötve táncolnak”, felszabadultak, reflektáltak-önreflektáltak, ironikusak-önironikusak. Mind formai, mind tartalmi szempontból gyakran azon a határon tartózkodnak, amelytől csak egy kis lépés, és a tökéletes dilettantizmus, a legnagyobb közhelyesség területén vagyunk – de ezt a lépést soha nem teszi meg; versei arra emlékeztetik az olvasót, hogy a költészetben a világ és a nyelv újjá- és újrászületik.

Gyakran fordul klasszikus formákhoz, leggyakrabban és reflektáltan a szonethez (l. Matoš, Paljetak), gyakran játszik klasszikus és kortárs költők műveivel (Shakespeare, Dobriša Cesarić, A. G. Matoš, Vladimir Nazor; Slavko Mihalić, Stanko Andrić, Milko Valent, Luko Paljetak stb.) és/vagy stilisztikai, műfaji jellemzőikkel (átír, alludál, kompilál, kifordít, ironizál). Ami a klasszikus formákat és alkotókat illeti, legtöbbször az elgondolható mai formájukkal és énjükkel, a horvát poézis jelen helyzetével, valamint saját ars poeticájával szembesíti őket. Költői hitvallásának hát-

terében a reprezentatív diakrón irodalmi tradíció és a szerző aktuális-szinkrón nézőpontja vegyül. A Zmijski car (Kígyócsászár) című verseskötetében¹³ a költészet értelmezési lehetőségeinek – nemegyszer ugyanazon a versen belüli – különböző módusai, formái, stílusvariációi, más nyelvi regiszterekbe transzponált variánsai jelennek meg játékosan, aluzív módon. Nyelvezetében – ennek megfelelően – keveredik a kollokvialis, az archaikus, a zsargon és az idegen nyelvekből kölcsönzött és morfológiailag és/vagy szemantikailag gyakran kiforgatott szavak használata (l. Ivan Slamnig). Ewin lényegében a posztmodern tapasztalatával többnyire klasszikus keretek közt maradván nagyon gyakran a poeta ludens látásmódján keresztül afirmálja saját poétikáját. Versei legtöbbször referenciálisak – deiktikus névmások, ajánlások, konkrét és szorosán körülhatárolt tematikák és versformák –; s a referencialitásban mindig megtalálható a szerző – Ewin esetében sokszor ludisztikus – viszonyulása a verstárgyhoz. Színt vall, álarc mögé rejtőzve.¹⁴ Személyes komfortérzésének, rejtőzködő integritásának megvédésén kívül – hacsak a rejtőzködés mögött nem rejtőzködik még valami – nincsen különösebb oka, hogy álnéven publikáljon. Álneve, akárcsak Marinelaé, valódi szerzői névként funkcionál.

Luko Paljetak a *Skroviti vrt – Dnevnik Cvijete Zuzorić, plemkinje dubrovačke* (Titkos kert – Cvijeta Zuzorić dubrovniki nemesasszony naplója)¹⁵ című regényével – amelyben egy a 16. században élt rejtélyes dubrovniki nemesasszony identitását veszi magára – a horvát irodalomtörténet egyik legrégebbi könyvét írta meg 2004-ben, amely Weöres *Psychéjéhez* hasonlóan mindvégig távolságot tart a szerző korának aktualitásaitól. Az anonim *Bevezető megjegyzésben* a kézirat eredetiségének verifikációját olvashatjuk à la Borges; ám míg Borges fiktív és valós szerzők és szöve-

ker-prózáknak” felelhetne meg.

11 Dalibor Šimpraga: *Kavice Andreja Puplina*. Durieux, Zagreb, 2002, 124.

12 <http://www.slobodnadalmacija.hr/scena/kultura/clanak/id/255251/nasa-novinarka-razgovarala-sa-svenom-adamom-ewinom-knjizevnom-zvijezdom-u-ilegali-nikada-necu-otkriti-tko-sam> (2018. 5. 28.).

13 Sven Adam Ewin: *Zmijski car*. Matica hrvatska, Zagreb, 2005. A szerző második kötete *Poeme* címmel jelent meg (Poémák – V. B. Z., Zagreb, 2017), amelyben elsősorban a műfaj mai lehetőségeit, illetve a poéma műfajához való saját viszonyulását fogja vallatni.

14 Az álarc mögé rejtőzés szó szerint is igaz: az interneten Walt Whitman arcképe szerepel Ewiné helyett (l. 12. lábjegyzet).

15 A „skroviti” lehet „rejtett, elejtett” is.

gek – a kiigazodásnak szinte esélyt sem hagyó – egybemosásával igazolja saját művének hitelességét, Paljetak mindössze közli a szöveg autentikusságának tényét. Paljetakot – mint több magyar társát is¹⁶ – részben a teljesség másik fele: a női lényeg, a nőiség titkai foglalkoztatják, részben pedig a rég-múlt, a fikcionalizálható idő, illetve a múlt és a jelen, valamint a nyelvek közötti közvetíthetőség érdekli. A *Napló a Bevezetőben* írtak szerint az európai reneszánsz legfontosabb nyelvéről, olaszról horvatra fordított könyv. Ha hihetünk Nietzschének, a fordítás egy idegen identitásnak az eredetire történő erőszakolása, kisajátítás, hódítás: az eredeti szerző nevének a fordítóéval történő helyettesítése.¹⁷ Paljetak – legalábbis egy lehetséges olvasatban – önmagát disszeminálva ugyanezt teszi; a *Naplót* jegyző szerző több individuumot – egy hősnője életét megalkotta szerzőt, egy közvetítőt, egy filológust és egy fordítót – tart játékban. Paljetak, aki egyszer azt mondta, hogy saját magát sem érti, kiválóan ért más identítások és saját maga létrehozásához, más identítások saját magán keresztül megalkotásához és saját magának másokon keresztül életre hívásához.

A kortárs horvát irodalomban túlnyomórészt a szó klasszikus értelmében vett, irodalmi-poétikai szempontból nem minden esetben meggyőzően indokolt (Marinela, Ewin) pszeudonevekkel találkozunk. A jelen pillanatig érvényesnek tűnik, hogy a horvát rejtőzködő szerzők magyar kollégáiknál individuálisabb beállítottságúak, aminek egyik lehetséges oka, hogy általában és tradicionálisan több műnemben/műfajban alkotnak, míg a magyar szerzők – legalábbis horvát kollégáikkal összehasonlítva – erősebben műfajspecifikusak. A magyar irodalom rejtőzködő szerzői mindenekelőtt összekuszálják az identításokat, a szerzői szerepeket, a nevet-álneveket, nemeket, legtöbbször mediátorok, vagy annak tettetik magukat, s ezzel sok esetben ironizálnak is saját magukon. A ha-

gyományhoz fűződő viszonyuk hangsúlyosabb, számukra fontosabb az irodalmi-kulturális kontextusba való behelyezkedés és az ezzel a kontextussal folytatott játék. Műveikben ezt sokszor lábjegyzeteken, elő- és utószavakon, fiktív biográfiákon és bibliográfiákon, kommentárokon, jegyzeteken stb. keresztül erősítik meg. A horvát rejtőzködő szerzők esetében az elkülönülés tűnik fontosabbnak, műveik erőteljesebben a szerző aktuális helyzetét, illetve a mű aktuális referenciáit helyezik az előtérbe. A magyar szerzők erőteljesebben kutatják az írás és a szerzőiség határait és lehetőségeit, horvát kollégáik inkább saját magukra – mint szerzőre, teremtőre és/vagy mint individuumra, önálló identitásra – koncentrálnak. Még a kulturális tradícióhoz való viszonyát explicitté tevő Ewin sem egyértelmű kivétel: én-versekben játszik a hagyománnyal, amit saját magán átszűrve felül- és átír. A fentebbi kortárs horvát szerzők közül – *Naplója* komolyan játékos kommentárjain, archaizálásain és tettetett polihisztóri magatartásán keresztül – ezek hagyomány-immanens voltának tudatában – egyedül Zuzorić-Paljetak próbál meg beépülni a (nem csak horvát) irodalmi tradíciókba.

Ludizmus

Az újabb horvát irodalom nyelvközpontú játékosságára összefoglalóan a *ludizmus* terminológiáját használja a hazai szakirodalom. Hivatalos definíciója szerint stilisztikai, szemantikai és szemiotikai játékosság, ötletesség, improvizációra való hajlam. Ontológiai alapja – mint általában a játékosságé – Platónig nyúl vissza: Isten a komolyság területe, „az ember csak játékszer Isten kezében”.¹⁸ A misztériumok Istennek szentelt játékok, a logikus ész számára hozzáférhetetlenek. Hermetikus-gnosztikus-kabbalisztikus vonása,¹⁹

16 Például Weörest, Esterházyt, Forgáčot, K. Kabait, Bozsikot.

17 L. Friedrich Nietzsche: Fordítások. In Józán Ildikó, Jeney Éva, Hajdu Péter (szerk.): Kettős megvilágítás. Fordításelemleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig. Balassi Kiadó, Budapest, 2007, 163–164.

18 Platón: Törvények. In Platón összes művei III., Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984, 741. (803 c). A ludizmussal foglalkozó – egyre kisebb számú – horvát szakirodalom többsége Platón és Huizinga mellett még két klasszikus játékelméleti munkára hivatkozik a leggyakrabban: Roger Caillois: Les jeux et les hommes (Gallimard, Paris, 1958) és Eugen Fink: Spiel als Weltsymbol (Kohlhammer, Stuttgart, 1960).
19 Amely legegységesebben az orosz irodalomban bukkan fel: a próza területén Danyil Harmsz, illetve kevésbé, de a kortárs Ljudmila

hogy az ember a világ játékába van bezárva, s innen csak akkor tud kiszabadulni, ha felfedezi a játékszabályokat. A ludizmus dominánssá a költészetben válik, ami Huizinga szerint a „játékban és játékként születik”.²⁰ A poiesis – az alkotás, teremtés – játékfunkció. Az avantgárdig ez a nyugati kultúrában a saját alapjaival, a Logosszal, a keletiben a tárgyi valóságához közeli képekkel, az ikonokkal való játékot jelentette.²¹ A posztmodernben a „mintha” játéka univerzálissá válik, nincs többé játékon kívüli terület, minden egy globális Nagy Játék uralkodik. Minden játék lesz – a magára hagyott befogadó nem tudja eldönteni, hogy a valóság vagy a játék szférájában tartózkodik-e –; elsődlegesen ismét az előzetes ismeretektől, tájékozottságtól függ, hogy egy adott szövegről miként gondolkodik az olvasó.

A horvát irodalmi ludizmus – amit a magyar irodalmat alapul véve hozzávetőlegesen Kosztolányi pengeélen való táncolásának, a Karinthy-paródiák autentikusságának, Weöres abszolúthoz közelítő nyelvi bravúrjainak, Parti Nagy különböző nyelvi regisztereinek, neologizmusainak, hapax legomenjainak, Kukorelly és Varró gyermekversei kiforgatott nyelvezetének, valamint Oravecz gyermekversei poentírozásának eredőjeként lehetne talán leginkább elképzelni – legkésőbb a horvát modernitől kezdve kontinuosnak és egyre hangsúlyosabban jelen lévőnek mondható.²² A ludizmus egyik közös

külső vonása, hogy a művek, ha lehet, még kevésbé fordíthatók, mint a költészet általában: a jól ismert jakobsoni paronomázia – lévén a mű több nyelvi szinten kódolt – leküzdhetetlen akadály, relevánsan megoldhatatlan rejtvény marad.

A ludizmus és a (pre)posztmodern jellemzői nehezen különíthetők el egymástól, jól látszik ez Dubravka Oraić Tolić *Ontológiai ludizmus* című tanulmányának ludizmus-tipologizációjából, amelynek alapmátrixát a szöveg, az alkotó-játékos, az alkotó játékában partnerként részt vevő játékos, valamint a valóság és a kultúra viszonya adja:

1. szemiotikai ludizmus – játék a jelölő és a jelölt közötti kölcsönös viszonyal: szójáték/játék a szavakkal,²³ a fantázia játéka;
2. metaludizmus – játék a játékkal: játék a szójátékkal (V. Hlebnjyikov „csillagnyelve”, J. Sever);
3. autoludizmus – játék a saját szöveggel (például Ch. Ransmayr *Az utolsó világ* című regényében);
4. interludizmus – játék a különféle jelekkel: intertextualitás és intermedialitás;
5. ontoludizmus – játék a valósággal.²⁴

Történeti szempontból részben az irodalmi/nyelvi ludizmusba ágyazódik a posztmodern: többek közt a ludizmus egyik legfontosabb stilisztikai-szemantikai formációja az úgynevezett „dosjetka” (váratlan, találó, humoros, sokszor megdöbbentő – s ha kitekerten is, de logikus – ötlet) és a „poanta” (poén) jelenléte egészen a reneszánszig (Držić, Marulić, Janus Pannonius) visszakövethető. A mai értelemben vett dosjetka a barokkban jelenik meg, s majd a 20. századtól válik a ludizmus egyik alapelemévé: nyomokban már ott van Krleža *Petrica*

Petrusevszkaja hermetizmusra rájátszó történetei, valamint egyes apokrif írások – például a Pszeudo-Márk evangélium – tényleges hermetizmus közötti szemléletbeli hasonlóság nyelvi szinten is megjelenik.

20 J. Huizinga: *Homo ludens*. Universitas Kiadó, Szeged, 1990, 131. De a költészet Borges szerint is világ- és élet-immanens: „az élet csupa költészet. A költészet nem valami távoli dolog – a költészet (...) itt áll lesben az utcasarkon”. (J. L. Borges: *A költészet rejtélye*. In J. L. Borges: *A költői mesterség*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2002, 7.

21 Vö. Dubravka Oraić Tolić: *Ontološki ludizam*. In Živa Benčić-Aleksandar Flaker (priréd.): *Ludizam*. Zagrebački pojmovnik 20. stoljeća. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1996, 97–104. A 19. századi európai – elsősorban osztrák és francia – irodalomban megjelenő nyelvi játékokat, szójátékokat Škreb egyértelműen politikaiellenállás-szinezetűeknek tartja. (Zdenko Škreb: *Moć i nemoć jezika*. In Zdenko Škreb: *Književnost i povijesni svijet*. Školska knjiga, Zagreb, 1981, 38–66.)

22 Hagymányosan ugyan Ivan Slamnig költészetétől kezdve beszél a szakirodalom többsége a ludizmusról, de már Matoš (Lakrdijaš, Capriccio, Nemoć, Ovo nije obična gnjavaža – ez utóbbi politikai töltéssel) és Tin Ujević (Bura na Braču, Pjesma vatre u peći, Lijepa naša tudina, Vasiona mijena) költészetében is tetten érhető.

Különösen érzékelhető lesz ez a Matoš–Paljetak, illetve az Ujević–Ewin kontextusokban. A ludizmus legparadigmatikusabb szerzőinek Slamnigon kívül a teljesség igénye nélkül Josip Sever, Boro Pavlović, Vesna Parun (gyerekversei és politikai-társadalmi allúziói), Boris Maruna, Luko Paljetak, Sven Adam Ewin tekinthetők.

23 Annak ellenére, hogy a szakirodalom általában együtt használja a két megnevezést, a jelenség némi különbséget is takar, amit legjobban talán a komikumot vizsgáló Bergson fogalmaz meg a jelen esetre is érvényesen: a szójátékokat („igra riječi”) a nyelv kifejezi, a játék a szavakkal („igra riječima”) teremtő aktus. (Vö. Henri Bergson: *A nevetés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986, 99.)

24 Dubravka Oraić Tolić, i. m., 98–99.

Kerempuljában is, és Slamnig, Sever, Maruna, Paljetak, Ewin költészetében teljesebb ki. A poén legtöbbször a vers utolsó sorában/szemantikai egységében jelentkezik, amely fonákjáról közelít, ellentétbe vált át, vagy váratlanul átértelmezi az egész verset: a vers eddigi egésze egy pillanat alatt új/más jelentést kap (Slamnig, Maruna, Paljetak, Ewin).²⁵

A ludizmus stilisztikai formációja vagy eszköze – és nemegyszer célja is egyben –, amely szoros „mentális” kapcsolatban áll a dosjetkával és a poénnal, a leginkább a Parti Nagy-féle „formalom és tartoma” jelentéséhez közel álló szójáték/játék a szavakkal, amely kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódással már az antik irodalomtól kezdve jelen van, különösen azokban a korszakokban, amelyekben az eredetiség, a szubjektivitás kifejeződésre juttatása dominál.²⁶

A világnak és a szerző saját énjének közös nyelvi megtapasztalására²⁷ támaszkodó ludizmus – ami természetesen nem csak a ludizmus jellemzője – a legnehezebben megfogható és behatárolható, jelentése legközelebb talán a poiezis fogalmának – jobb szó híján – holisztikus megközelítéséhez áll.²⁸ Sokszor ebben a tapasztalatban oldódnak fel a ludizmus stilisztikai jellemzői; a W. H. Auden után „light verse”-nek, azaz „laki stih”-nek (könnyed versnek)²⁹ nevezhető formák adnak otthont a dosjetkákat, poénokat és szójá-

tékokat egyaránt tartalmazó verseknek (Ujević, Slamnig, Sever, Pavlović). Ahol kommunikáció van, mondja Slamnig, ott költészet is van: már az, hogy nyelvet használunk, hogy beszélünk – költészet. A könnyed vers hasonló a tükörképhez, szinte teljesen azonos a visszatükrözött tárggyal, de helyette illuzórikus képpel szolgál. A könnyed verselésre építő vers sokszor kanonizált formát használ, de a kapott összbenyomás parodisztikus jellegű.³⁰ A költő nem lép ki átlagember mivoltából, a nyelve világos lesz, érthető, közeli a kollokvialis beszédhez: könnyed (laki). És vers (stih) lesz, mert strukturált.

A leginkább az írásaiban élő Boro Pavlović szerint „a vers nem születik, hanem megtörténik”; a vers a szavakban, s nem a gondolatokban jelenik meg, a szavakból, s nem a gondolatokból bukkan fel – s ezek a szavak levegőt követelnek maguknak. „A verset nem írják, hanem vadásszák. Elkapják. A vers vár. Megvár. A versnek mindig megvan a teste, a vers a maga homályosságában válik igazán világossá.”³¹ A könnyed versben benne van a kezdet és a vég; a könnyed vers ontológiából keletkezik, és észrevétlen episztemológiába fordul, de az is meglehet, hogy episztemológiát ír és ontológiát olvastat. A horvát poeta ludensek – különösen az úgynevezett könnyed vers szerzői – a nyelv esszenciájában, illetve az esszenciális nyelvben lakozva nem járják végig az alkotási folyamat beavatási rítusának állomásait, hanem ab ovo beavatottaként, „belülről írnak”. Az irodalmi játékosság ezen szeletében a szövegek viszatérnek a világ egyik legprimerebb leképzéséhez, ahol a hangsúly nem feltétlen a formailag is tetten érhető ludizmuson van, de világu(n)k szerves részeként – ha nem is szervezőelvként, de a háttérben – mindig ott rejtőzik.

25 Ezen szerzők poénra támaszkodó versei nemritkán politikai vonatkozásúak, többször a „horvátnak lenni” fogalmára reflektálnak, illetve sokszor autoreflektívek – esetleg mindhárom együtt (Slamnig, Maruna, Paljetak, Ewin). – Slamnig dosjetkáinak vizsgálatához I. Marina Madarević: Poetika dosjetke u pjesništvu Ivana Slamniga (<http://darhiv.fvg.unizg.hr/id/eprint/4124/1/Madarevic.pdf> [2018. 05. 28.]).

26 Mint például az Oulipo csoport költészetében. – A szójátékról I. Krešimir Bagić írásait. Néhány közülük: Jezični ludizam (<http://www.matica.hr/vijenac/426/Jezi%C4%8Dni%20ludizam/> [2018. 05. 28.]); Igra riječima (In X. Međunarodni kroatistički znanstveni skup, Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, 2012, 147–166.; Retorički glosar Slamnigova pjesništva (<https://stilistika.org/studentski-kutak/abc/52-retoricki-glosar-slamnigova-pjesnistva> [2018. 05. 28.]).

27 Bagić a 20. század nyolcvanas éveinek költészetét vizsgálva két, a későbbiekben is meghatározó szerzőt és irányultságot emel ki: Slavko Mihalićot és az egzisztencializmust-gnoszeológiát, illetve Ivan Slamnigot és a nyelv szemiotikai és költészetbeli tapasztalatát. (Krešimir Bagić: Uvod u suvremenu hrvatsku književnost. Školska knjiga, Zagreb, 2016, 66–67.)

28 Ezek azok a versek, amelyek pengeélen táncolnak; azon az igen keskeny sávon tartózkodnak, amely a sírást a nevetéstől, Eroszt Thanatosztól választja el – vagy köti őket össze.

29 A „laki” jelentése ebben a kontextusban nagyjából: könnyű, könnyed, gyengéd; lágyan tovasikló, „bársonyos”, belesimuló; a „stih”: versor, az adott vers egy tartalmi-formai szempontból koherens kisebb egysége.

30 L. Branimir Donat: Ivan Slamnig. In Ivan Slamnig: Izabrana djela. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983, 7–37.

31 Boro Pavlović: Rađanje pjesme; Poezija će poteći od riječi. In Boro Pavlović: Ljepota riječi. Disput, Zagreb, 2006., 53–59.

PETRI ÉS A „JÁTÉK”

Noha a Petri-versek témaválasztása, beszádmódja és líranyelve gyakorta humorisztikusan hat, ha tetszik, szórakoztató és időről időre nevetésre ingerlő, első megközelítésben talán mégsem a „játék” fogalmát használnám e költői megszólalásmód elsődleges jellemzésére. A szerző költészete kapcsán inkább kínálkozik az irónia vagy például a groteszk megjelölés.¹ Az iróniáról maga Petri is írt egy rövid esszét 1997-ben, ahol azt alapvetően a reflexió attitűdjeként határozza meg: „Az ironikus beállítódás alapvetően egy kérdező viszony a világhoz. [...] Az ironikus ember folyton kérdéseket tesz föl: Tényleg így van ez? Biztos, hogy így van ez? Nem lehet, hogy a másiknak van igazza? Vagy részben nekem, részben neki? Ebben különbözik az irónia a cinizmustól. A cinikus ember közömbös az értékek iránt, az

¹ Az iróniáról Petri költészetében több tanulmányt írtam, pl. *Aposztrophé, artikuláció és irónia* (Erotikus), illetve *Irónia és én-szerkezet Petri két versében* (4. bagatelle, Ónarckép 1990), in Horváth Kornélia, *Petri György költészete verselméleti és líratörténeti megközelítésben*, Budapest, Gondolat, 2017, 147–176, 177–186. Petri és a groteszk „viszonyát” illetően pedig megalapozónak mondható Kőnczöl Csaba tanulmánya még a nyolcvanas évek közepéről, vö. Kőnczöl Csaba, *Tükörszoba*, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 304–311.

ironikus az észszerű kétely terhét viseli.”² S bár nem mindig szerencsés egy szerző beállítódását, habitusát a saját szavaival jellemezni, ez esetben nagyon találónak látom Petri meglátásait a tulajdon költészetére vonatkozólag is. Petri lírája ugyanis lényegileg reflexív és önreflexív, (ön)elemző költészet, és az irónia ennek az (ön)elemzésnek a leggyakoribb, ha nem is minden egyes versben érvényesülő „eszköze”. A groteszk vagy a paródia véleményem szerint jóval kevésbé – s elsősorban inkább a politikai témájú versekben – nyer teret Petrinél, mint például az ezek közül is az egyik legsikerültebben, az 1981-es *Örökhétfő* című kötet jól ismert *Andrzej és Wanda* című darabjában, amely címében és témájában valóban egy szójátékra épül, Andrzej Wajda lengyel filmrendező nevéből bontva ki mind a versbeli mikronarratívát, mind magát a versszöveget. (Olyannyira, hogy a versbeli Főtitoknak „cselekvése”, miszerint „benyakalt egy kis Courvoisier-t”, Wajda *Márványember* című filmje kiemelt pártfunkcionáriusának kedvelt italát, s közvetve a főhős általa elcsábított felesége alkoholizmusát is megidézi. Hozzátehető, hogy a versbeli Főtitoknak szavai – „Folyton laknátok, jóllaknátok” – is meglehetősen közvetlen tematikus kapcsolatba léptethetők Wajda filmjével.) Ugyanígy érvényesül a már-már szatirikus paródia az utolsó, 1999-ben megjelent *Amíg lehet* című kötet néhány politikai tematikájú költeményében, *A nagy utazásban* vagy a *Nosztalgia*ban.

Másfelől joggal tehető fel a kérdés, milyen alapon beszélhetünk a játékról Petrinél, amikor az első vele készült és publikált interjú (1971 szeptemberében, huszonnyolc éves korában az első megjelent verseskötete kapcsán Alföldy Jenővel beszélgetett a költő) a *Játék nincs, élmények viszont vannak* címet viseli. S itt talán érdemes idézni a kérdező és az interjúalany párbeszédét. Alföldy az alábbi megjegyzést teszi: „Mégis úgy tapasztaltam, verseiből néhány kritikusa számára hiányzik a játék, hiányzik az élményszerűség.” Erre Petri a kö-

² Petri György, *Irónia és melankólia*, in *Petri György Munkái IV, Próza, dráma, vers, naplók és egyébek*, szerk. Réz Pál, Lakatos András és Várady Szabolcs, Budapest, Magvető, 2007, 195.

vetkezőképp válaszol: „Játék, az valóban nincs. Élmények viszont vannak, csak erősen szelektált élmények.”³ Ez a megjegyzés önmagában is jelzi Petri igen erőteljes strukturáló és értelmezői attitűdjét a versírás folyamatát illetően, vagyis azt a felfokozott önelemző és önkontrolláló hozzáállást, amelynek köszönhetően az irodalomkritika már az első kötetének megjelenését is mint egy érett költő megszólalását fogadta. Ebben a tekintetben pedig – hogy Petri tudniillik már az első verseskötetében is kiforrott, érett költői nyelven szólalt meg, s az abból kibontható világnézet is egy „felnőtt” művészre mutatott rá – a kritikai recepció meglepően egészséges állásfoglalást mutat.

Mindazonáltal mégsem lennének igazságosak, ha Petrivel kapcsolatban teljességgel elvetnénk a „játék” fogalmát. Az előbb citált interjú ugyanis, mint jeleztem, a költő pályájának elején készült, vagyis nem állíthatjuk, hogy a szerző harminc évvel később is ugyanezeket az „elveket” vallotta volna. Mi több, versesköteteinek befogadása éppen nem erről tanúskodik. Az első, *Magyarázatok M. számára*, Petri későbbi költészete felől nézve meglehetősen letisztult, majdhogynem konzervatív líra- és formanyelven szólal meg, amely számos vers esetében nélkülözi az íróniát (elegendő itt néhány véletlenszerűen kiragadott verset említeni: *Reggel szoktál jönni, Csak egy személy, A vékony lánnyal, Most újból, Zátony, Három dal* [Kepes Sára emlékére], *A felismerés fokozatai* stb.). Másfelől nyilvánvaló, hogy különösen a harmadik, eredetileg szamizdatként megjelent *Örökhétfő* című kötetben felerősödik a nyelvi játék, mind az intonációt és a mondatmodalitást tekintve, mind pedig a szavak és rímek megválogatásában. S talán különösmód az utolsó, halálközeli *Amíg lehet* című kötetben nyernek jelentős teret a néhol már-már túlzottnak ható szójátékok (ilyen például a *sor* és *sör* szóalakok többszöri felcserélése a kötet több versében, mint a *Nagy király lettem volna* című végén: „Lőjetelek sort!”, amely minden alkalommal a *Hamlet* befejezésére s a főhős halálára utaló kitétel-

ként értelmezhető, mivel Fortinbras-nak a drámát lezáró szavait parafrázálja. Ugyanez a *Feljegyzés* című vers végén a Shakespeare-szöveg szinte szó szerinti felelevenítésével – s egyben minimális drámai formát nyerő módon – így szerepel: „FORTINBRAS: El vele! [mosolyog, pezsgőt kínál] Lőjetelek sort!”).

Mielőtt azonban a verses lírai szövegtörzsekbe részletesebben belemélyednénk, még kétszer szeretnék Petri tanulmány- vagy esszé-szövegeire hivatkozni. Az egyik a *Mi is egy művész?* című, eredetileg német nyelven, 1990-ben Bécsben elhangzott előadás, amely három potenciális válasza (a művész mint sámán, mint a lélek mérnöke és mint dekorátor) közül az első – a művész mint sámán, illetve a művészet mint varázslat – kapcsán joggal jegyzi meg: „E metafora azt sugallja, mintha a művészet valami titokzatosan ható hatalom volna. [...] Ez az állítás kétségkívül tartalmaz egy fontos és nyilvánvaló igazságelemet. A műalkotások hatásmechanizmusáról a legkülönbözőbb művészetelméletek sem képesek megnyugtatóan számot adni – úgy, ahogyan a farmakológia képes egy gyógyszer hatásmechanizmusáról pontosan tájékoztatni.”⁴ Másfelől e tanulmányát Petri azzal a megállapítással zárja, hogy „a művészet célja nem más, mint maga a *funkcionális inkognitó*. »The rest is silence...«”⁵

Kérdezhetnénk ezek után, mit is jelenthet a *funkcionális inkognitó* kifejezés. A szószerkezet főneve valamiféle elrejtőzésre, elrejtettségre, „álnévviselésre” utal, s ez mind megengedi a játék fogalmának működésbe léptetését. (S mivel Petri itt a művészetről beszél, Huizinga és mások elméletei mellett elsősorban Gadamer *művészet-játék* párhuzama juthat az eszünkbe, amelyet a német filozófus hermeneuta az *Igazság és módszerben* fejtett ki.)⁶ Másfelől a *funkcionális* jelző olyképpen értelmezhető, hogy itt nem valami öncélú, önmagáért, a „szórakozásért” folytatott játéktevékenységről van szó, mint az a felnőttek vilá-

3 *Játék nincs, élmények viszont vannak*, Kérdező: Alföldy Jenő, in *Petri György Munkái III, Összegyűjtött interjúk*, szerk. Réz Pál, Lakatos András és Váraday Szabolcs, Budapest, Magvető, 2005, 9.

4 Petri György, *Mi is egy művész?*, in *Petri György Munkái III, Összegyűjtött interjúk*, szerk. Réz Pál, Lakatos András és Váraday Szabolcs, Budapest, Magvető, 2005, 109–110.

5 *I. m.*, 116.

6 Gadamer, Hans-Georg, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Budapest, Gondolat, 1984, 88–100.

gában oly gyakori (a gyermek játéktevékenysége mindig „célzott”, még ha a gyermek ennek a legcsekélyebb tudatában sincs), hanem egy nagyon is intencionáltan, megfontolt módon folytatott játékról van szó, amely a verszöveg strukturált építkezésében/felépítésében valósul és nyilvánul meg. Egyszerűen szólva eszerint a költői „játék” mint versírás egyáltalán nem játék, amennyiben igencsak tudatos, és folytonos önreflexiót, önfegyelmet követel meg a versszerkezet és a szövegtest kialakításához; ugyanakkor ezt a figyelmet és fegyelmet a nyelvvel való foglalatosságban és annak során fejt ki, s ez a munka a szavak hangalakja, artikulációs lehetőségei, a ritmus és az intonáció hangzósága stb. okán vélhetőleg a játék folyamatos gyönyörűségével bővíti el a költőt (s tegyük hozzá, a kicsit is „versérzékeny” befogadót szintén).

S innen már megérthető, hogy Petri egyik kései esszéjében (*Nomen est omen*), amelynek a szerző, talán kissé nagyigényűen, *A líra általános elmélete* alcímet adta, a versritmus, a líra ismeretelméleti funkciója, valamint a lírai én kérdése mellett „a líra mint szójáték” témáját boncolgatja.⁷ Ugyanakkor a szójátékot már rögtön az alfejezet címében nem egyfajta nyelvi mechanizmusként, hanem az igazság nyelvi preformációjaként érti, pontosabban amellel érvel, hogy az igazság minden esetben „nyelvileg preformált”, tehát nyelv nélkül, nyelvi „játékok” nélkül nincsenek, mert nem formálhatóak meg és nem mondhatók ki az „igazságok”. Természetesen eszünkbe juthat itt Nietzsche híres *A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról* című írása, amelyet feltehetően Petri is ismert, s amely éppen az igazságnak e mindenkor nyelvi előfeltételezettségét tárja fel, amelyről Petri is beszél a szövegében. Petri mindazonáltal egy „költői” példán, egy modern, 1970-es évekbeli népi rigmuson keresztül érzékelteti a nyelv performatív, „igazságlétesítő” erejét:

„Egy forint a forró lángos,
Le van szarva Kádár János.
Egy forint az Kalocsán is,
Le van szarva Marosán is.”

Majd a következő magyarázatot fűzi hozzá: „Nyilvánvaló, hogy ezek a szövegek nem logikai meggyőző erejük által hatásosak. A lángos árából nem következik a megboldogult politikai vezetőket dehonesztáló kitétel.”⁸ És nyilvánvalóan a nyelv igazságlétesítő erejével áll összefüggésben, hogy Petri ugyanitt a líra univerzálé-kritériumát is emlegeti („a lírai költészet egyedüli kiváltsága, hogy univerzálékot tegyen tárgyává”)⁹ és a lírai költészet műnemspecifikus igényeként és vonásaként határozza meg.

Mindezek után itt a helye, hogy néhány példát hozzak a „játék” vagy „szójáték” jelenségére Petri költészetéből. Itt azonban az olvasó a bőség zavarával kénytelen megküzdni, ezért mindösszesen három rövid példára szorítkoznék. Az első a talán sokak által ismert *A hagyma szól* című vers a *Körülírt zuhanás* (1974) című kötetből, ahol maga a versbeli beszédhelyzet is abszurd, és csakis játékként fogadható be: a költemény lírai beszélője a hagyma, aki a rántottakészítés története során saját feldarabolásáról, megsütéséről, a tojással való egyesüléséről és végső „mártíriumáról” (a vers szava), vagyis áldozathozataláról számol be. E rövid tematikai összefoglaló talán önmagában is megmutatja Petri költészetének általános jellemzőjét, hogy tudniillik nála a „játéknak” mindig egzisztenciális tétje van (az adott versben ez, bármily groteszk módon hasson is, az „egyesülés” és a „mártírium” verszáró szavaiban érhető tetten). De persze ez a vers sem szűkölködik a szorosán vett szójátékokban: „Miszlikbe apríts! – akkor is a semmit / vágod, mit nem zárok magamba, mivel mit sem / zárok magamba. Léven csupa héj. / Héj héja, sőt a héjájának héja, / sőt... – Csupán hely híján nem folytatom. / Meg nem akarok fennhéjázni. [...]” Anélkül, hogy részletes elemzésbe bocsátkoznánk, rögtön látható

⁷ Petri György, *Nomen est omen. A líra általános elmélete*, in *Petri György Munkái IV, Próza, dráma, vers, naplók és egyébek*, szerk. Réz Pál, Lakatos András és Váraday Szabolcs, Budapest, Magvető, 2007, 227–236.

⁸ *I. m.*, 234.
⁹ *Uo.*

mindkét „szójáték” esetén a Petri által „funkcionális inkognitó”-nak nevezett jelenség. A „semmit sem zárok magamba” körüli szójáték az identitás nagy filozófiai-antropológiai kérdését exponálja tömör, ám igencsak hatásos módon, egyszerre idézvé meg e problémakör bölcseleti (a sok név közül eleendő talán itt Ricœur nevét és a narratív identitásról szóló munkáit említenünk),¹⁰ valamint irodalmi (vö. a *Peer Gynt* hagyma-monológját, amelynek éppen a főhős identitás-keresésének summázata lenne a tétje). A *hég, hely, híján, fennhégázni* sorozat pedig – melynek *hég* és *híján* elemei között etimológiai kapcsolat van – szintén az ’üresség’ jelentését és témáját artikulálják, tekintve, hogy a *hég* és a *híja* nyelvtörténetileg az eredendően ’üres’ jelentésű *hiú* szóalakra vezethető vissza.

Második példám a *Valami ismeretlen* című kötet *Valamit valamiért* darabja, annak is a befejezése (bár itt a nyelvjáték kapcsán az egész szöveget is bátran lehetne vizsgálni): „Jó. Az azért szerelmemet. Szerelmemért az életet. / De mit az életem helyett? A lelki odvam-üdvömet? kellene egy / Instancia, amely betiltja az ilye- /-n nézlelőpontokat: hiszen a / líra – végső soron – minden, csak nem logika. / El kéne állítani a gondolkodásoma- / -t.*”

Világos, hogy a *szerelem-élet* szójáték kapcsán a vers Petőfi *Szabadság, szerelem* című híres költeményét idézi meg (amely ugyanakkor, ne feledjük, a költői válságkorszakot jelentő *Felhők* ciklus része!), de rögtön „felül is írja”, méghozzá József Attila jegyében: „A lelki odvam-üdvömet?” fél sor József Attila *Ki-be ugrál...*-jának végét („míg föl nem ment az odvas televény.”) idézi, mely mű tercinában íródott, s ily módon az *Isteni Színjáték*ra utalva az ember létbeli helyzetének, lehetséges megváltásának, bűnösségének-bűntelenségének (l. a József Attila-vers megelőző, utolsó előtti sorát: „Ne higgyetek értetlen bűneimnek”) kérdését is exponálja. A József Attila-utalást megerősíti a líra és a logika kapcsolatát szóba hozó kitétel (vö. József Attila: „Kertemben érik a / leveles dohány. / A líra: logika; de nem tudomány.”). Külön érdekes-

ség, hogy Petri e verséhez lábjegyzetet is fűz – e posztmodernnek ható fogáshoz csak igen ritkán folyamodik –, mely így szól: „Első és egyben utolsó eset, hogy éltem a betű-enjambement újundok módszerével. Egyszer – de nem többször – kipróbálható és -andó, mint minden, ami nem vét explicit módon a Tízparancsolat ellen. (A szerz.)”¹¹

A betű-enjambement vagy „betűlevágás” – ami egyébként a lábjegyzet utolsó, zárójeles szavában is érvényesül, hiszen vajon miért kellett a *szertő* szót egyetlen betűvel lerövidíteni, s az elhagyott betű helyére pontot tenni (azaz még karakterszám-megtakarításról sem beszélhetünk ez esetben), ha nem egyfajta, az olvasóknak s még inkább a censor-szerkesztőknek szóló provokatív fricska okán – nyilván többféleképpen interpretálható, de egyik lehetséges jelentése elég világosan kirajzolható: a Petőfi és József Attila költészetétől való eltérést, egyben azonban e két líra ellentmondásokon keresztüli folytatását is hivatott jelölni.

Végül következék az ígért harmadik példa, amely megerősíti amaz ósrégi banális mondást, miszerint „a költő hazudik”. Petri ugyanis még legalább egy alkalommal élt a betűát-hajlás költői eljárásával, méghozzá az utolsó, *Amíg lehet* című kötet *Vakvilág* című versének végén. A *Vakvilág*ot az is összeköti a fentebb idézett *Valamit valamiért* darabbal (talán a *valami-vak, valami-világ* szójátékként ható megfelelés, illetve a két műcímben a kettős *v-s* alliteráció sem véletlen), hogy a betűátvetés itt egy, ugyan a versszöveg részét képező, de attól szakaszosan elkülönülő postscriptumban, ráadásul zárójelben jelenik meg, vagyis a funkciója igencsak hasonlít a lábjegyzetére: „(Ps. A szerző undorodik magától, / és ez sok mindenben meggátol- / ja.)” Hozzátehető: a nem rímelő sorvég elhagyása mint a csonka rím speciális fajtája Cervantesre, a *Don Quijote* ajánlóversére megy vissza, s ez ismét újabb értelmezési perspektívákat nyit meg a harmadikként idézett, illetve talán minden más Petri-vers előtt (is).

10 Ricœur, Paul, *A narratív identitás in narratívák 5*, szerk. Thomka Beáta, László János, Budapest, Kijárat, 2001, 5–12.

11 *Petri György versei*, Budapest, Szépirodalmi, 1991, 309.

THE JÁTÉK MUST GO ON

Tandori Dezső játszó-terei

Az igencsak gazdag és szerteágazó Tandori-életmű egészének, de különösen a hozzánk közelebb eső felének meghatározó témája a különböző formákban előbukkanó játék – amiről ráadásul legtöbbször játékosan, lazán, viccesen szólnak a szövegek. Már az 1973-as második kötetben jelen volt a sakk és a kártya, sőt a totó is, nem beszélve persze a szójátékokról és az egyszeri gagokról, illetve a rajzokat és a szöveg képiségét is felhasználó nyelvi-költői játékokról. A 1977-ben elkezdett és egy évtizeden át minden Tandori-művet uraló, de hullámai-ban még ma is meghatározó madaras tematikát kicsit kényes játék-térnek nevezni, mint-hogy érző, sokszor beteg élőlényekről van szó – alább mégis amellet igyekszem érvelni, hogy ez is a saját szabályok szerint, szigorú rendben és hosszan játszott játékok közé sorolható, struktúrájában és dinamikájában ugyanis nagyon hasonlít a játék medvék, a lóversenyek, a gombfoci és a kártyabajnokságok körüli történetekhez és az ezeket mesélő szövegekhez. A gombfoci egy kicsit ki-lóg a sorból, mert mint téma és mint apropó

rövidebb ideig és akkor sem olyan intenzitással volt e szövegvilág része, mint a többi játék, és főleg azért, mert nem kapcsolódott úgy össze az egyéb területekkel, ahogy például a medvékhez és a madarakhoz kapcsolódik a lóverseny és a kártya – ezek ugyanis egymást is táplálják, indokolják, értelmezik.

Anyiban könnyű helyzetünk van, hogy jó szokásához híven a szerző maga is igyekezett eligazítani olvasóit az életmű ezirányú kérdései között, többek között az 1998-as *Játék-történet*, az 1999-es *Nem lóverseny!* és a 2006-os *Zen Koala Kártya* című könyveiben. Ezek kifejezetten önelemző és önértékelő, az egyes területeket külön is magyarázó és igazoló esszéregények, de voltaképp az utolsó húsz-huszonöt év összes Tandori-kötetét említhetnénk – mindegyikben van bőven adalék a szerző és hőseinek játékszenvedélyéhez. A *Bűnös-szent lófogadás* (2007), *A komplett Tandori – komplett eZ?* (2007), a *Nagy gombfoci-könyv* (1980) vagy *A legújabb kis-nagy gombfocikönyv* (1989) és társaik látszólag el is végezték azt a munkát, amire egy magamfajta olvasó eleve csak szerényen és óvatosan vállalkozhat: elmondták, melyik játéknak milyen oka és célja volt, milyen önmagán túlmutató jelentéssel bírt, és azt is, egyáltalán miért kap ilyen nagy teret a játék ebben az életműben, miféle életszemlélet, világlátás, életstratégia húzódik meg emögött.

A baj az, hogy ezek az önértelmezések végső soron nem segítik az olvasást, hanem inkább uralják. Nem megnyitják az értelmezés számára az életművet, hanem beszűkítik, és a maguk mosolygósan agresszív módján jelölik ki az interpretáció kereteit. Úgy hívják játszani az olvasót, hogy maguk akarják megszabni a szabályokat – akik pedig nem hajlandók ezek szerint a szabályok szerint játszani, azokat a szövegek igyekeznek kizárni a játék teréből.

Csakhogy épp ebben mutatkozik meg a Tandori-olvasás két legnagyobb akadálya: az óriási és csapongó szövegmennyiség (legalább 30 ezer oldalról van szó) és az előíró, toladó önértelmezés (ami ennek a 30 ezer oldalnak legalább a tizedét, de egyre növekvő hányadát teszi ki). Agresszívnek azért

nevezem, mert sulykoló, önismétlő, és rendre olyan kitételekkel él, hogy akik másként olvassák ezeket a munkáit, mint ahogy a szerző szeretné, azok félreértik, érzéketlenek, vakok, nem elég felkészültek. Szektás gondolkodás ez, rajongókat, kritika nélküli követőket, önállótlan társakat vár és igényel – de épp ellentétes hatást ér el: a közönyt, a vissz-

hangtalanságot, az úgynevezett „valódi értők”, azaz a játszótársak hiányát. Merthogy a „valódi értő” fogalmát az iméntiek szerint korlátozza: ebben a szövegvilágban ők azok, akik kérdések nélkül elfogadják és visszamondják az önértelmezéseket. Erre néha még a Tandori-kritika is hajlamos – az értelmező szövegekben is visszaköszönnek a nagyrészt a szerző által rögzített sémák. Sőt még az is megeshet, hogy fejet hajtva a szerző előtt, valaki őt nevezi saját művei legjobb olvasójának¹, mintha sose hallottunk volna az egyes szövegek nyitottságáról, a szerző haláláról, az egyes interpretációk érvényességének és konkurenciájának problémájáról. Az egy do-

log, hogy Tandori a szövegek tanulsága szerint pontosan úgy képzei el az író és az olvasó viszonyát, mint saját sakkos karrierjét: „Ez nekem félig játék csak. Félig a háború része. Le ne égjek. Akinél én vagyok jobb, azzal szemben játékos. Különben a reménytelenség belátása”², de nem kéne az olvasónak ezt kritika nélkül elfogadnia, nem kéne azt hinnie,

hogy saját művei értelmezésében a szerző a jobb. Tandori persze szeretne jobb lenni, szeretné uralni, előírni az olvasatokat – merthogy az irodalom is csak játék, de számára csak addig az, amíg ő a jobb. Mint a sakkban. De akkor mi a szerepe az olvasónak? A legtöbb játéknak vannak győztesei és vesztesei, ez természetes, de ebben a játékban az olvasó szerepe a vesztes szerepe – hogy esetleg aztán kapjon valamilyen jutalmat a veszteségeiért. Valamilyen készre formált tudást az életről, a szeretetről, az összetartozásról és persze az irodalomról.

Nézzünk egy konkrét példát. A lóverseny mint a múlt életben tartásának lehetősége, a halott madarak emlékének fenntartása mint az emlékezés helye jelenik meg. Tandori folyamatosan azt mondja, ez épp ezért „nem hóbort, nem különtség” – de vajon hinnünk neki? Vagy másként: neki kell hinnünk, vagy a saját szemünknek és saját olvasói tapasztalatainknak: ez bizony hóbort, különtség, szórakozás, játék. Vagány dolog lényegében pénz nélkül elindulni az angol és ír lóversenypályákra, ott olcsó manzárdszobákban rossz borokon élni és egy sajátos logika szerint fogadni, nyerni és veszteni – számomra ez maga a rock and roll. Tandori azonban mindenáron egy romantikus mázzal próbálja mindezt leönteni: állítása szerint hőse nem is a kalandokért, nem is a fogadás izgalmaért, a pályák hangulatáért, a nagy berúgásokért, a végre egyedül átélhető szabadságélményért, a rendszerváltás után végre megnyílt Nyugatért utazgat hónapokat és éveket ide-oda, hanem azért, hogy a madaraira emlékeztető nevű lovaktól újra és újra könnybe

¹ Szabó Szilárd: *Az Egyetlen töredékei. Tandori Dezső munkássága.* Kernstock K. Műv. Alapítvány, Tatabánya, 2000., 98.

² Tandori Dezső: *Játék-történet.* Liget, Bp., 1998., 15.

lábadhasson a szeme. Az utazások leírása mellett folyamatosan megy ennek az értelmezésnek a sulykolása – de biztos, hogy el kell ezt fogadnunk? Nem egy játszma ez is, aminek épp az olvasat uralása lenne a tétje?

Hiszen a szimpla eredmények, legyenek azok akár az otthon évtizedekig játszott kártyabajnokságé, akár a lóversenyeké, nyomasztóak és meglehetősen érdektelenek. Mit szeretne ezekkel a szerző megmutatni, közvetíteni, megértetni? Elmagyarázza ő, többször is (a kártyacsapatok a mackók és a madarak neveit viselik, ezáltal élnek, és a szerző is a játékon át éli át újra és újra „az összetartozás netovábbját”³ – az ő kifejezése), de erre mondom: régen rossz, ha egy könyv célját és értelmét visszatérően, még egy másik könyvben is magyarázni kell. Néhol a szerző kétségei is megjelennek saját írástechnikájával kapcsolatban, de ebből nem az következik számára, hogy változtatni kéne, hanem az, hogy az olvasótól várjon nagyobb figyelmet és odaadást, több időt, merthogy ezt a játékot, a Tandori-olvasást, csak így lehet jól, azaz élvezetesen játszani: „A lényeg – az olvasónak –: mit jelentenek számomra ezek az eredmények. Ha ezt tolmácsolni tudnám. Ez sem biztos. [...] De ha effélékből túl sokat sorolnék, az olvasó unná. Nincs igazi kapcsolatlétezés egy fokon túl. Nincs egymás igazi átélhetősége, még a játékban, a játék révén sem.”⁴ A játék adja tehát az összetartozás átélésének legnagyobb lehetőségét, ám ez sem elég. Általa közelebb juthatunk az íróhoz, de még mindig nem elég közel. De hol a hiba? A játék maga nem elég jó? A szerző nem elég jó? Az olvasó kevés? Közben persze a játékok leírása maga is játék, a rengeteg Tandori-mű ennek része – vagy fogalmazhatunk úgy is, hogy az az igazi játék, az írás, az irodalom, és a gombfoci, a mackók, a madarak és a lovak csak ennek paralellei. Bár, tudjuk, az írás mint tevékenység is állandó témája enne az irodalomnak, *A jól hangolt villanyírógép* című, a hetvenes évek elején született, emblemikus verstől kezdve a legújabb darabokig.

3 Tandori Dezső: *Zen Koala Kártya*. Terebess, Bp., 2006., 6.

4 Tandori Dezső: *Játék-történet*. Liget, Bp., 1998., 124.

A rendszer tehát nagyon is jól ki van találva, még azt is el tudom hinni, hogy a szabályokat követő olvasó, aki legalább olyan lelkes a Tandori-olvasásban, mint ő a madarak gondozásában vagy a francia kaszinó nevű kártyajátékkal játszott „Kis és Nagy kártyabajnokság” lebonyolításában és adminisztrációjában, az átélheti a játék legmaga-

sabb szintű örömét és a legjobb játszótárs megtalálásának örömét – ami ebben a rendszerben az állandóan a megélhetésért küzdő ember egyetlen valódi öröme lenne. Nagy szavakkal: az élete értelme. De könnyen lehet, hogy ezen a ponton mégis Farkas Zsolt hírhedt Tandori-kritikájának van igaza: „Az élet rövid, Tandori hosszú”⁵, azaz a Tando-

5 Farkas Zsolt: *Az író ír. Az olvasó stb. A neoavantgárd és a minden-leírás néhány problémája Tandori műveiben*. *Nappali Ház*, 1994/2., 86.

ri-szövegek túl sokat, túl sok időt várnak el, de ahhoz képest túl keveset adnak. Eseménytelen művek – és ez az önértelmezésekre fokozottan igaz. Máshonnan is tudhatjuk, hogy amikor egy szerző a saját szobrát építi, az a legkritikább esetben élvezetes és szórakoztató – legtöbbször visszatetszést, gyanakvást keltő inkább. Tandori ebben az értelemben visszaél a státuszával, amikor olyan lelkesedést vár el saját munkáival kapcsolatban, mint ahogy ő tud lelkesedni a játék mackók vagy a lóverseny iránt, olyan odaadást, ami majdhogynem kizárja bármilyen más szerző követését.

Ezt csak a hívők és a rajongók adhatják meg, de hogy belőlük egyre kevesebb van, azt az utóbbi évtizedben megjelent könyvei körüli kritikai érdektelenség is jelzi. De hiszen ő is tudja, hogy a könyvek nehezen és nem mindenkinek olvashatók: „Ez a kártya a legbonyolultabb körmérkőzéses és kieséses bajnoki rendszerek egyike. Harminchatodik éve képviseljük a klubokat három ligában, feleségem és én. Könyvelek így csapatversenyeket, kis és nagy előrehaladásokat, naponta legalább fél-fél órában. És valóban, van kártyakönyvem is (*Zen Koala Kártya*), meg kellett írni, de ember legyen, aki elolvassa.”⁶ Aztán pedig jön a magyarázata annak, hogy mégis miért kellett megírni, aztán a magyarázatok magyarázata, aztán a mankók és a jegyzetek ehhez a magyarázathoz, sok-sok önismétléssel már, de érezhetően azzal a vágygallyal, hogy végre tisztába tegesse a közönsége számára, szerinte miként lenne célszerű olvasni a munkáit.

Ez pedig, nem is kell mondanom, az olvasó lenézése, kiskorúsítása is egyben. Mintha egy felnőtt egy a világról csak keveset tudó gyerekekkel játszana. Ezek a Tandori-művek, vagyis az önértelmező esszék, illetve a regényekben elszórt magyarázatok, kérések, intenciók, követelések, okoskodások mind azt feltételezik ugyanis, hogy a szerző segítségével nélkül az olvasó nem tudja értelmezni a szövegeket, vagy csak félreértelmezni tudja. Ezért aztán ő újra és újra elmondja, leírja, mi

miért van, mit hová kell tenni, mit hogyan kell érteni. Látja az így kialakuló problémát is, de ahogy az iméntinél, itt sem az írástechnika megváltoztatása adódik megoldásnak: „A szabály ellen ott vétettem, hogy az önkomentálásnak is van egy határa. S talán áthágtam a megengedhető. Mégis: egy olyan világban, ahol az olvasó túlságosan kevés olvasótárral »van megtámogatva«, nem árt egy-s-kettőt közelíteni, egyet-mást kifejtteni, juthasson egyről a kettőre – utálom ezt is! – az olvasó, juthasson eszébe ez-az, ami különben nem jutna”⁷. Ez nagyon korszerűtlen elmélkedés, és meggyőződésem: inkább árt az életmű be- és elfogadásának, mintsem hogy segítené. Inkább elriaszt, mint vonz. Annál is inkább, mert a szövegnek arra is van egy-két megjegyzése, akinek esetleg nem az jut eszébe, aminek a szerző szerint eszébe kéne jutnia.

Nehéz persze megmondani, mi lenne a helyes arány, mi lenne, ami még belefér a fair játékba. És az is igaz, hogy a Tandori teremtette önéletrajzi alakok maguk is rendre túlzásokba esnek, mindent túlpörgetnek, a végtelenségig visznek. Mondhatni, ez az ő játékaiknak az alapja: a teljes odafordulás, minden más kizárása, az egyfókuszú élet megteremtése. Bármit játszanak, a rabjává válnak az aktuális játéknak, engedik, hogy az életüket teljesen kitöltse a maguk által kitalált rendszer, és ott senki és semmi más ne is férjen el. Ez volt a madarakkal: hajnaltól késő estig be volt osztva a nap, több mint tíz éven át, a látványos lemondások és a jelentős áldozatok a mérleg egyik serpenyőjében, az odatartozás, az élet kiszámítható rendje, a végtelen szeretet gyakorlása a másokban. Ez lenne a „megnyerhető veszteség” életfilozófiája: amit elveszt az elköteleződésen, azt, sőt annál többet nyer vissza a kitartással és az önfeláldozással. Ez volt a kártyával, amihez ugyan csak oda kellett ülni, amire időt és életet, az életünket kellett áldozni: a könyvek elmondása szerint az önéletrajzi figura több mint harminc éven játssza feleségével a bajnokságokat, a ligákat, napi egy-két órára ráfordítás-

6 Egy lendületre hajlamos lélek – beszélgetés Tandori Dezsővel. *Parasszus*, 2008/3., 8.

7 Tandori Dezső: *Játék-történet*, Liget, Bp., 1998., 113.

sal a millió partit, gépiesen, kényszeresen, végső soron nem vonzó, inkább rémisztő szigorral: az eredményeket tartalmazó spirálfüzetek sokaságában valóban egy fél élet munkája (játéka) van. Ez volt a lóversennyel is: abban az évtizedben nem is nagyon volt más, mint a fogadás, illetve a két utazás és a két fogadás közti munka: írás és fordítás – egészen elképesztő lendülettel és hatékonysággal. De mindez mégsem jelenti azt, hogy az élet célja itt a játék lenne, akkor már inkább fordítva: a játszás célja, hogy az élet jobb és élhetőbb legyen. A játék a jobbítás eszköze. A napi kötelező körökkel együtt is: a kártyabajnokság és a madárgondozás is megtartó cselekvéssor. Áldozat, tisztelet, közösségi élmény. Pótcselekvés, persze, de az élet annyi más lehetősége között mégis olyan, aminek van némi értelme.

Tandori a *Játék-történet*ben többször is hangsúlyozza, hogy szándéka szerint a madarak nem ennek a történetnek a részei, az életének az a területe nem játék volt, és aki ezt nem így látja, az súlyosan félreérti a művészetét. Csakhogy a madarak gondozásának időszaka ugyanolyan képlet alapján lett megírva, mint az összes többi mánia és függés: az ezerszázalékos odafordulás, a „csak az és semmi más” elvét követve. Lehet, hogy az ún. valóságban a madarakkal mint élőlényekkel, mint érezni és szenvedni képes kis állatokkal nem szabad játszani, az ő életük valóban nem lehet játék tárgya, de a szövegekben ez a történet is azzá vált. Még hozzá a kitalált neveknek és az azokhoz kapcsolódó személyiségeknek, a versbeli nyelvi játékoknak és persze a gondoskodás szigorú, de büszkén felvállalt és mindig betartott szabályainak köszönhetően.

Ráadásul a Teddy mackók kapcsán is azt írja: „a játékmedvék nem játékok, nem is játékmedvék”⁸ – de attól, hogy ez mondja, mi még tekinthetjük őket annak, amik: ha nem is akarja, a szövegben mégiscsak játékká és egy másik, az irodalmi játék apropójává válnak ezek az eleve is játéknak készült tárgyak. Az, hogy nevük van, és a szövegekben be-

szélnek, sírnak, szomorkodnak meg örülnek is, nem azt jelenti, hogy élőlényeknek kell őket tekintenünk, hanem épp azt, hogy mesehősök és játékszerek. És még akkor is azok maradnak, ha mi magunk is belemegyünk a játékba, és hallgatjuk, ahogy beszélgetnek, meghalljuk az igényeiket, vagy épp neveztünk azon, hogy tévét néznek, és kommentálják a látottakat. Nem helyes metaforizálni a nagy medveszekerény mind a kétszáz lakóját, nem célravezető többnek látni őket, mint amik – nem kell ahhoz élőlényé válniuk, hogy kötődni lehessen hozzájuk, és nem lesznek attól kevésbé játékszervek, ha beszédet és gondolatokat költ nekik a gazdájuk. A szerző célja alighanem megint komolyság kifejezése (vö. „nekem a játék nem játék”⁹), az évtizedes hűség ehhez a kitalált világhoz, az aggodalom, a gondoskodás, a féltés szövegbeli megformálása. De hiába komolykodik, számomra mégis inkább a játék fontosságát demonstrálják ezek a szövegek, és épp a sokak által túl komolyan vett élet ellenében. Az pedig, hogy a Tandori-féle játékok a lóverseny kivételével mindig egy zárt térben, a Lánchíd utca 23. alatti lakás idegenek számára megközelíthetetlen terében történnek, ugyanígy a bezárkózás és a szabadság ellentétét bontja ki és forgatja meg: mintha bezárkózva, az emberektől a lehető legtávolabb lehetne leginkább szabadon élni – ott, ahol ki-ki maga teremti meg az élet szabályait, ahol tehát maga dönti el, hogy milyen játékszabályok szerint kívánja leélni az életét. A Tandori-életmű egy ilyen, a diktatúra éveiben is szabadon élt életen vezet végig minket, és a tanulság nem is lehet más, mint hogy játszani kell – de ha egy mód van rá, ne a mások, még csak ne is az író ránk erőltetett játékait, hanem a sajátjainkat. Ahogy Tandori Dezső írja a csak rá jellemző nagyszerű humorral: „The Játék Must Go On”¹⁰. Vagyis: a játék goes on.

8 Tandori Dezső: *Játék-történet*. Liget, Bp., 1998., 90.

9 Tandori Dezső: *Játék-történet*. Liget, Bp., 1998., 18.
10 Tandori Dezső: *Játék-történet*. Liget, Bp., 1998., 20.

Kurdy Fehér János

FÉLTEM, LEESIK, MONDTA PÉNTEK

(A Crusoe-terv Botondnak)

Beléptem a Nord-Klinikum
harmadik emeleti kegyeleti szobájába.
Mevártál, de már ott voltak a lovak: a kettő,
a négy, a nyolc, a tizenhat, a harminckettő.
Reggel indultam édesanyáddal a Svábhegyről.
Linztól már kétszázzal nyomtam az autópályán.

Feleséged mondatai állapotodról
nem voltak egyértelműek.
Elmentem a budapesti Gerson Központba:
kidolgoztak egy utókezelési tervet.
Álltam az ágyad mellett Nürnbergben.
Leszakadt egy plató és ezer tonnányi zúdulat.
A kisasztalon az agancsos sámánfej faragványod.
Kezedbe helyeztem, amit imára kulcsoltál.

Eltelt hat hónap. A negyvenhét Poirot-CD-t
váltogatva néztem. Nemcsak
a párbeszédet, de a bútorokat
és más tárgyakat is fel tudok sorolni az évadokból.
Emigráltam a húszas és harmincas évek Angliájába.
A távolban Eliot és Joyce. A Poirot-képekből épült
újra a plató, és kísérletet tettem a visszafelé zúdulatra.

Terveinket folytattam.
Például elkészült a HumusSzobor.
A kosdi kert mája. Egy beálló a leálló helyett.
Már csak a SZMT¹ zászlóját kell felvonni,
jelezve, hogy a tíz négyzetméteren
más, a Barn² törvényei érvényesek.
Kamionponyvából varródik majd,
tűző napon, kéz érintése nélkül.
Húsz méterre ott a könyvtárház.
Nagyjából úgy, ahogy megbeszéltük.

Látom, hogy Dixi, kutya tanítványod,
a napozóágy mellett fekszik a kavicságyon.
Május eleje van. Süt a nap.
Az íróasztalomon a laokoónos fotód.

Felhívok egy számot a KZ csillagfelhőből,
és azt mondom egy lánynak,

¹ Szabad Művészeti Terület.

² A barn az elméleti fizika mértékegysége, amely az atomi részecskék találkozásának valószínűségét méri és mutatja.

bocs, egy férfit szültél hirtelen,
akinek lánya lehetnél.
Kérdelek tőle, hogy hisz benne,
hogyan kiderülhet történet vége?
Valójában nem tudom a számát.
Nem valóságosan hívtam fel, csak
úgy, ahogy felhívtunk sok száz számot,
és támogatást kértünk, vagy ordítva
lecsaptuk a kagylót.
Ha jól számolom, nyolcvannégy órája lángolok.
Forró a fülem.

Tőlem jobbra a friss imazsámoly.
Majd keresek egy rendes sarkot.
Oltárt építetek. Van hozzá egy mondatom:
Go naked for a sign.

Tudd: lángolásom egy kertben vette kezdetét.
A Duna túl partján, Tahiban.
Én Daniel Defoe, leléptem a lépcsőn,
és balra fordultam egy hatalmas borókafenyő mellett.
Lassan jött a kerti úton.
Felgyulladt a műszerfalán a vörös kijelző, és elhagytam a Föld légkörét.

Már az ikladi úton kanyarogtam,
amikor elmondtam Pásztor Zolinak,
hogyan hetvenkét órája meggyulladt bennem valami.
Nem fel, hanem ropog és csattog.
Tudd, ezek az első mondatok,
amelyeket leírok
a 2B Galéria-béli megemlékezésed óta.
Figyeltem a lány vállának ívét.
A mozdulatait.
A cipője ott volt az enyém mellett.
Mindennap kimentem, és megnéztem:
két pár edzőcipő a fehér radiátor előtt,
seregnyi más lábbeli között.

Majd egy padon feküdtem.
Virágillat.
Tőlem ötven méterre
az Édenkert mozgatta
lassú ütemre lábait.

A világ nyers.
Az íze avokádó és mandarin.
Megszületett a terv:
Robinson Crusoe megszabadulhat.
Most lép be Eszti mami a kert teraszáról:
félek, hogy leesik kint –,
nem zavarlak, folytasd
tovább!

